

เอกสารลำดับที่ ๖๒

จารึกเนินสระบัว : มรดกความทรงจำเมืองปราจีนบุรี

อภินันท์ สงเคราะห์

๑. ความสำคัญของเอกสาร

๑.๑ ความสำคัญของจารึกเนินสระบัวในฐานะเอกสารประวัติศาสตร์

เมืองปราจีนบุรีเป็นเมืองที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่เก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในภูมิภาคตะวันออก หลักฐานทางด้านโบราณวัตถุและโบราณคดีที่พบแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้มีร่องรอยของชุมชนโบราณหลายสมัย โดยเฉพาะบริเวณดงศรีมหาโพธิ์ หรือบริเวณที่เป็นอาณาเขตของอำเภอดอกบึง อำเภอดงศรีมหาโพธิ์ มีเมืองโบราณศรีมโหสถ เป็นเมืองขนาดใหญ่และสำคัญที่สุดในภูมิภาคตะวันออก หลักฐานโบราณคดีเช่น รอยพระพุทธรูปที่ไม่เคยพบในที่แห่งใดของประเทศไทยมาก่อน ทำให้ทราบได้ว่าที่นี่ยังมีพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองมาก และมีลักษณะเฉพาะตัว โดยเฉพาะการค้นพบจารึกเนินสระบัวยังเป็นการยืนยันความสำคัญของอำเภอดอกบึงในฐานะศูนย์กลางพุทธศาสนาที่สำคัญที่สุดในภูมิภาคตะวันออก

ในบรรดาจารึกภาษาบาลีทางพุทธศาสนาที่พบในดินแดนประเทศไทยนั้น จารึกเนินสระบัวมีความสำคัญยิ่ง เพราะเป็นหลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในภูมิภาคตะวันออก และเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาพัฒนาการของบ้านเมืองหรือรัฐ และการแผ่อิทธิพลพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทในภาคตะวันออกของประเทศไทยในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ (ก่อนสมัยสุโขทัย) ตามรายงานการค้นพบศิลาจารึกเนินสระบัวพบว่า จารึกหลักนี้เดิมอยู่ที่เมืองพระรถ ตำบลโคกบึง อำเภอดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ภายหลังถูกเคลื่อนย้ายมาฝังไว้ที่โคนต้นโพธิ์ใหญ่ในวัดโพธิ์ศรีมหาโพธิ์ ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากที่เดิมมากนัก เมื่อวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๖ นายชิน อยู่ดี ครั้งยังเป็นหัวหน้าแผนกพิพิธภัณฑสถานพระนคร กองโบราณคดี กรมศิลปากร ออกสำรวจแหล่งโบราณนี้ ได้ตรวจพบจารึกและได้

ทำสำเนาจารึกไว้ ปัจจุบันจารึกหลักเก็บรักษาอยู่ที่อาคารศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาเขมรและการอ่านจารึก เป็นคนแรกที่ย่านจารึกเนินสระบัว แล้วนำไปตีพิมพ์ในวารสารศิลปากร ปีที่ ๘ เล่ม ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๘ จากนั้นได้ตีพิมพ์ในประชุมศิลาจารึกสยามภาค ๒ : จารึกกรุงทวารวดี เมืองละโว้ และประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีวิชัย เรื่อง “หลักที่ ๕๖ ศิลาจารึกเนินสระบัว” ต่อมาศาสตราจารย์นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง ได้วิเคราะห์คำอ่านเฉพาะตอนที่เป็นภาษาบาลีระหว่างบรรทัดที่ ๔-๑๖ รวมทั้งจัดเข้ารูปฉันทลักษณ์ใหม่ เพราะเห็นว่าจารึกเนินสระบัวเป็นวรรณคดีบาลีที่เก่าที่สุดของไทยในปัจจุบัน ซึ่งนักปราชญ์ในอดีตได้รจนาขึ้นด้วยสติปัญญาของตน ไม่ได้คัดลอกจากคัมภีร์พระบาลีหรืออรรถกถาใดๆ เท่าที่ปรากฏในดินแดนประเทศไทย ใน พ.ศ. ๒๕๒๙ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้รวบรวมจารึกในประเทศไทย และจัดให้จารึกเนินสระบัว อยู่ในหนังสือจารึกในประเทศไทย เล่ม ๑ อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ ใน พ.ศ. ๒๕๒๙ โดยได้นำคำอ่านและแปลจารึกเนินสระบัวของศาสตราจารย์นาวาอากาศเอก (พิเศษ) แย้ม ประพัฒน์ทอง เฉพาะตอนที่เป็นภาษาบาลี ระหว่างบรรทัดที่ ๔-๑๖ มาพิมพ์ไว้ด้วย^๑

เมื่อสำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร จัดพิมพ์หนังสือเรื่องโบราณคดีเมืองศรีมโหสถใน พ.ศ. ๒๕๔๘ บัณฑิต ลีวัชชัยชาญ นักโบราณคดีสำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร ได้ขอให้ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ที่ปรึกษาศูนย์สันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร เขียนบทความเรื่องจารึกเนินสระบัวลงในภาคผนวก ค ของหนังสือเล่มดังกล่าว ในครั้งนั้น ดร.จิรพัฒน์ ได้อ่านและแปลคำกราขที่ระบุในส่วนภาษาเขมรตอนต้นของจารึกใหม่เป็นปี ๘๖๓ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๔๘๔ (ค.ศ. ๙๔๒) ขณะเดียวกันในบทความดังกล่าว ดร.จิรพัฒน์ ก็อ้างการวิเคราะห์อายุจารึกเนินสระบัวของ ดร.อุไรศรี วรตะริน

^๑ บัณฑิต ลีวัชชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาทวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, (กรุงเทพฯ: สมาพันธ์, ๒๕๓๐), ๑๕๐.

ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษาเขมรและการอ่านจารึกว่า ควรมียาอยู่ภายในสมัยเมืองพระนคร ไม่สามารถกำหนดอายุให้เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (คริสต์ศตวรรษที่ ๙) ได้

ต่อมาอาจารย์ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ประกอบด้วย อาจารย์อัญชนา จิตสุทธี และอาจารย์กังวล ศัชสีมา พร้อมด้วยอาจารย์ เที่ยง วีระบุตร แห่งมหาวิทยาลัยภูมิรินทร์ กรุงเทพมหานคร ราชอาณาจักรกัมพูชา ได้เดินทางไปยังอาคารศรีมโหสถ ในวันพฤหัสบดีที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๔๙ เพื่อตรวจสอบจารึกเนินสระบัว และลงความเห็นว่ามีอักษรที่ปรากฏในจารึก ควรเป็นปี ๙๘๓ ซึ่งเป็นปีมหาศักราช ตรงกับพุทธศักราช ๑๖๐๔ (ค.ศ. ๑๐๖๑)

ต่อมาบัณฑิต ลีวชัยชาญ นักโบราณคดี สำนักงานศิลปากรที่ ๕ ปราจีนบุรี กรมศิลปากร ซึ่งทำงานวิจัยเรื่อง **การประดิษฐ์ฐานพระพุทธรูปจากลังกา ทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี** ได้เข้าไปตรวจสอบตัวเลขในจารึกกับอาจารย์เทม มีเต็ม ผู้เชี่ยวชาญด้านการอ่านจารึก กรมศิลปากร จึงมีการทำสำเนาจารึกเนินสระบัวขึ้นใหม่ ณ อาคารศรีมโหสถ อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรีเมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๑ อาจารย์เทม มีเต็ม ได้ตรวจสอบตัวเลขที่ระบุศักราชในตอนต้นของจารึก และลงความเห็นว่ามีอักษร น่าจะเป็น ๙๘๓ ซึ่งเป็นปีมหาศักราช ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ (ค.ศ. ๑๐๖๑)

จารึกเนินสระบัวบันทึกเรื่องราวของพุทธสิริ ภิกษุผู้โปรดให้ประดิษฐ์ฐานพระศาสดา ซึ่งหมายถึงพุทธรูปขึ้นในมหาศักราช ๙๘๓ ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ (ค.ศ. ๑๐๖๑) ปีฉลูนักษัตร แรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ วันพุธพร้อมทั้งให้สร้างจารึกภาษาบาลีสดุดีพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นการยกข้อความมาจากคัมภีร์ “เตลภฏาหคาถา” ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งขึ้นที่ลังกา ส่วนท้ายของจารึกกล่าวถึงการกัลปนาพระโคและเครื่องไทยธรรมให้แก่พระบาท ซึ่งหมายถึงพระพุทธรูป นอกจากนั้นมีการกล่าวยกย่องโคตรกุลบาทพระ อันน่าจะเป็นตระกูลสำคัญและได้มีการทำบุญอุทิศให้แก่ตระกูลนี้

ข้อความที่เป็นภาษาเขมรโบราณและภาษาบาลีมีประเด็นให้พิจารณาหลายประเด็นทั้งในเรื่องภาษาที่ใช้ การแผ่เข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากศรีลังกาในดินแดนประเทศไทย และที่มาของคัมภีร์ทางพุทธศาสนา จารึกเนินสระบัวเป็นหลักฐานเอกสารชั้นต้นที่เก่าที่สุดในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้สันนิษฐานได้ว่า มีเมืองหรือรัฐที่มีอำนาจมากตั้งอยู่บริเวณอำเภอโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ เมืองปราจีนบุรี และรัฐนี้ต้องมีความสัมพันธ์กับศรีลังกามากพอที่จะกลายเป็นศูนย์กลางอารยธรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่รุ่งเรืองที่สุดในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ของไทย ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

๒. สารัตถวิพากษ์

๒.๑ อายุ ลักษณะจารึก และเนื้อหาจารึกเนินสระบัว

จารึกเนินสระบัวนำไปสู่ประเด็นที่นักอ่านจารึกถกเถียงกันหลายประเด็นด้วยกัน คือ ประเด็นแรก เรื่องตัวเลขที่ระบุศักราชในตอนต้นของจารึก ซึ่งมีอยู่สามความเห็นด้วยกันคือ ความเห็นแรก ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ได้ให้ตัวเลขศักราช ๖๘๓ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๓๐๔ (ค.ศ. ๗๖๑) ความเห็นที่สอง ดร. จีรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ระบุว่าศักราชในจารึกเป็นปี ๘๖๓ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๔๘๔ (ค.ศ. ๙๔๒) และความเห็นที่สาม อาจารย์อัญชนา จิตสุทธิ อาจารย์กังวล คัชชิมา อาจารย์ เยี่ยง วีระบุตร และอาจารย์เทิม มีเต็ม ทั้งหมดมีความเห็นตรงกันว่า ศักราชที่ถูกต้องควรจะเป็น ๙๘๓ ซึ่งเป็นปีมหาศักราช ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ (ค.ศ. ๑๐๖๑)

ประเด็นที่สอง รูปแบบของตัวอักษร ซึ่งนักอ่านจารึกมีความเห็นแตกต่างกันดังนี้ ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณและอาจารย์เทิม มีเต็ม เห็นว่ารูปอักษรที่ปรากฏในจารึกเป็นอักษรหลังปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๔ (คริสต์ศตวรรษที่ ๗-๘) ส่วนรองศาสตราจารย์กรรณิการ์ วิมลเกษม ผู้เชี่ยวชาญด้านการอ่านจารึก ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากรกลับมีความเห็นว่า รูปอักษรในจารึกเนินสระบัวน่าจะมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ (คริสต์ศตวรรษที่ ๙)

ประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นทำให้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร ตรวจสอบศักราชโดยใช้ตำราเทียบศักราชจากจันทรคติเป็นสุริยคติ ของ ทองเจือ อ่างแก้ว และนำมาตรวจสอบอีกครั้งกับ Magic Calendar พบว่า ตัวเลขที่ระบุศักราชในตอนต้นของจารึกเนินสระบัว ควรเป็นปีมหาศักราช ๙๘๓ ซึ่งตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ (ค.ศ. ๑๐๖๑) เพราะเมื่อคำนวณออกมาแล้วจะเป็นวันพุธที่ ๖ มิถุนายน ซึ่งตรงกับเนื้อความในจารึกที่กล่าวไว้ว่า “มรเตงพุทธสิริโปรดให้ประดิษฐานพระศาสดาในปีฉลุณัษัทร แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ วันพุธ” หลักฐานอีกประการหนึ่งที่ยืนยันว่าจารึกเนินสระบัวเขียนขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ก็คือ ส่วนภาษาบาลีที่กล่าวสดุดีพระรัตนตรัยโดยนำข้อความมาจากคัมภีร์ “เตลภูฏาหคาถา”^๒ ที่แต่งขึ้นในลังกาทวิป แต่ไม่ทราบว่าเป็นผู้แต่งและแต่งเมื่อใด

เมื่อศึกษาลักษณะลีลาการประพันธ์แล้วสามารถสรุปได้ว่า คัมภีร์ฉบับนี้แต่งขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๓ (คริสต์ศตวรรษที่ ๑๑) ร่วมสมัยกับวรรณคดีชิ้นจรีตหรือชินาลังการกล่าวคือ ได้รับอิทธิพลรูปแบบการประพันธ์อย่างวรรณคดีสันสกฤตประเภทศตกะหรือลำนาร้อยบท มุ่งแสดงความสามารถ

^๒ ใน พ.ศ. ๒๕๓๑ ไมเคิล ไรท์ กล่าวไว้ในบทความเรื่อง “คาถาในจารึกเนินสระบัวมาจากไหน” ในวารสารศิลปวัฒนธรรม ฉบับที่ ๙ ปีที่ ๙ เดือนมีนาคม ๒๕๓๑ หน้า ๑๐๑-๑๐๓ โดยเขาได้นำเสนอข้อสันนิษฐานของ ดร.โรหนะ ธีระ แห่งมหาวิทยาลัยศรี ชเยวรระ เนปุระ ประเทศศรีลังกา ที่เข้ามาชมโบราณสถานสระมรกต อำเภอศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และได้เห็นข้อความบางส่วนที่อยู่ในจารึกเนินสระบัวมีส่วนที่เป็นภาษาบาลีตรงกับคาถาบทที่ ๒-๔ ของคัมภีร์เตลภูฏาหคาถา ซึ่งเป็นพระคาถานอกพระไตรปิฎกและพระอรรถกถา ตำนานแล้วว่าแต่งขึ้นในเกาะลังกา ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าดินแดนนี้เคยมีความสัมพันธ์กับศรีลังกามาช้านาน (บันทึก ลิวชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัย เรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาจากลังกาทวิปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, ๑๕๐.)

ของกวีเป็นสำคัญ^๓ เมื่อพิจารณาอายุของคัมภีร์ไตรปิฎกภาษาทมิฬจะเห็นได้ว่ามีความสอดคล้องกับช่วงเวลา ที่ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียรวิเคราะห์ไว้ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าช่วงเวลาของการทำจารึกเนินสระบัวอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๓ (คริสต์ศตวรรษที่ ๑๑) ซึ่งเป็นหลักฐานที่นำมาสนับสนุนความคิดที่ว่า พุทธศาสนา ลัทธิเถรวาทจากศรีลังกาแผ่อิทธิพลไปยังเมืองนครศรีธรรมราชและสุโขทัย เท่านั้น

๒.๒ ลักษณะจารึก

จารึกเนินสระบัวจารบนศิลาหินทรายสีเขี้ยว มีลักษณะคล้ายใบเสมา สี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมน ส่วนยอดและส่วนล่างของจารึกชำรุดเสียหาย มีขนาด กว้าง ๔๐ ซม. สูง ๑๓/๓ ซม. หน้า ๒๘ ซม. ปรากฏเนื้อความเพียงหนึ่งด้าน มีทั้งหมด ๒๓ บรรทัด เขียนด้วยภาษาเขมรและภาษาบาลี รูปแบบของตัวอักษร เป็นอักษรหลังปัลลวะ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ (คริสต์ศตวรรษที่ ๑๑) จารึกหลักดังกล่าวนี้มีผู้อ่านและแปลไว้หลายท่าน แต่ผู้เสนอบทความนี้จะขอคัดคำแปลของนาวาอากาศเอก แยม ประพัฒน์ทอง เป็นหลัก เนื่องจากท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านวรรณคดีภาษาบาลีอย่างลึกซึ้ง การอ่านและแปลจารึกส่วนที่เป็นภาษาบาลีใหม่ของท่านยังมีคำอธิบายรายละเอียดอย่างชัดเจน ซึ่งอาจพิจารณาได้ ๓ ตอน ดังนี้

ในตอน ที่ ๑ บรรทัดที่ ๑-๓ เขียนเป็นภาษาเขมรโบราณ เพื่อประดิษฐาน พระพุทธรูป โดย มรเตงพุทธสิริ ในมหาศักราช ๙๘๓ ตรงกับ พ.ศ. ๑๖๐๔ (ค.ศ. ๑๐๖๑) ปิณณุกษัตริ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ วันพุธ คำว่า มรเตง หรือ กมรเตง หรือ กัมรเตง นั้นเป็นคำเรียกตำแหน่งของข้าราชการสำนัก ชนชั้นสูง และนักบวชของ

^๓ สุภาพรรณ ญ บางช้าง, ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๙), ๓๓/๕, ๓๙๓. อ้างถึงใน ปัทมจิต ลิวชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาที่วัดในดินแดน ประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, ๑๕๔.

อาณาจักรเขมรโบราณ ดังนั้น คำว่า มรเตง ที่ปรากฏในจารึกน่าจะเป็นคำแสดงยศศักดิ์ของนักบวชในพุทธศาสนาที่ได้รับอิทธิพลมาจากเขมรโบราณนั่นเอง

ในตอนที ๒ ของจารึก มีข้อความบรรทัดที่ ๔-๑๖ เขียนเป็นภาษาบาลีลักษณะเป็นวลันตติลกฉันท์ เพื่อสวดดีพระรัตนตรัย เป็นการยกข้อความมาจากคัมภีร์ “เตลกกฐาหคาถา” ซึ่งเชื่อกันว่าแต่งขึ้นที่ลังกา คำว่า “เตลกกฐาหคาถา” (เตล-กฐาห-คาถา) แปลว่า “คาถาว่าด้วยหมอน้ำมัน” เป็นวรรณกรรมบาลีประเภทร้อยกรอง มีคาถา ๑๐๐ บท แต่งเป็นคาถาวลันตติลก ๑๔ พยางค์ ผู้ประพันธ์ได้ตกแต่งเสียงและความหมายไว้อย่างไพเราะสละสลวย มีเสียงราบรื่นคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ จัดเป็นวรรณกรรมที่ยิ่งใหญ่และเป็นแบบฉบับในการแต่งบาลีของอนุชนรุ่นหลัง สะท้อนให้เห็นว่าผู้ประพันธ์มีความรู้แตกฉานในภาษาบาลีอย่างยิ่ง

คัมภีร์นี้กล่าวถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนา เริ่มตั้งแต่กล่าวสวดดีพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ระลึกถึงความตาย พระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ตลอดจนโทษของการทำบาป คัมภีร์รสวาหิณีกล่าวถึงความเป็นมาของเตลกกฐาหคาถาว่า พระเจ้ากัลยาณยติสสะ หรือพระเจ้ากาจวรรณศิทรครองความเป็นใหญ่ในลังกาทวิประหว่าง พ.ศ. ๑๓๓-๒๓๖ มีพระอนุชานามว่าอุตติยะเป็นอุปราช ซึ่งได้ศึกษาศิลปวิทยาในสำนักของพระกัลยาณยเถระ ต่อมาพระอนุชามีจิตปฏิพัทธ์กับพระอัศรมเหสี เมื่อพระเจ้ากัลยาณยติสสะทรงทราบ จึงมีรับสั่งให้อำมาตย์ไปจับอุปราชไว้ แต่พระองค์เสด็จหนีไปก่อน

วันหนึ่งพระอนุชาคิดถึงพระเทวี จึงให้ชายหนุ่มปลอมตัวเป็นภิกษุนำจดหมายไปเฝ้าพระนาง พระปลอมถือโอกาสติดตามพระกัลยาณยเถระเข้าพระราชวัง เมื่อฉันภัตตาหารแล้วก่อนจะกลับได้ทำจดหมายตกพื้นเพื่อให้พระมเหสีเห็น แต่บังเอิญพระราชธิดาทอดพระเนตรจดหมายฉบับนี้เสียก่อน และเข้าพระทัยว่าเป็นจดหมายของพระเถระ จึงรับสั่งให้จับพระเถระโยนใส่หมอน้ำมันที่เดือดพล่าน ทว่าแก้วอินทนิลผุดขึ้นรองรับท่านไว้ พระเถระได้เจริญวิปัสสนาจนบรรลุอรหัตต์ เมื่อได้พิจารณากรรมเก่าของตน จึงทราบว่าในชาติก่อนเคยเกิดเป็นเด็กเลี้ยงวัว และได้โยนแมลงวันตัวหนึ่งเข้าไปในน้ำมันที่เดือดพล่าน คราวนี้จึง

ไม่อาจจะหลีกเลี่ยงผลกระทบได้ ท่านจึงกล่าวคาถาเพื่อสั่งสอนชาวพุทธไม่ให้มัวเมาประมาทก่อนที่จะนิพพานในที่นั้น เนื่องจากท่านกล่าวคาถาในหม้อน้ำมันจึงปรากฏนามว่า เกล็กฎาหคาถาคือ บทร้อยกรองที่กล่าวในหม้อน้ำมันนั่นเอง^๔

ตอนที่ ๓ บรรทัดที่ ๑๗-๒๗ เขียนเป็นภาษาเขมร แต่เนื่องจากจารึกส่วนนี้ชำรุดเสียหาย จึงไม่สามารถอ่านเนื้อความได้ทั้งหมด จารึกส่วนนี้เขียนขึ้นเพื่อกล่าวนาหรืออุทิศถวายสิ่งของให้ศาสนสถาน เช่น พระโคและเครื่องไทยธรรม พร้อมกล่าวถึงโคตรตระกูลปาทวะ อันน่าจะเป็นตระกูลสำคัญและได้มีการทำบุญอุทิศให้แก่ตระกูลนี้

๒.๓ พัฒนาการและความรุ่งเรืองของเมืองโบราณที่ดงศรีมหาโพธิ์

จารึกเนินสระบัวได้ให้ข้อคิดหลายประการแก่ นักประวัติศาสตร์ ประการแรก การแผ่อิทธิพลพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกาเข้ามายังภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ประการที่สอง ภาษาที่ใช้ในจารึกมีทั้งภาษาเขมรและภาษาบาลี ซึ่งการใช้ภาษาเขมรในส่วนต้นและส่วนท้ายของจารึกนั้น ย่อมแสดงให้เห็นอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จนทำให้ภาษาเขมรมีฐานะเป็นภาษาราชการ ส่วนภาษาบาลีนั้นเป็นภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งแพร่หลายในอินเดียได้และลังกา ประการที่สาม สถานภาพของเมืองหรือรัฐบริเวณอำเภอโคกปีบ อำเภอศรีมหาโพธิ์ เมืองปราจีนบุรี ซึ่งรัฐนี้ได้กลายเป็นศูนย์กลางอารยธรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่รุ่งเรืองที่สุดในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

ก่อนที่จะทำความเข้าใจบริบทการแผ่อิทธิพลเข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากศรีลังกาเข้ามายังอำเภอโคกปีบได้นั้น จำต้องศึกษาการเกิดเมืองหรือรัฐบริเวณชายฝั่งทะเลด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งสัมพันธ์กับความ

^๔ บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ, รายงานผลการวิจัยเรื่อง การประดิษฐานพระพุทธรูปจากลังกาที่วัดในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, ๑๕๕-๑๕๘.

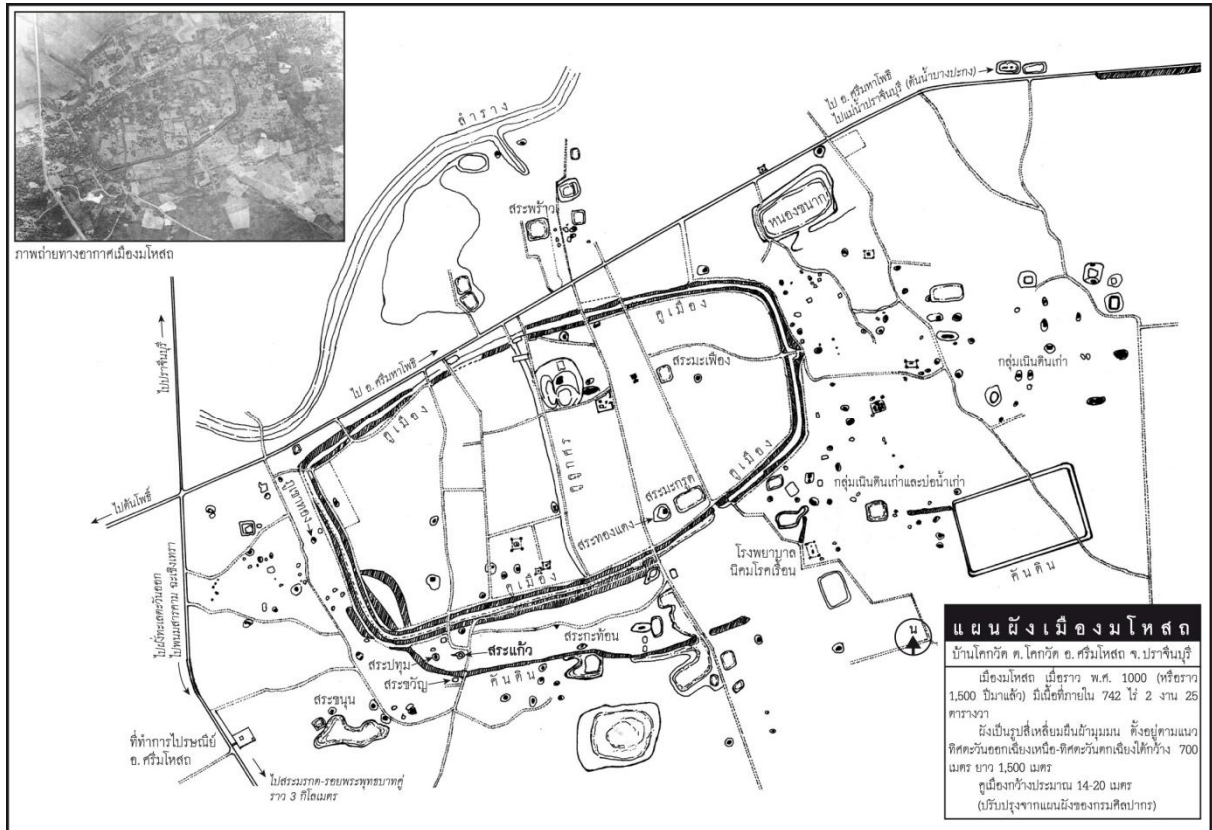
เป็นไปของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ เสียก่อน หลักฐานโบราณคดีทำให้เราทราบว่าบริเวณอำเภอโคกปึก เคยเป็นที่ตั้งของรัฐโบราณซึ่งผู้คนในปัจจุบันเรียกว่าเมืองศรีมโหสถ หรือเมืองพระรถ หรือศรีมหาโพธิตามชื่อของอำเภอ และเมื่อกรมศิลปากรขุดพบเครื่องใช้สำริดที่สร้างถวายเป็นศาสนสถานในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ก็ได้พบจารึกระบุชื่อเมืองๆ หนึ่งคือ อวธยปุระ จึงเรียกเมืองโบราณแห่งนี้ว่า อวธยปุระ

เมืองศรีมโหสถเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่และเก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศไทย ตั้งอยู่ในเขตบ้านโคกวัดและบ้านสระมะเขือ ตำบลโคกปึก อำเภอโคกปึก จังหวัดปราจีนบุรี มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าค่อนข้างรี มีขนาดประมาณ ๗๐๐ x ๑,๕๕๐ เมตร (รูปที่ ๑) มีคูน้ำล้อมรอบภายในเมืองและคูเมือง ถัดจากคูเมืองมีคันส่งน้ำที่ชักผ่านเข้าไปกลางเมือง ชาวบ้านเรียกว่าคูลูกศร เริ่มตั้งแต่ริมคูเมืองด้านตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นบริเวณที่สูงพาดผ่านไปออกคูเมืองทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ^๕ การสำรวจด้วยภาพถ่ายทางอากาศของชุมชนโบราณเมืองศรีมโหสถ พบคลองโบราณหรือลักษณะร่องน้ำ ซึ่งเคยไหลผ่านพื้นที่ราบลุ่มด้านตะวันตก และด้านตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง บางแห่งเป็นร่องน้ำใหญ่จนทำให้เชื่อว่าเรือสำเภาสสามารถแล่นเข้ามาจอดทอดสมอได้จนถึงหน้าเมือง ร่องน้ำเหล่านี้มีหลายสายด้วยกัน เช่น ลำน้ำห้วยกรด คลองขุดเจ้าฟ้า คลองขุดอากาศ คลองขุดหลอด เป็นต้น คลองดังกล่าวมีทางน้ำไหลไปออกแม่น้ำปราจีนบุรี หรือแม่น้ำบางปะกงได้^๖

^๕ จุฑาธิช สาหร่ายกาญจน์, “การศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี”, (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒), ๔๕-๔๖.

^๖ สัมฤทธิ์ สุขเมือง, “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), ๕๘.

๑๔ จารึกเนินสระบัว



รูปที่ ๑ แผนผังเมืองมโหสถ

(ที่มา : <http://www.sujitwongthes.com>)

ตรงกลางเมืองมีศาสนสถานหลายแห่งทั้งที่สร้างด้วยศิลาแลงและอิฐ พบ เทวรูปพระวิษณุ ๔ กร ถือจักรและสังข์ รูปเทพีมหาวิษณุกรรม และพระพิฆเนศ ที่แตกชำรุด ทำให้ทราบว่าผู้คนในเมืองศรีมโหสถนับถือศาสนาฮินดู ทั้งไวษณพ นิกายและไศวนิกาย นอกจากนั้นยังมียกุ่มคนที่นี่นับถือพุทธศาสนาด้วย เพราะพบ รอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่ เคียงพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และจารึกเนิน สระบัวนอกเมืองศรีมโหสถ

ห่างจากเมืองศรีมโหสถไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๒๐ กิโลเมตร เป็นที่ตั้งของชุมชนโบราณเรียกกันในปัจจุบันว่า ชุมชนโบราณบ้านโคกขวาง พบว่าเมืองศรีมโหสถและชุมชนโบราณบ้านโคกขวางนั้นมีแนวคันดินโบราณสองแนวทอดหากัน แต่ไม่บรรจบกัน ชาวบ้านเรียกแนวคันดินโบราณที่ทอดจาก

เมืองศรีมโหสถว่า ถนนพระมโหสถหรือถนนพระรถ และเรียกแนวคันดินโบราณที่ทอดจากชุมชนโบราณบ้านโคกขวางว่า ถนนนางอมรเทวี สันนิษฐานว่าแนวคันดินทั้งสองแห่งนี้เป็นคันกั้นน้ำ ซึ่งกั้นน้ำที่ไหลป่ามาจากเทือกเขาตงพญาเย็น แถบที่ราบอำเภอกบินทร์บุรีเข้าสู่คูเมืองและสระน้ำ ทั้งยังกั้นน้ำไว้เพื่อหล่อเลี้ยงพืชผลก่อนที่น้ำจะไหลลงที่ราบลุ่ม แล้วลงสู่ทะเลทางด้านทิศตะวันออก^{๓๗}

ขนาดคูน้ำและคันดินของเมืองศรีมโหสถมีเส้นผ่าศูนย์กลางยาวเกือบสองกิโลเมตร ทำให้ทราบว่า มีผู้คนจำนวนมากอาศัยอยู่ในเมืองนี้ พวกเขาได้ใช้ภูมิปัญญาเอาชนะธรรมชาติ โดยเก็บกักน้ำไว้ใช้ในยามขาดแคลน ปัจจัยที่ทำให้ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองศรีมโหสถนั้น น่าจะเกิดจากลักษณะภูมิศาสตร์ที่เหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐานถาวร กล่าวคือ มีพื้นที่ราบอันเกิดจากการทับถมของดินตะกอนแม่น้ำซึ่งสามารถทำการเพาะปลูกได้ นอกจากนี้ยังมีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญคือ งาม้าง หนังสัตว์ ไม้หอม ยางสน ชัน ครั่ง แหล่งทองคำในเขตกบินทร์บุรีและสระแก้ว รวมถึงเหล็กซึ่งพบบริเวณเขตติดต่อระหว่างศรีมโหสถและพนมสารคาม^{๓๘}

ถึงแม้ว่าเราจะไม่ทราบแน่ชัดว่าผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ใด แต่จากการที่จารึกเนินสระบัวมีการจารึกส่วนต้นและส่วนท้ายเป็นภาษาเขมร ย่อมแสดงให้เห็นว่าผู้คนที่นี้คุ้นเคยกับภาษาเขมรเป็นอย่างดี จนทำให้ภาษาเขมรกลายเป็นภาษาทางราชการ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า ผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองศรีมโหสถคือกลุ่มชาติพันธุ์เขมรเป็นส่วนใหญ่ และผู้คนเหล่านั้นดำรงชีพด้วยการทำเกษตรกรรมโดยเฉพาะการปลูกข้าว เนื่องจากพบรอยพิมพ์เกลบและฟางในอิฐและเศษภาชนะดินเผา นอกจากนี้ ยังมีการติดต่อค้าขายกับภายนอก เพราะพบเศษกระเบื้องเรือสำเภานในทุ่งนาใกล้เมืองศรีมโหสถ ซึ่งยังไม่สามารถระบุได้ว่าเป็นเรือของชาติใด ทั้งยังพบโบราณวัตถุอื่นๆ อีก เช่น

^{๓๗} ศรีมโหสถ ปราจีนบุรี, <http://www.sujitwongthes.com>

^{๓๘} มุทิตา ณรงค์ชัย, “บทบาททางเศรษฐกิจของเมืองโบราณดงละครในฐานะกลุ่มเมืองท่าชายฝั่งทะเลภูมิภาคตะวันออก.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), ๒๑.

ลูกปัดฝังเส้นสีอินเดียนแดง เศษเครื่องถ้วยเปอร์เซียซึ่งมีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘-๙ เหรียญกษาปณ์ราชวงศ์ถัง และเศษภาชนะดินเผาเคลือบในสมัยราชวงศ์ถังและราชวงศ์ซ่งที่พบเป็นจำนวนมาก ทำให้ทราบได้ว่าเมืองศรีมโหสถมีบทบาทสำคัญในการติดต่อค้าขายระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออก

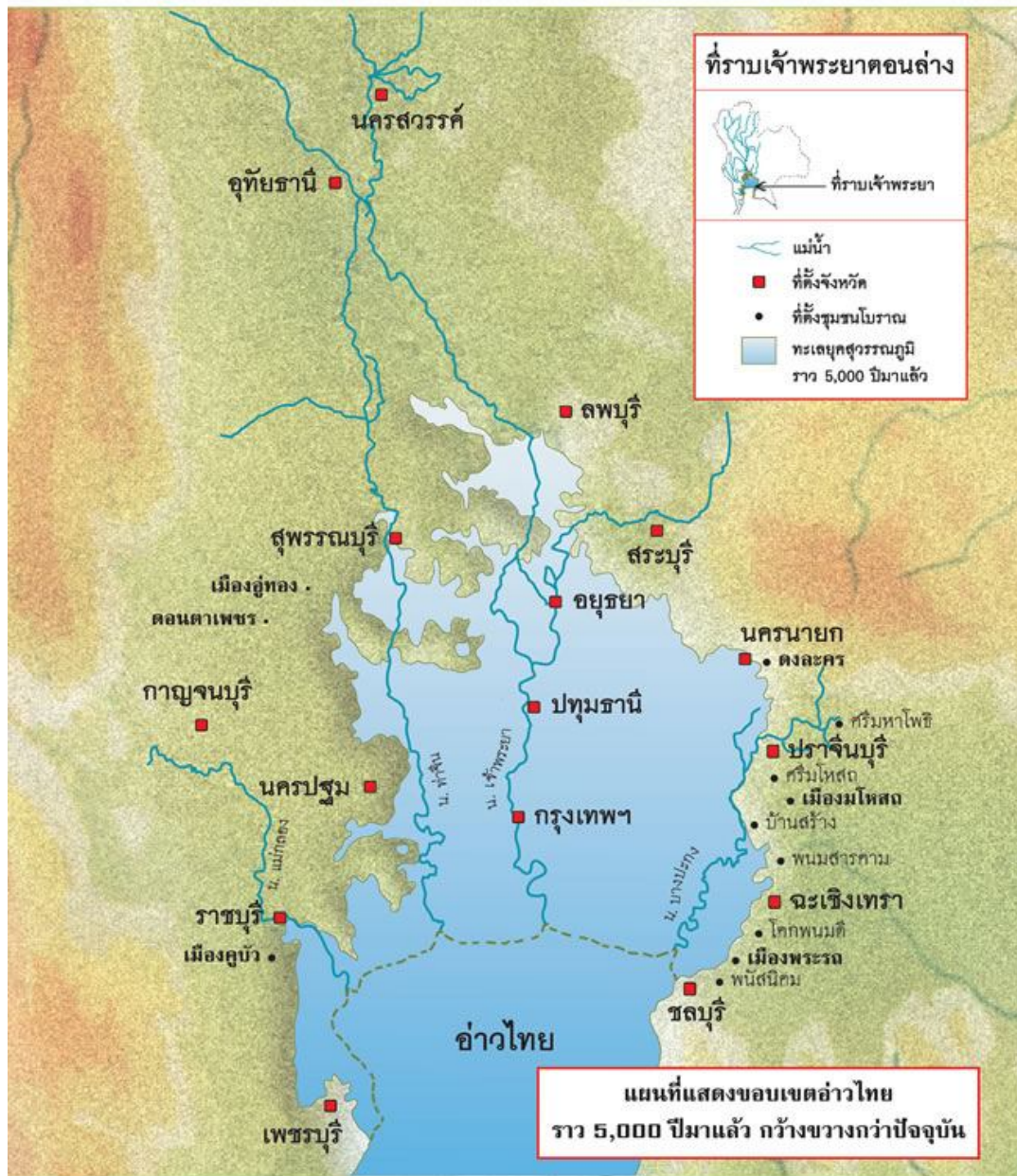
เมืองศรีมโหสถยังมีความสัมพันธ์ทางการค้ากับเมืองท่าต่างๆ บริเวณใกล้เคียง โดยเฉพาะเมืองดงละครและเมืองพระรถ ซึ่งเป็นเมืองท่าในเครือข่ายการค้าที่สำคัญของเมืองศรีมโหสถ ทำให้เกิดคำถามว่า เพราะเหตุใดเมืองศรีมโหสถจึงกลายเป็นเมืองท่าและเมืองศูนย์กลางทางการค้าที่สำคัญที่สุดบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก เมื่อศึกษาแล้วพบว่า มีปัจจัยอยู่หลายประการที่เอื้อให้เมืองศรีมโหสถเป็นศูนย์กลางการค้าทางทะเลบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก คือ

ประการแรก ลักษณะทางภูมิศาสตร์และทำเลที่ตั้งของเมือง กล่าวคือเมืองศรีมโหสถตั้งอยู่บริเวณที่น้ำท่วมไม่ถึง ด้านตะวันออกของเมืองเป็นที่ราบสามารถเพาะปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของผู้คนได้ นอกจากนั้น ตัวเมืองยังอยู่ไม่ไกลจากชายฝั่งทะเลมากนัก การศึกษาของ ทิวา ศุภจรรยา และ ผ่องศรี วนาสิน ทำให้ทราบว่า ลักษณะของอ่าวไทยเมื่อ ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว มีรูปร่างและขอบเขตแตกต่างไปจากปัจจุบันมาก กล่าวคือ อ่าวไทยในสมัยนั้นมีขอบเขตลึกกว่าเข้ามาครอบคลุมพื้นที่ภาคกลางตอนล่างไว้เกือบทั้งหมด ระดับน้ำทะเลยังสูงกว่าปัจจุบัน ประมาณ ๓.๕ - ๔ เมตร

ขอบอ่าวด้านตะวันตกเริ่มจากจังหวัดราชบุรีขึ้นไป แนวชายฝั่งของอ่าวสมัยนั้นจะมีแนวขึ้นไปทางจังหวัดนครปฐม ผ่านอ่างทองและวกโค้งอ้อมไปทางตะวันออกผ่านจังหวัดลพบุรี สระบุรี ลงสู่นครนายก ผ่านปราจีนบุรี และชายฝั่งขอบอ่าวจะมาถึงที่สุดที่จังหวัดชลบุรี ลึกเข้าไปจากแนวขอบอ่าวจะมีแนวขอบตะพักน้ำเก่าอยู่โดยรอบเช่นเดียวกัน และขอบตะพักจะเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณ

อยู่ทั่วไป^๙ เมืองศรีมโหสถก็เป็นเมืองที่ตั้งอยู่แนวขอบตะพานน้ำเก่าเช่นกัน ลักษณะภูมิประเทศดังกล่าว เมืองศรีมโหสถจึงเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้ทะเล อาศัยการสัญจรทางน้ำเป็นหลัก และมีการติดต่อทำการค้ากับภายนอก

^๙ สัมฤทธิ์ สุขเมือง, “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก.” (วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑), ๓๖.



รูปที่ ๒ แสดงเมืองโบราณในบริเวณอ่าวไทยและขอบเขตของ

อ่าวไทย

(ที่มา [http : paipibat.com](http://paipibat.com))

ข้อได้เปรียบของตำแหน่งที่ตั้งเมืองศรีมโหสถอีกประการหนึ่งก็คือ มีลำน้ำและเส้นทางคมนาคมทางบกที่สามารถติดต่อเมืองที่ตั้งอยู่ตอนใน (hinterland) เช่น เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ภาคอีสานตอนล่าง รวมถึงประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน โดยใช้เส้นทางผ่านอำเภอดาพระยาและอำเภออรัญประเทศ ดังนั้นเมืองศรีมโหสถจึงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางรับส่งสินค้าจากเมืองที่ตั้งอยู่ตอนในให้กับพ่อค้าต่างชาติ ขณะเดียวกันก็เป็นผู้รับสินค้าจากพ่อค้าต่างชาติเข้ามาขายให้กับเมืองแถบนี้ด้วย ดังนั้นเมืองศรีมโหสถจึงไม่ได้มีฐานะเพียงศูนย์กลางการค้าทางทะเลบริเวณภูมิภาคตะวันออกเท่านั้น หากแต่มีบทบาทสำคัญในฐานะเป็นทางออกสู่ทะเลให้กับชุมชนที่ตั้งอยู่ตอนในภาคพื้นทวีป โดยเฉพาะเมืองศรีเทพและยังเป็นจุดเชื่อมการค้าทางบกจากลุ่มแม่น้ำมูลและประเทศกัมพูชาในปัจจุบันที่สำคัญอีกด้วย หลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นเครือข่ายการค้านี้ก็คือ จารึกของกษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนครหลายหลัก ซึ่งพบบริเวณอำเภอดาพระยา จังหวัดปราจีนบุรี (จารึกพระเจ้ามเหศวรธรรม) และอำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรี (จารึกพระเจ้ามเหศวรธรรมที่ ๒)

เหตุผลประการที่สอง เมืองศรีมโหสถตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าทางทะเลข้ามคาบสมุทร ซึ่งเป็นเส้นทางการค้าตั้งแต่ยุคแรกของการค้าทางทะเล กล่าวคือเรือสินค้าที่ออกจากเมืองท่าในอินเดียได้ขึ้นบกที่ชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทรมลายูตอนบน และขนสินค้าข้ามผ่านบริเวณคอคอตกกระมายังอ่าวไทย แล้วบรรทุกเรือไปยังเมืองท่าออกแก้วของอาณาจักรผู้หนานหรือพวน จากนั้นสินค้าจะถูกส่งไปยังเมืองท่าทางตอนใต้ของจีนอีกทอดหนึ่ง ทำให้พ่อค้าต่างชาติมักแวะพักเรือสินค้าบริเวณอ่าวไทยเพราะมีอ่าวจอดเรือที่ดี สามารถป้องกันคลื่นลมในมหาสมุทรได้ รวมถึงเพื่อจัดเตรียมเสบียงอาหาร น้ำดื่ม และหาซื้อสินค้าประเภทของป่า ดังนั้นจึงน่าจะเป็นไปได้ว่าภูมิภาคตะวันออกของประเทศไทย อันเป็นที่ตั้งของเมืองศรีมโหสถได้กลายเป็นเมืองท่ารับรองพ่อค้าชาวจีนและพ่อค้าต่างชาติ ที่เข้ามาทำการค้าในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประจักษ์พยานสำคัญที่แสดงความสัมพันธ์ทางการค้าของเมืองศรีมโหสถกับภายนอกคือหลักฐานโบราณคดี ได้แก่ เครื่องเคลือบจีนสมัยราชวงศ์ซ่ง ประเภทเครื่องเคลือบขาวแบบเต๋อหัว

เครื่องถ้วยหลง นวน และเครื่องถ้วยชิงไปหรือหยิงชิงที่พบในแหล่งโบราณคดีวัด
สระมรกต อำเภอโคกปีบ เมืองปราจีนบุรีเป็นจำนวนมาก



รูปที่ ๓ แสดงเส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรและเส้นทาง
การค้าโดยใช้ช่องแคบมะละกา ระหว่าง ๒๐๐ ปีก่อน
คริสตกาลจนถึง ค.ศ. ๒๐๐
(ที่มา [http:// www.lankalibrary.com](http://www.lankalibrary.com))

เส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทรนี้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ เนื่องจากพระเจ้าราเชนทระโจฬะที่ ๑ แห่งอาณาจักรโจฬะ ซึ่งครองอำนาจทางด้านชายฝั่งโคโรมันเดลและภาคใต้ของอินเดียได้ส่งกองเรือเข้าโจมตีศรีวิชัย^{๑๐} และเมืองขึ้นของศรีวิชัยใน ค.ศ. ๑๐๒๕ จารึกที่เมืองตันโจ ค.ศ. ๑๐๓๐ ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อแสดงชัยชนะครั้งนี้ ระบุรายชื่อเมืองต่างๆ ที่ถูกทำลายรวมทั้งมาทามลิงคัม ซึ่งหมายถึงตามพรลิงค์ด้วย^{๑๑} ผลจากการโจมตีของพวกโจฬะดังกล่าวทำให้ศรีวิชัยสูญเสียการควบคุมช่องแคบมะละกา และเมืองท่าในคาบสมุทรมลายูตอนเหนือ เปิดโอกาสให้เกิดเมืองท่าใหม่ๆ ที่สามารถแข่งขันกับศูนย์กลางของศรีวิชัยที่ปาเล็มบังได้ โดยเฉพาะเมืองท่าในชวาตะวันออกและคอโคตตระ เช่น ตะกั่วป่า ดังนั้นจะเห็นได้ว่าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ จุดสำคัญของการค้าในเอเชียอาคเนย์ได้ย้ายไปยังเมืองท่าบริเวณคอโคตตระ ซึ่งเชื่อมการค้าระหว่างจีนกับมหาสมุทรอินเดียเข้าด้วยกัน

นอกจากนั้น การที่ระบบการค้าซึ่งศรีวิชัยควบคุมอยู่เดิมได้ล่มสลายลง ทำให้พ่อค้าชาวต่างชาติจำนวนมากพากันเข้ามาหาซื้อสินค้าประเภทของป่าและเครื่องเทศของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยตรงมากยิ่งขึ้น ทำให้เมืองท่าค้าขายกับพ่อค้าต่างชาติกันอย่างคึกคัก ประกอบกับราชวงศ์ซ่งของจีน มีนโยบายส่งเสริมให้พ่อค้าเอกชนชาวจีนออกมาค้าขายกับภายนอกโดยตรง และติดต่อซื้อขายสินค้าจากศูนย์กลางการค้าต่างๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีหลักฐานว่าพ่อค้าชาวจีนได้เข้ามาติดต่อทำการค้าบริเวณภาคตะวันออกของอ่าวไทย ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และคาบสมุทรมลายู เพราะได้พบเครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังและราชวงศ์ซ่ง ตลอดจนบริเวณชายฝั่งทะเลตะวันออก(เมืองศรีมโหสถ เมืองพระรถ เมืองดงละคร) ภาคกลาง (เมืองอู่ทอง สุพรรณบุรี) ภาคตะวันตก (เมืองคูบัว

^{๑๐} ศรีวิชัยเป็นรัฐการค้าที่เจริญรุ่งเรืองอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๖-๑๒ จากการควบคุมเส้นทางการค้านานาชาติระหว่างอินเดียและจีน ที่ผ่านช่องแคบมะละกาและซุนดา

^{๑๑} วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ดินแดนไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐.” ใน **คู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้การสอนประวัติศาสตร์เรื่อง ประวัติศาสตร์ไทย : จะเรียนจะสอนกันอย่างไร**, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา กรมการศาสนา, ๒๕๔๓), ๖๓/.

ราชบุรี) ภาคใต้ที่แหลมโพธิ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี อำเภอท่าเรือ จังหวัด นครศรีธรรมราช อำเภอระโนด จังหวัดสงขลา บ้านวัด จังหวัดปัตตานี และ อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา ดังนั้น จึงอาจสรุปได้ว่าพื้นที่ภาคกลาง ภาค ตะวันออก ภาคตะวันตก และภาคใต้ของประเทศไทย ได้ถูกเชื่อมเข้ามาอยู่ใน วงจรการค้าเดียวกันในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑

สภาพการณ์หนึ่งที่น่าจะส่งผลให้เมืองศรีมโหสถเจริญรุ่งเรืองขึ้นมาในช่วง คริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ก็คือ นับตั้งแต่หลังคริสต์ศตวรรษที่ ๙ เป็นต้นมา การค้า ทางทะเลระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออกได้เปลี่ยนจากทะเลอาหรับมา เป็นบริเวณอ่าวเบงกอล ผลที่ตามมาก็คือทำให้อินเดียภาคใต้และศรีลังกาได้ กลายเป็นศูนย์กลางการค้าทางทะเลที่สำคัญที่สุดในภูมิภาคตะวันตก เมื่อกษัตริย์ ฟาติมิด (Fatimid) ของอียิปต์มีอำนาจขึ้นในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ พ่อค้า ชาวตะวันตกได้ใช้เมืองท่าบริเวณทะเลแดงค้าขายกับชายฝั่งอินเดียและลังกาเป็น ส่วนใหญ่^{๑๒} ไม่ได้เดินทางไปไกลถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ด้วยเหตุนี้เองพ่อค้า อินเดียโดยเฉพาะพวกโจฬะที่เรืองอำนาจขึ้นตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๙ และพ่อค้า ศรีลังกาจึงได้มีบทบาทสำคัญในการนำสินค้าจากเอเชียอาคเนย์และจากจีนไปยัง เมืองท่าบริเวณทะเลแดง

การที่พวกโจฬะบริเวณอินเดียภาคใต้ ได้รับผลประโยชน์จากการค้าใน บริเวณอ่าวเบงกอล โดยการนำสินค้าของป่าและเครื่องเทศจากเอเชียอาคเนย์ และสินค้าประเภทเครื่องเคลือบจากจีนไปขายยังภูมิภาคตะวันตก ทำให้พวก โจฬะขยายอำนาจทางทะเลเข้ามาครอบคลุมเมืองท่าในบริเวณเอเชียอาคเนย์ดัง จะเห็นได้จากการเข้าโจมตีเมืองศรีวิชัยใน ค.ศ.๑๐๒๕ เมืองพัปพะลา (Papphala) ศูนย์กลางการค้าของมอญบริเวณตอนใต้ของพม่า ใน ค.ศ.๑๐๒๔-๑๐๒๕ และ เมืองกะดาร์มหรือตะกั่วป่า ใน ค.ศ.๑๐๖๗ ทั้งนี้เพื่อเข้าควบคุมการค้าบริเวณ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้และบริเวณอ่าวเบงกอล

^{๑๒} ยงยุทธ ชูแว่น, เอกสารประกอบการสอนรายวิชา ๔๑๕ ๒๑๕ ประวัติศาสตร์เอเชีย ตะวันออกเฉียงใต้ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙, ๑๒๔.

ภาพสะท้อนสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือการที่โจพะเข้าโจมตีลังกาซึ่งถือว่าเป็นคู่แข่งการค้าที่สำคัญในสมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ (ค.ศ. ๑๐๕๕-๑๑๑๐) จนพระองค์ต้องขอความช่วยเหลือจากพม่าเพื่อสู้รบกับพวกโจพะ ซึ่งกษัตริย์ของพม่าก็ทรงตอบสนองด้วยการส่งสินค้าจากคาบสมุทรมลายูเพื่อใช้เป็นค่าจ้างให้ทหารลังกา อย่างไรก็ตาม ระหว่าง ค.ศ. ๑๐๖๙-๑๐๗๐ พวกโจพะก็หมดอำนาจในการควบคุมลังกา จุลวงศ์พงศาวดารพุทธศาสนาของศรีลังกา ซึ่งเขียนขึ้นใน ค.ศ. ๑๐๗๐ หลังจากที่พระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ ขึ้นครองราชย์แล้ว มีบันทึกว่า ทรัพย์สมบัติมูลค่ามหาศาลได้ถูกส่งไปยังกษัตริย์ของพุกาม และใน ค.ศ. ๑๐๗๕ พระสงฆ์จำนวนหนึ่งจากพม่าก็ได้รับนิมนต์ไปทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่ลังกาด้วย^{๑๓}

บริบทการค้าทางทะเลบริเวณอ่าวเบงกอลในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ทำให้ทราบว่า เอเชียอาคเนย์กลายเป็นจุดเชื่อมการค้าบริเวณอ่าวเบงกอลกับจีน ด้วยเหตุนี้โจพะกับลังกาจึงแย่งชิงผลประโยชน์ทางการค้าในภูมิภาคนี้ โดยการใช้กองทัพเข้ามาโจมตีเมืองท่าการค้าในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งจะได้ชัดเจนในกรณีของโจพะ ขณะเดียวกัน ก็มีความพยายามสร้างเครือข่ายการค้าขึ้นใหม่ ดังจะเห็นได้จากการที่ลังกาเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กับเมืองท่าบริเวณอ่าวไทย โดยเฉพาะที่เมืองศรีมโหสถ ดังนั้น การพบจารึกเนินสระบัว ซึ่งเป็นร่องรอยของความสัมพันธ์ระหว่างลังกากับภูมิภาคตะวันออกของดินแดนประเทศไทย จึงมีนัยยะสำคัญคือการแสวงหาผลประโยชน์ทางด้านการค้าทางทะเล แต่ผลที่ตามมาซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งก็คือ เมืองศรีมโหสถได้กลายเป็นศูนย์กลางอารยธรรมพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกาที่เก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคตะวันออกของประเทศไทย โดยมีประจักษ์พยานสำคัญก็คือโบราณวัตถุและโบราณสถานที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนา เช่น รอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ซึ่งไม่เคยพบเห็นในที่ใดของประเทศไทยมาก่อน

^{๑๓} ยงยุทธ ชูแว่น, เอกสารประกอบการสอนรายวิชา ๔๑๕ ๒๑๕ ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙, ๑๒๗.

ประการที่สาม ปัจจัยทางศาสนา กล่าวคือ ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑ ศาสนาพุทธรุ่งเรืองมากในเอเชียใต้ เพราะไม่เน้นพิธีกรรมและระบบวรรณะ รวมถึงไม่เป็นปฏิปักษ์กับการค้าเหมือนศาสนาฮินดู จึงได้รับการสนับสนุนจากบรรดาพ่อค้าชาวอินเดียที่เดินทางเข้ามาทำการค้าโพ้นทะเลเป็นอันมาก เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕-๖ นั้นพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้แผ่อิทธิพลเข้ามายังรัฐศรีเกษตรในพม่า รัฐผู้หนั้น ตอนล่างของประเทศเวียดนามในปัจจุบัน และทวารวดี แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งการเผยแผ่พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นมักดำเนินไปพร้อมๆ กับกิจกรรมการค้า ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าการรับพุทธศาสนาของรัฐพื้นเมืองต่างๆ ในเอเชียอาคเนย์มีเหตุผลหลักมาจากความต้องการเข้าร่วมเครือข่ายการค้ากับพ่อค้าชาวอินเดียและลังกานั้นเอง สำหรับเมืองศรีมโหสถนั้นการเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาแทนศาสนาฮินดูในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ น่าจะเป็นการตอบสนองต่อผลประโยชน์ทางการค้า ซึ่งเกิดจากความต้องการเข้าร่วมทำการค้ากับลังกา นอกจากนี้ยังมีเหตุผลมาจากปรัชญาของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นศาสนาของมวลชนที่ทุกคนสามารถเข้าถึงได้ ไม่เหมือนศาสนาฮินดูที่เคร่งครัดในเรื่องพิธีกรรมและเป็นศาสนาที่เหมาะสมเฉพาะชนชั้นปกครองเท่านั้น

จากที่ได้กล่าวมาข้างต้น จึงสรุปได้ว่าศรีมโหสถเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นรัฐการค้าในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ก็ด้วยความเหมาะสมของทำเลที่ตั้งที่มีเส้นทางคมนาคมสามารถติดต่อทำการค้ากับภายนอกและภายในภาคพื้นทวีป และบริบทการค้าระหว่างโลกตะวันตกและโลกตะวันออกในขณะนั้น รวมถึงแรงผลักดันทางด้านพุทธศาสนาซึ่งมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองที่สำคัญ แนวความคิดทางศาสนาพุทธที่แผ่เข้ามานั้นทำให้เกิดการรวมกลุ่มของผู้คนที่มีสำนึกร่วมทางความเชื่อและพิธีกรรม ประจักษ์พยานที่เห็นได้ชัดเจนที่สุดของเมืองศรีมโหสถก็คือการสร้างโบราณสถานและโบราณวัตถุเนื่องในศาสนาพุทธเพื่อการเคารพบูชา เช่น สรรพภคและรอยพระพุทธรูปาลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมนำไปสู่การจัดระบบอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมบนพื้นฐานของพุทธศาสนา

๒.๔ จารึกเนินสระบัวในบริบทของประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

๒.๓.๑ สถานการณ์พุทธศาสนาในชมพูทวีปและการแผ่เข้ามาของพุทธศาสนาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และประเทศไทย

ในสมัยพระเจ้าอโศก แห่งราชวงศ์เมารยะ (ราว ๔๐๐ ปีก่อนคริสตกาล) พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปยังอินเดียใต้ โดยเฉพาะบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคธาวรี และเจริญรุ่งเรืองจนกลายเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่สำคัญในอินเดียภาคใต้ ภายใต้การอุปถัมภ์ของกษัตริย์ราชวงศ์ศัตตวาหนะ (๑๐๐ ปีก่อนคริสตกาล จนถึงคริสต์ศตวรรษที่ ๒) และสืบทอดโดยราชวงศ์อิक्षวาकु (คริสต์ศตวรรษที่ ๒-๔) ศูนย์กลางพระพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคธาวรี มีการผสมผสานระหว่างความเชื่อของนิกายต่างๆ ที่แตกมาจากนิกายเถรวาท หรือสรวีรวาท และมหาสังฆิกะ ดังปรากฏให้เห็นจากความหลากหลายของรูปแบบสถูป วิหาร และคติการสร้างพุทธสถานในเมืองอมราวดี และเมืองนาคาร ชุนโกณฑะ ซึ่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๒-๖ ทั้งสองเมืองนี้ได้กลายเป็นศูนย์กลางสำคัญทางพุทธศาสนาและเป็นศูนย์รวมของพระสงฆ์จากต่างแดนที่มาจากทั้งในอินเดียและลังกา^{๑๔}

ในช่วงเวลาที่พุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองอยู่อินเดียใต้นี้เอง มีหลักฐานว่าพุทธศาสนาจากเมืองอมราวดีเข้ามามีอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้แก่ ชิ้นส่วนประติมากรรมเนื่องในพุทธศาสนาที่ใช้ประดับฐานพุทธสถานมีรูปแบบคล้ายคลึงกับศิลปะที่เมืองอมราวดี ขณะที่อินเดียใต้มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พุทธศาสนาในดินแดนเอเชียอาคเนย์ บริเวณอินเดียเหนือ ซึ่งพุทธศาสนานิกายมหายานเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่งภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์กุษาณ (ราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑-๒) ก็เริ่มมีการเผยแผ่พุทธศาสนามหายานเข้ามายังเอเชียอาคเนย์ ผ่านเส้นทาง

^{๑๔} บัณฑิต ลิวชัยชาญ และคณะ, การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, ๓๙-๔๐.

การค้าทางบกจากแคว้นเบงกอล เข้ามายังพม่าตอนเหนือ และจากทางทะเลโดย
มาที่ศรีลังกา แหลมมลาญ สุมาตรา ดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน ประเทศ
กัมพูชา และประเทศจีน

ในสมัยราชวงศ์คุปตะและหลังคุปตะ (คริสต์ศตวรรษที่ ๓-๗) พุทธ
ศาสนาเจริญถึงขีดสูงสุด ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ มีการสร้างศูนย์กลางการศึกษา
ในพุทธศาสนาหายานคือ มหาวิทยาลัยนาลันทาขึ้นที่แคว้นเบงกอล ซึ่งมีภิกษุ
เข้าไปศึกษาเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะภิกษุจากเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มี
หลักฐานว่ากษัตริย์พลบุตรแห่งศรีวิชัยได้ทรงสร้างวัดขึ้นที่นาลันทาเมื่อ ค.ศ.
๘๖๐ สำหรับนักศึกษาที่มาจากอาณาจักรของพระองค์ ศรีวิชัยมีชื่อเสียงมากว่า
เป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาหายาน ดังจะเห็นได้ว่าในช่วงปลาย
คริสต์ศตวรรษที่ ๗ นั้น ศรีวิชัยเป็นสถานที่ที่สามารถดึงดูดให้พระภิกษุชาวจีน
และอินเดียมาพำนักอยู่เป็นจำนวนมาก

หลวงจีนอี้-จิง ได้มาแวะพักที่ศรีวิชัยเป็นเวลาหกเดือน เพื่อศึกษา
ไวยากรณ์สันสกฤตก่อนที่จะเดินทางไปยังอินเดีย ท่านได้ใช้เวลาถึง ๑๔ ปีใน
การศึกษาเล่าเรียนที่นั่น และเมื่อเดินทางกลับไปยังประเทศจีน ท่านได้มาแวะพัก
ที่ศรีวิชัยอีกเป็นเวลาสี่ปี ที่นั่นเองที่ท่านได้แปลหลักธรรมคำสอนเป็นจำนวนมากที่
ได้นำมาจากอินเดีย และยังได้เดินทางไปยังจีนใน ค.ศ. ๖๘๙ เพื่อหาผู้ช่วยเหลือใน
งานแปลดังกล่าวซึ่งสำเร็จสมบูรณ์ใน ค.ศ. ๖๙๕ เมื่อเดินทางกลับไปยังประเทศ
จีนท่านก็ได้แนะนำให้พระภิกษุที่ต้องการเดินทางไปยังอินเดียให้แวะศึกษาพระ
ธรรมที่ศรีวิชัยเสียก่อน ทั้งนี้ก็เพราะว่าศรีวิชัยเป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธ
ศาสนาที่รุ่งเรืองไม่ด้อยไปกว่าในอินเดียนั่นเอง^{๑๕}

ราชวงศ์คุปตะสิ้นสุดลงเมื่อพวกฮั่นขาวเข้ามารุกราน ราชวงศ์ใหม่ที่ขึ้นมา
อำนาจคือราชวงศ์สุริยวงศ์ ในรัชกาลของพระเจ้าหรรษา (ค.ศ. ๖๐๖-๖๔๗)
อาณาจักรของราชวงศ์สุริยวงศ์ได้ครอบคลุมดินแดนส่วนใหญ่ของราชวงศ์คุปตะ
แต่เดิมและมีราชธานีอยู่เมืองกาโนช พระเจ้าหรรษาทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนา

^{๑๕} ยงยุทธ ชูแว่น, เอกสารประกอบการสอนรายวิชา ๔๑๕ ๒๑๕ ประวัติศาสตร์เอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙. ๘๔.

นิกายมหายานสืบต่อมา กล่าวกันว่าพระองค์ทรงประพันธ์บทสวดขึ้นหลายบท รวมทั้งเป็นที่นิยมชมชอบของพระภิกษุจีนฮวนซังหรือพระถังซำจั๋ง ซึ่งได้เดินทางเข้ามายังอินเดียในคริสต์ศตวรรษที่ ๓ เพื่อศึกษาปรัชญาทางพุทธศาสนา นิกายมหายาน ซึ่งพระภิกษุอลังคะและวสุพันธ์ได้แต่งขึ้นไว้เมื่อ ๓๐๐ ปีก่อน ฌมหาวิทยาลัยนาลันทา เมื่อพระฮวนซังกลับไปก็ได้เผยแพร่พุทธศานานิกายมหายานตามแบบดังกล่าวในจีน

หลังจากพระเจ้าหรรษาสุวรรณคต อินเดียภาคเหนือได้เกิดจลาจลแบ่งออกเป็นสามอาณาจักร ราชวงศ์पालะ(คริสต์ศตวรรษที่ ๘-๑๑) สามารถสถาปนาอำนาจและตั้งราชธานีได้ที่แคว้นเบงกอล ภายใต้ราชวงศ์นี้เองที่พุทธศาสนาเจริญเป็นครั้งสุดท้ายในอินเดีย กษัตริย์ราชวงศ์पालะทรงอุปถัมภ์มหาวิทยาลัยนาลันทาและได้เผยแผ่พุทธศาสนาออกไปนอกอินเดียด้วย ดังนั้นในช่วงเวลาดังกล่าวพุทธศานามหายานในพินหารและเบงกอลจึงเข้ามามีอิทธิพลอย่างมากในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในราชสำนักไคเลนทร์ในชวาภาคกลาง

ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ พวกมุสลิมเข้ายึดครองอินเดียภาคเหนือ และเผาทำลายมหาวิทยาลัยนาลันทา ซึ่งเป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศานานิกายมหายานที่ใหญ่ที่สุดในอินเดียลง ทำให้กลุ่มพระสงฆ์จำนวนมากพากันอพยพมายังพุกาม ธิเบต และในประเทศไทย การติดต่อระหว่างอินเดียกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นับหนึ่งพันปีจึงสิ้นสุดลง ทว่าในยุคเดียวกันนี้พระพุทธานได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นที่เกาะลังกากล่าวคือ นับตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ พระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ มีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูพุทธศานาในลังกาให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น หลังจากเสื่อมถอยลงเพราะการโจมตีของพวกโจฬะ พระองค์จึงอาราธนาพระสงฆ์จากพม่าตอนใต้มากระทำอุปสมบทใหม่ในลังกา เพราะทรงหาพระภิกษุที่อุปสมบทถูกต้องตามพุทธบัญญัติไม่ได้ ในสมัยนี้เองที่ลังกามีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะพวกมอญทางตอนใต้ของพม่า และบริเวณภูมิภาคตะวันออกของประเทศไทย

ต่อมาในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ เกิดเหตุการณ์สำคัญที่มีผลอย่างยิ่งต่อพุทธศาสนาในลังกาคือ พระเจ้าปราคัมพาหุที่ ๑ โอรสของพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๑ ทรงชำระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ หลังจากพระพุทธศาสนาในลังกาเกิดการแตกแยกออกเป็น ๒ นิกาย คือ ฝ่ายมหาวีหารซึ่งเป็นเถรวาทและฝ่ายอภัยคีรีซึ่งเป็นมหายาน จึงทำให้คณะสงฆ์รวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้อีกครั้ง พระองค์ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชปกครองสงฆ์ทั้งประเทศเป็นครั้งแรก และทรงสร้างวัดวาอารามหลายแห่ง รวมถึงมีการสร้างสรรค์งานศิลปกรรมอย่างงดงาม ลังกาจึงกลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาพุทธศาสนาที่สำคัญอีกครั้งหนึ่ง พระสงฆ์และนักปราชญ์จำนวนมากจากดินแดนใกล้เคียงได้เดินทางเข้ามายังลังกาเพื่อศึกษาพระพุทธศาสนา แล้วนำไปเผยแพร่ในดินแดนของตน^{๑๖}

สำหรับการเผยแผ่พุทธศานานิกายเถรวาทในดินแดนประเทศไทยนั้น มีหลักฐานชัดเจนในคริสต์ศตวรรษที่ ๖ เพราะได้พบจารึกภาษาบาลี อักษรปัลลวะ กล่าวถึงคาถา เย ธมมาฯ^{๑๗} บนธรรมจักรและฐานรองรับธรรมจักร แผ่นศิลา

^{๑๖} ปัทมทิต ลีวชัยชาญ และคณะ, **การประดิษฐานพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีปในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี**, ๙๓.

^{๑๗} คาถา เย ธมมาฯ นี้ นับว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เป็นคาถาคัดมาจากพระวินัยปิฎก มหาวรรค มหาขันธกะ ตอนพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะบรรพชา โดยมีเรื่องย่อว่า “สมัยนั้น สันุชยปริพาชก (ปริพาชก คือ นักบวชที่ไม่ได้นับถือพระพุทธศาสนา) อาศัยอยู่ ณ กรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยบริษัทธิปริพาชกหมู่ใหญ่ จำนวน ๒๕๐ คน และสมัยนั้น สารีบุตรและโมคคัลลานะประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักสันุชยปริพาชก ต่างทำกติกามันว่า ใครได้บรรลุอมตธรรมก่อน จงบอกแก่อีกคนหนึ่ง สารีบุตรปริพาชกได้เห็นพระอัสสชิเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์ เพื่อบิณฑบาต มีความเลื่อมใสในความสงบเสงี่ยมเรียบร้อยของท่าน จึงรอจนได้โอกาสก็เข้าไปถามถึงหลักธรรมในศาสนาที่ท่านบวช ท่านกล่าวหลักธรรมเพียงย่อๆ ให้ฟังว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น สารีบุตรได้ฟังก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วนำมาเล่าให้โมคคัลลานะฟัง โมคคัลลานะก็ได้ดวงตาเห็นธรรม จึงพากันไปลาปริพาชก ๒๕๐ คน เพื่อจะไปบวชในสำนักพระบรมศาสดา แต่ปริพาชกเหล่านั้นขอไปด้วย จึงพร้อมกันไปลาสันุชยผู้เป็นอาจารย์ สันุชยขอให้อยู่กันบริหารหมู่คณะถึง ๓ ครั้ง แต่สารีบุตรกับโมคคัลลานะไม่ยอม

สถูป และเสาคินแปดเหลี่ยม ซึ่งพบเป็นจำนวนมากบริเวณเมืองเก่านครปฐม จังหวัดนครปฐม เมืองเก่า ชูทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดลพบุรี และศรีเทพ เพชรบูรณ์ แม้ว่านักวิชาการบางท่านจะพยายามกำหนดอายุของการเผยแพร่พุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยว่า เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ส่งสมณทูตคือพระโสณะและพระอุตตรเถระเข้ามาเผยแพร่พุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ^{๑๔} เพราะพบสถูปเก่าเมืองนครปฐมที่มีลักษณะคล้ายสถูปที่เมืองสาญจี ซึ่งเป็นสถูปเก่าที่สุดในประเทศอินเดีย และการทำเสาสูงรองรับธรรมจักร คล้ายกับเสาและหัวเสารองรับธรรมจักรในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาลวดลายที่ประดับธรรมจักรศิลาที่เมืองนครปฐมและเมืองอื่นๆ โดยเฉพาะลวดลายก้านขดสลักกับลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนและลายลูกประคำ พบว่าได้รับอิทธิพลจากศิลปะคุปตะของอินเดีย ซึ่งมีอายุอยู่ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๕-๖ มากกว่าจะเก่าไปถึงพระเจ้าอโศกมหาราช

คงลาไป พร้อมทั้งปริพาชก อีก ๒๕๐ คน สัญชัยเสียใจ ถึงอาเจียนเป็นโลหิต เมื่อปริพาชกทั้งหลาย ได้ไปเฝ้าทูลขอบวชในพระพุทธรูปต่อพระผู้มีพระภาคก็ได้รับพระพุทธานุญาตให้เป็นภิกษุ ด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา (**พระไตรปิฎกฉบับประชาชน ภาค ๔ ความย่อแห่งพระไตรปิฎก เล่ม ๔, ๒๕๓๙, ๒๑๓/**)”

^{๑๔} ความเชื่อที่สำคัญในการเผยแพร่พุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ การที่พระเจ้าอโศกทรงส่งพระโสณะและพระอุตตรเถระเดินทางเข้ามาเผยแพร่พุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิในปี พ.ศ.๒๙๑ เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นหลังจากการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่สาม ซึ่งดินแดนสุวรรณภูมิที่พระเถระทั้งสองรูปเข้ามาเผยแพร่พุทธศาสนานั้น ชาวพม่าเชื่อว่าเป็นเมืองสะเทิม (Thaton) เมืองท่าของชาวมอญบริเวณอ่าวมะตะมะ แต่ในปัจจุบันความเชื่อเรื่องการเดินทางมาเผยแพร่พุทธศาสนาของพระโสณะและพระอุตตรเถระถูกมองว่าเป็นตำนานในพุทธศาสนาอันมีที่มาจากคัมภีร์มหาวงศ์ของลังกา ซึ่งเป็นเพียงหลักฐานเดียวที่กล่าวถึงการส่งสมณทูตเดินทางมาเผยแพร่พุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าอิทธิพลพุทธศาสนาจากอินเดียเข้ามายังดินแดนประเทศไทยอย่างชัดเจนในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๕ เป็นต้นไป นอกจากนั้นการพบจารึกภาษาบาลีในดินแดนประเทศไทย แสดงให้เห็นว่านิกาายที่เข้ามาในช่วงเวลาดังกล่าวเป็นนิกาายเถรวาท ปิเตอร์ สกิลลิง ผู้เชี่ยวชาญด้านพุทธศาสนาของสมาคมบาลีปกรณ์ลอนดอน อธิบายว่าการใช้ภาษาบาลีและการยกข้อความจากนิกาายเถรวาทคือ “อภิมมปิฎก” และคัมภีร์ที่เป็นของนิกาายนี้โดยเฉพาะอย่างเช่น “ปฐิสัมภิตามคค” ซึ่งเป็นอรรถกถาที่ถ่ายทอดมาใน “ขุททกนิกาาย” เป็นคัมภีร์บาลีของลัทธิเถรวาทเท่านั้น ปิเตอร์ สกิลลิงยังได้ยกตัวอย่างด้วยว่าจารึกที่เสาคินแปดเหลี่ยมที่เมืองเก่าอยู่ตะเภา นครสวรรค์ ได้ยกบทภาษาบาลีเกี่ยวกับอริยสัจ ๔ ซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ “วิสุทฺธิมคค” ซึ่งเป็นของสำนักมหาวิหารนิกาายเถรวาทอย่างแท้จริง^{๑๙} ในขณะที่คำจารึกภาษาบาลีคือจารึกเนินสระบัวที่พุทธสิริรจนาใน ค.ศ.๑๐๖๑ ด้วยวลันตติลภันท์เนื้อหาสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย ก็ยกมาจากคัมภีร์ “เตลภฏาคาถา” ซึ่งเชื่อว่าแต่งขึ้นที่ลังกา

๒.๓.๒ หลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะเกี่ยวกับพุทธศาสนาและระบบความเชื่อที่เมืองโบราณศรีมโหสถและบริเวณใกล้เคียง

หลักฐานทางด้านโบราณสถานและโบราณวัตถุ ที่ค้นพบบริเวณอำเภอดุสิต ปีม เมืองปราจีนบุรี ทำให้ทราบได้ว่าผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณนี้ นับถือศาสนาฮินดูทั้งไวษณิกายและไศวนิกาย และพุทธศาสนานิกายเถรวาทและมหายาน รวมถึงคติความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูป และคติเรื่องความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งหากพิจารณาจากรูปแบบศิลปกรรมและอิทธิพลทางด้านศิลปะ เราอาจแบ่งลำดับช่วงเวลาซึ่งสัมพันธ์กับความเชื่อของผู้คนที่เมืองมโหสถได้ดังนี้

^{๑๙} วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ดินแดนไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐.” ใน คู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนประวัติศาสตร์เรื่อง ประวัติศาสตร์ไทย : จะเรียนจะสอนกันอย่างไร, ๕๑.

ระยะแรก ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๖-๘ พบหลักฐานภายในเมือง ศรีมโหสถคือ เทวรูปพระนารายณ์ ๔ กร สวมหมวกทรงกระบอก คาดผ้าตรง ซึ่งนักประวัติศาสตร์ศิลปะจัดให้อยู่ในกลุ่มเทวรูปรุ่นเก่า เพราะมีลักษณะไม่เหมือน ศิลปะทวารวดีและศิลปะเขมร เทวรูปกลุ่มนี้มีลักษณะคล้ายกับพระนารายณ์ ๔ กร ซึ่งพบที่ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และที่ภาคใต้ของประเทศไทย อันเป็นที่ยืนยันได้ว่าเมืองศรีมโหสถนั้นติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกทั้งพื้นที่ตอนในและบริเวณคาบสมุทรตั้งแต่ระยะแรกเริ่ม ทั้งยังแสดงให้เห็นว่า ประชากรที่อาศัยอยู่ภายในเมืองศรีมโหสถนั้น เดิมนับถือศาสนาฮินดูมาก่อนศาสนาพุทธ เพราะพบศาสนสถานเนื่องในศาสนาฮินดูกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณเมือง แต่ลักษณะเฉพาะของผู้คนในเมืองศรีมโหสถในระยะนั้นก็คือมีการนับถือศาสนาฮินดูลัทธิไวษณพ นิกายร่วมกับลัทธิไศวนิกาย เนื่องจากพบหลักฐานเกี่ยวกับไศวนิกายคือ ศิวลึงค์ อันเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระอิศวร รูปเทพีมหิষาสุมรรतिณี และพระคเณศ

ระยะที่สอง ราวกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๘ - ๑๒ พบหลักฐานนอกตัวเมือง ศรีมโหสถ คือโบราณสถานสระมรกตซึ่งเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ อยู่นอกเมืองศรีมโหสถเป็นระยะทางประมาณสามกิโลเมตร กลุ่มโบราณสถานแห่งนี้ประกอบด้วยสระน้ำใหญ่สองสระ ชาวบ้านเรียกว่าสระมรกตและสระบัวลำ กลุ่มโบราณสถานที่ยื่นในแนวตะวันออก-ตะวันตกต่อจากสระมรกต ได้แก่ โบราณสถานที่ก่อด้วยศิลาแลงสร้างในคริสต์ศตวรรษที่ ๘ และโบราณสถานที่มีลักษณะเป็นอาคารคล้ายวิหารที่ครอบรอยพระพุทธรูปบาทคู่ขนาดใหญ่

เมื่อพิจารณาโบราณวัตถุที่พบบริเวณโบราณสถานสระมรกต สามารถจำแนกตามความเชื่อได้สามกลุ่มดังนี้ กลุ่มแรกโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย สำหรับโบราณวัตถุที่แสดงให้เห็นการนับถือศาสนาฮินดูคือ ศิวลึงค์ พบที่อาคารกากบาทหลังที่ ๒ ของอาคารรูปกากบาทสองหลัง ลักษณะของศิวลึงค์ทำด้วยหินทรายสีเขียวยาวมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๖๐ เซนติเมตร สูงประมาณ ๑๙๐ เซนติเมตร มีอายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘ - ๑๐ สภาพโดยทั่วไปชำรุด คงเหลืออยู่เฉพาะรูปแปดเหลี่ยมซึ่งหมายถึงวิษณุภาค(ส่วนของพระวิษณุ) และส่วนปลายทรงกระบอกซึ่งหมายถึงรุทราภาค(ส่วนของพระอิศวร)เท่านั้น

กลุ่มที่สองโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพุทธนิกายเถรวาท เช่น พระพุทธรูปหินทรายมีพุทธลักษณะแบบศิลปะทวารวดี ทำปางวิตรรกะ อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๘ จารึกเนินสระบัว(คริสต์ศตวรรษที่ ๑๑) และรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่ซึ่งทำเป็นรอยเท้ามนุษย์ตามธรรมชาติ มีปลายนิ้วเท้าเรียงไม่เสมอกัน พระบาททั้งสองนั้นมีขนาดต่างกันเล็กน้อยคือ พระบาทซ้ายกว้าง ๑.๓๐ เมตร ยาว ๓.๕๐ เมตร ส่วนพระบาทขวา กว้าง ๑.๓๐ เมตร ยาว ๓.๓๐ เมตร มีธรรมจักรสลักนูนขึ้นมาอยู่กลางฝ่าพระบาททั้งสองข้างขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑.๑๐ เมตร ระหว่างกลางของรอยพระพุทธรูปมีหลุมเสาะและที่ปากหลุมเสาะนี้มีรอยสลักเป็นร่องกากบาท ซึ่งน่าจะเป็นหลุมเสาะปักฉัตรหรือเสาะเพลิงรองรับเครื่องหมายตรีรัตน์หรือธรรมจักร ส่วนตรงที่เป็นรอยกากบาทน่าจะเป็นร่องสำหรับไม้ขวางเพื่อตรึงเสาะฉัตรหรือเสาะเพลิง^{๒๐}

รอยพระพุทธรูปที่สระมรกตนั้น สะท้อนให้เห็นคติที่เกี่ยวข้องกับการเสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นคติที่พบในลังกา^{๒๑} ทั้งนี้เพราะรอยพระบาทคู่นี้มีฉัตรปักอยู่ตรงกลางนี้พบเฉพาะที่ประเทศศรีลังกา ในโบราณสถานสมัยอนูราธปุระ แต่เป็นภาพสลักนูนต่ำไม่ใช่ฉัตรลอยตัวปักอยู่ รอยพระพุทธรูปดังที่สระมรกต ซึ่ง ดร.นันทนา ชูติวงศ์ อาจารย์สอนวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีทางภาคตะวันออก ที่มหาวิทยาลัยอัมสเตอร์ดัม ประเทศฮอลแลนด์ ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปที่สระมรกตไว้ว่า

^{๒๐} เมืองศรีมโหสถ, <http://www.sujitwongthes.com>

^{๒๑} การสร้างรอยพระพุทธรูปเนื่องในศาสนาพุทธนั้น มักสร้างขึ้นตามคติใดคติหนึ่งคือ การสร้างรอยพระพุทธรูปในประเทศอินเดีย หมายถึงสร้างเป็นอุทเทสิกเจดีย์ เพื่ออุทิศแด่พระพุทธองค์ในสมัยก่อนจะมีการสร้างพระพุทธรูป ส่วนตามคติของลังกาการสร้างรอยพระพุทธรูปหมายถึงการสร้างเป็นบริโกตเจดีย์ โดยถือเสมือนว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมายังที่แห่งนี้

“ขอให้สังเกตว่าเป็นรอยประทับของฝ่าเท้า ไม่ใช่รอยเท้าที่
 หนุนขึ้นเหนือฝ่าเท้าคนดังตัวอย่างพระบาทคู่อื่นๆ เชื่อว่า
 พระบาทที่สระมรกตนี้ ไม่ได้ทำขึ้นเพียงเพื่อเป็นสัญลักษณ์
 แทนองค์พระพุทธรูปเจ้า หรือแทนพระพุทธรูปเท่านั้น แต่ทำ
 ตามความเชื่อของผู้ที่ทำและให้ทำว่าพระพุทธรูปองค์ได้เสด็จ
 มาเอง ณ ดินแดนแห่งนี้ ได้ประทับและประทับรอยพระพุทธร
 บาทไว้เป็นอนุสรณ์แห่งการเสด็จมา และทิ้งไว้เป็นที่ระลึก
 สำหรับบูชาแทนพระองค์หลังจากที่ได้เสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน
 แล้ว”^{๒๒}

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้นจึงอาจกล่าวได้ว่ารอยพระพุทธรูปบาทคู่นี้
 โบราณสถานสระมรกต ได้รับคติการสร้างมาจากลังกา และน่าจะสร้างขึ้นใน
 ช่วงเวลาเดียวกับจารึกเนินสระบัว คือในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ อันเป็นช่วง
 ระยะเวลาที่เมืองศรีมโหสถมีการติดต่อสัมพันธ์กับศรีลังกาอย่างใกล้ชิด แต่
 กระนั้นก็ตาม การสร้างรอยพระพุทธรูปบาทคู่นาคใหญ่คู่นี้มีฉัตรลอยตัวปักอยู่ตรง
 กลางนั้น ไม่เคยปรากฏในลังกามาก่อน ลักษณะดังกล่าวนี้จึงเป็นลักษณะเฉพาะ
 ของผู้คนเมืองศรีมโหสถเอง ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาลังกาได้เข้ามาตั้ง
 มั่นยังดินแดนแห่งนี้และมีการนับถือกันอย่างมั่นคง ซึ่งน่าจะเป็นไปได้ว่าเมือง
 ศรีมโหสถ คือศูนย์กลางพุทธศาสนาที่ใหญ่ที่สุดในภูมิภาคตะวันออก เพราะดูจาก
 ขนาดของศาสนสถานและขนาดของสระน้ำบริเวณโบราณสถานสระมรกต เป็น
 ร่องรอยที่แสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็นชุมชนใหญ่ และน่าจะมีผู้คนจากบ้านเมือง
 ต่างๆ เดินทางเข้ามาบูชารอยพระพุทธรูปบาทคู่นี้เสมอๆ

กลุ่มที่สามโบราณวัตถุที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพุทธนิกายมหายาน ซึ่งพบ
 ในช่วงเวลาที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งอาณาจักรขอมรโบราณขยายอำนาจมายัง
 เมืองศรีมโหสถ เช่น พระพุทธรูปนาคปรกทำจากหินทรายสีเขี้ยว ในศิลปะขอมร

^{๒๒} สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, “รอยพระพุทธรูปบาทคู่นี้ที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัด
 ปราจีนบุรี.” **วารสารโบราณคดี** ๑๒, ๓ (กรกฎาคม-กันยายน, ๒๕๒๙), ๔-๑๓.

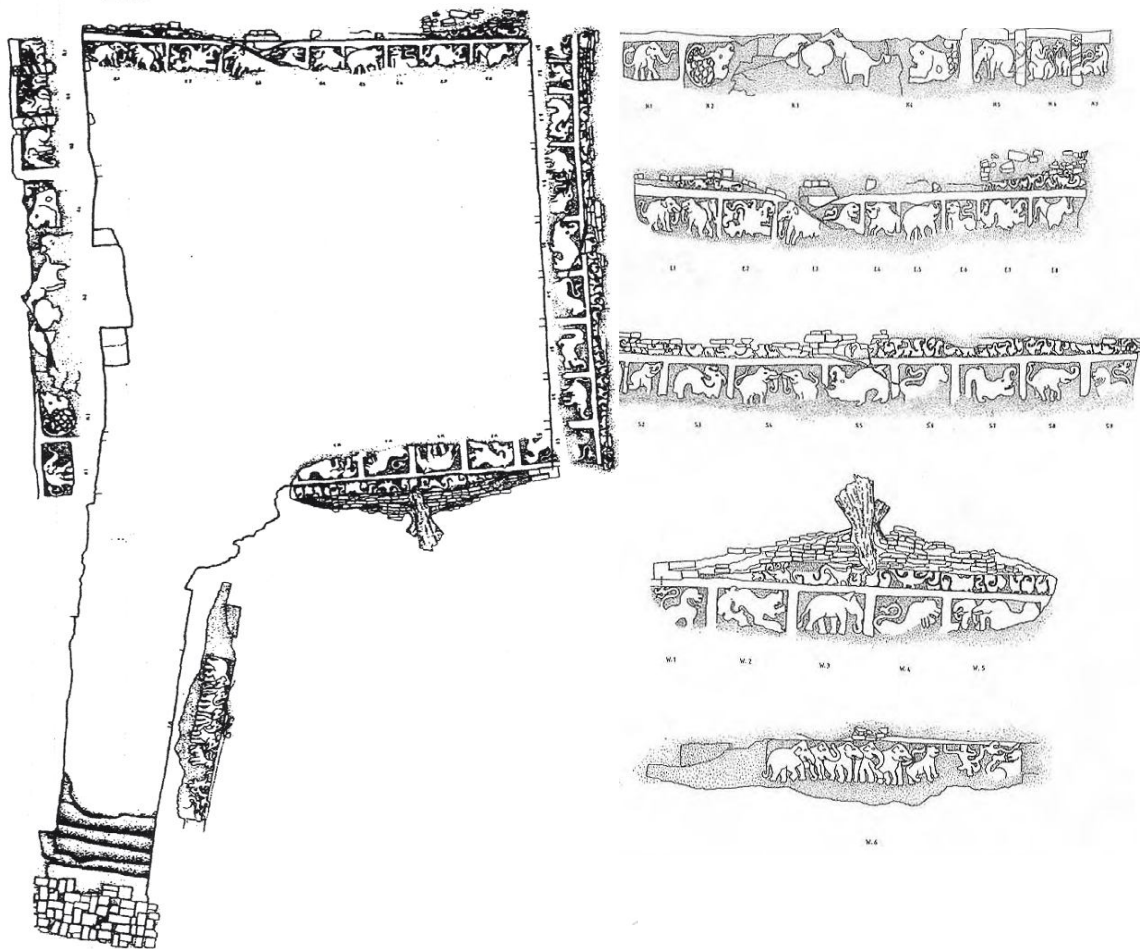
สมัยบายน อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ และพระโพธิสัตว์วัชรปาณีทรงครุฑเป็น
ศิลปะเขมรสมัยบายน อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒

การค้นพบโบราณวัตถุทั้งจากภายในตัวเมืองและนอกตัวเมืองศรีมโหสถ
ทำให้มีข้อสังเกตว่าหลักฐานที่แสดงอิทธิพลศาสนาพุทธส่วนใหญ่จะกระจายอยู่
ตามแหล่งต่างๆ นอกคูเมืองศรีมโหสถ ในขณะที่ภายในตัวเมืองจะพบหลักฐาน
ส่วนใหญ่แสดงอิทธิพลศาสนาฮินดู ซึ่งอาจจะสันนิษฐานได้ว่าเมืองศรีมโหสถและ
ชุมชนรอบนี้มีการนับถือศาสนาพุทธและพราหมณ์ควบคู่กันไปภายในตัวเมือง
แต่ศาสนาฮินดูคงเป็นศาสนาของชนชั้นปกครอง เพราะเน้นเรื่องของพิธีกรรมและ
ความศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะแนวคิดเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ที่มีฐานะเป็นเทพเจ้า
ในขณะที่ศาสนาพุทธเป็นศาสนาของสามัญชนเพราะไม่มีการแบ่งแยกชนชั้นทุก
คนสามารถเข้าถึงได้

นอกเหนือจากผู้คนในเมืองศรีมโหสถจะนับถือศาสนสถานฮินดูและพุทธ
ศาสนาซึ่งเป็นศาสนาหลักแล้ว ยังพบคติความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ด้วย
โดยมีหลักฐานยืนยันจากสระแก้วซึ่งเป็นโบราณสถานอยู่ทางทิศใต้ของเมือง
ศรีมโหสถ ห่างจากคูเมือง ๑๐๐ เมตร สระแห่งนี้มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า
กว้าง ๑๗.๕๐ เมตร ยาวประมาณ ๔๒.๖๐ เมตร ลึก ๕.๔๐ เมตร มีทางลงสระ
ทางด้านทิศตะวันตก และลดชั้นเป็นขั้นบันไดสองชั้นถึงของทางลงสระ บันไดขั้นที่
สามถึงเจ็ดตัดลงไปในศิลาแลงธรรมชาติจนถึงพื้นล่างของสระที่เป็นดินเหนียว
ผนังสระด้านเหนือมีการตัดศิลาแลงเป็นแท่งสี่เหลี่ยมผืนผ้ายื่นเข้ามาในสระ มี
บันไดทางลงสระทั้งสองข้างๆ ละสองขั้น บริเวณใกล้ทางลงสระเป็นหลุมเสา
สันนิษฐานว่า บริเวณนี้เดิมคงเป็นพลับพลาสร้างด้วยไม้

บริเวณรอบสระแก้วใช้ศิลาแลงก่อยกขอบขึ้น บนผนังซึ่งก่อด้วยศิลาแลง
รอบขอบสระ มีการสลักเป็นรูปสัตว์อยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมต่อเนื่องกันเป็นแถว โดย
มีทั้งหมด ๔๑ ภาพ เช่นภาพช้าง กิณรี หมูป่า กิณรี ภู สิงห์ มกร(สัตว์ผสมระหว่าง
จระเข้กับช้าง) ซึ่งมกรบางตัวกำลังทำท่ากระโดดมีลักษณะคล้ายมกรในศิลปะ
อมราวดีทางแถบอินเดียภาคใต้

ลักษณะของสระแก้วที่มีรูปสลักที่ผนังของสระ ซึ่งแตกต่างไปจากสระน้ำอื่นๆ ที่พบในเมืองศรีมโหสถ จึงมีข้อสันนิษฐานได้ว่าสระน้ำนี้ เป็นสระน้ำศักดิ์สิทธิ์ซึ่งอาจใช้ในพิธีกรรมของกษัตริย์หรือพิธีกรรมทางศาสนา และเมื่อพิจารณารูปสลักบนผนังขอบสระก็อาจกล่าวได้ว่า มีความตั้งใจให้สระน้ำแห่งนี้ เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ทั้งเพราะรูปสัตว์ที่สลักบนผนังสระเช่น สิงห์ ช้าง หงส์ และมกร ล้วนเป็นสัตว์ชั้นสูงที่เกี่ยวข้องกับน้ำและความอุดมสมบูรณ์ รวมถึงการเจริญเติบโตของการเพาะปลูกในสังคมการทำเกษตรกรรม



รูปที่ ๔ ภาพลายเส้นแสดงรูปสัตว์บนผนังขอบสระแก้ว

(ที่มา : <http://www.sujitwongthes.com>)

สรุป

จารึกเนินสระบัวมีความสำคัญหลายประการด้วยกัน ประการแรก ถือว่าเป็นหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งยวด เพราะเป็นเอกสารร่วมสมัยเพียงชิ้นเดียวที่บอกถึงการแผ่อิทธิพลเข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกาในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ ประการที่สองในเรื่องของภาษา จารึกเนินสระบัวเป็นหลักฐานที่บอกถึงพัฒนาการทางด้านภาษา โดยเฉพาะด้านที่จารึกเป็นภาษาเขมรนั้น ทำให้ทราบได้ว่าผู้คนที่อยู่บริเวณตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในขณะนั้น ซึ่งไม่ว่าจะมีกลุ่มชาติพันธุ์ใดอาศัยอยู่ก็ตาม ย่อมคุ้นเคยกับภาษาเขมรเป็นอย่างดีจนทำให้ภาษาเขมรกลายเป็นภาษาทางราชการและส่วนที่เขียนเป็นภาษาบาลีนั้นแสดงให้เห็นถึงการเข้ามาของพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกา และประการที่สาม ความรุ่งเรืองของบริเวณอำเภอดอกปีบ เมืองปราจีนบุรี ในฐานะเป็นศูนย์กลางอารยธรรมพุทธศาสนาที่ใหญ่และเก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย

๓. สารวิพากษ์

ภาษาเขมร	บรรทัดที่ ๑- ๓
บรรทัดที่ ๑- ๓	๑. (๖๘๓ จนม) จุลุ นกษตร มว โรจ เชษฐ ๒. วุฑธวาร นุ (ราเตง) วุฑธสิริ ปฺรติษฐ ๓. วุระ ศาษฏ เนาะ ฯ คำแปล มหาศักราช ๙๘๓ ปีมุนนักษัตร แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ วันพุธ มรเตงพุทธสิริ ประดิษฐานพระศาสดา นั้น ฯ
ภาษาบาลี	บรรทัดที่ ๔-๑๖
คาถาที่ ๑	
บาทที่ ๑	โย สพุพโลกมหิตโต กรุณาวาโส พระพุทเจ้าพระองค์ใด ทรงเป็นผู้อันชาวโลกทั้งปวงเทิดทูนแล้ว ทรงมีพระกรุณาเป็นสภาพอยู่ประจำ (พระหฤทัย)
บาทที่ ๒	โมกข์ กโรสิ อมลํ วรปฺณณจฺนุโ ทรงบรรลุมกษะอันหามลทินมิได้แล้ว ทรงเป็นดุจพระจันทร์เต็ม ดวงที่ประเสริฐ
บาทที่ ๓	เนยฺโยทโยนวิกุลํ สกลํ วิพุทฺโ ทรงรู้แจ้งซึ่งสภาพเกี่ยวพันทั้งยังทั้งหย่อนของบุคคลที่พระองค์ พึงแนะนำทั้งสิ้น
บาทที่ ๔	โลกุตฺตโร นมถ ตํ สิริสา มุเนนุทํ ทรงเป็นผู้พ้นจากโลก เชิญท่านทั้งหลายน้อมเศียรนบไหว้ พระพุทเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นพระจอมมุณี เทอญ
คาถาที่ ๒	

บาทที่ ๑	โสปานมอลมมตํ ตีรณาลยสุส เป็นดุจระเบียบแห่งบันได สำหรับข้ามอาลัยไปสู่พระอมตธรรม
บาทที่ ๒	ลัสนาสาครสมุตตรณาย เสตุํ เป็นสะพานเพื่อการข้ามไปอย่างสะดวกซึ่งห้วงน้ำ คือ สงสาร (การเวียนตายเวียนเกิด)
บาทที่ ๓	สมโพธิตรมปิ จตุตรฆมมคัค อีกทั้งยังเป็นมรรคอันปลอดโปร่งที่ก้าวขึ้นฝั่งแห่งพระสัมโพธิ ญาณ
บาทที่ ๔	ธมฺมํ นมสฺสสท สทา มุนินา ปสฺมฺมํ ขอเชิญท่านทั้งหลาย นมัสการพระธรรมที่พระพุทธรูปทรง สรรเสริญแล้วทุกเมื่อ เทอญ
คาถาที่ ๓	
บาทที่ ๑	เทยฺยํ ทยนฺตฺยมมียตฺตปสนฺนจิตฺตา คนทั้งหลาย มีจิตเลื่อมใสแล้วในเวลาที่พระสงฆ์เป็นผู้สืบสาย จากพระอรหันต์ผู้ไม่มีความยึดถือว่าของเรา พวกเราถวายเป็น ควรถวาย
บาทที่ ๒	ทตฺวา นรา ผลมุลํ รตนํ สรณฺติ ครั้นให้แล้ว ย่อมระลึกถึงพระรัตนะอันเป็นต้นเดิมแห่งผล (พระ พุทธรัตนะ และพระธรรมรัตนะ)
บาทที่ ๓ – ๔	ตํ สพฺพทา ทสพเลนปิ สุปฺปสฺมฺมํ สงฺฆํ นมสฺสสท สทามิตฺตปฺปญฺญเขตฺตํ เชิญท่านทั้งหลาย นมัสการพระสงฆ์นั้น ซึ่งแม้พระทศพลก็ทรง สรรเสริญเป็นอันดีในกาลทั้งปวงว่า เป็นบุญเขตอันหาที่เปรียบ มิได้เลย ทุกเมื่อเทอญ

ภาษาเขมร	บรรทัดที่ ๑๗-๒๗
บรรทัดที่ ๑๗	วฺระ โค เนะ โฝง ติ อญ ชวน ต กมฺรเตง พระโคนี้ด้วยซึ่งข้าให้แก่กมฺรเตง
บรรทัดที่ ๑๘	... ต วฺระ ปาท โนรุ อุนาทุ ต ปญญา แก่พระบาท นระผู้มีปัญญา
บรรทัดที่ ๑๙	... อุนาทุ ต ลีลาปญฺญปปาริชา ผู้ไตร่ตรองศีลและปัญญา
บรรทัดที่ ๒๐	 วุํ อาจุ ติ ปุรส (ณฺเษต) เลง ปาป เนะไม่อาจทั้งการแนะนำให้ละบาปนี้
บรรทัดที่ ๒๑	 อุนาทุ เนาะ วุํ อาจุ ติ โยก ป โอย ผู้นั้นไม่อาจเอาไปให้
บรรทัดที่ ๒๒	... (วุํ อาจุ ต) โยก ป โอย ต กวน วุํ อาจุ ติ ... ไม่อาจเอาไปให้ลูก ไม่อาจ
บรรทัดที่ ๒๓	 ย ไทย ไทยธรรม
บรรทัดที่ ๒๔	 ตปะ ปุญฺยะ เนะ (กิริยาปุญฺยปารมี) ตปะบุญนี้ กิริยาบุญปารมี
บรรทัดที่ ๒๕	 โคตรกุลปาทว โคตรกุลปาทวະ
บรรทัดที่ ๒๖	 วฺระ ปาท ปติษฺจ (กมฺรเตง) พระบาท ประดิษฐาน กมฺรเตง
บรรทัดที่ ๒๗	 จรจา เลก โคตรกุลปาทว กล่าวยกย่องโคตรกุลปาทวະ

บรรณานุกรม

หนังสือ

บัณฑิต ลีวชัยชาญ และคณะ, การประดิษฐ์ฐานพระพุทธรูปจากลึงกาฬวิป
ในดินแดนประเทศไทยสมัยวัฒนธรรมทวารวดี, กรุงเทพฯ ฯ : สมาพันธ์,
๒๕๕๓.

น.ณ ปากน้ำ, ศิลปะของพระพุทธรูป. พระนคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๕.

ผ่องศรี วนาสิน และทิวา ศุภจรรยา, เมืองโบราณบริเวณชายฝั่งทะเลเดิมของ
ที่ราบภาคกลางประเทศไทย. กรุงเทพฯ ฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
๒๕๒๕.

แย้ม ประพัฒน์ทอง, แย้มบรรยายบรรณาการสนองมฤตดาจิต. ในงานฉลอง
ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคมและสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ชุติน
ธรมมหาเถร วัดสามพระยา ๑๖ สิงหาคม ๒๕๒๓., กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์
รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓.

วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ดินแดนไทยตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐.”
ใน คู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้การสอนประวัติศาสตร์เรื่อง
ประวัติศาสตร์ไทย : จะเรียนจะสอนกันอย่างไร. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์
การศาสนา กรมการศาสนา, ๒๕๔๓.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. ๒๐๐๐.
กรุงเทพฯ ฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, ๒๕๓๕.

Mr.Wang Wei-Min,ผู้แปล. ชื่อสถานที่ในเอกสารจีนโบราณที่เกี่ยวข้องกับ
ประวัติศาสตร์ไทย เรียบเรียงและแปลจากนามานุกรมภาษาจีน
โบราณ “สถานที่โบราณบริเวณทะเลใต้”. กรุงเทพฯ ฯ : สำนักพิมพ์
โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๕.

วารสาร

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, “รอยพระพุทธรูปที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี.” **วารสารโบราณคดี** ๑๒, ๓ (กรกฎาคม-กันยายน, ๒๕๒๙): ๔-๑๓.

Mendis Rohanandeera, “TELAKATAHAGATHA IN A THAILND INSCRIPTION OF 761 A.D. New evidence on cultural relations between sri Lanka and the Davaravati Kingdom in Thailand”, *Vidyohoya* 1,1 (January 1987): 59 – 73.

Peter Skilling, **The Advent of Theravāda Buddhism to Mainland South-east Asia.** in Southeast Asia and Thai Studies Forum, Forthcoming in JIABS, 1997

วิทยานิพนธ์

จุฑาธิช สหรัยกาญจน์, “การศึกษาประติมากรรมศาสนาพราหมณ์ในจังหวัดปราจีนบุรี”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๒.

มุกิตา ณรงค์ชัย, “บทบาททางเศรษฐกิจของเมืองโบราณดงละครในฐานะกลุ่มเมืองท่าชายฝั่งทะเลภูมิภาคตะวันออก.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

สาวิตรี เสาวภาพ, “การศึกษาแหล่งโบราณคดีที่วัดสระมรกตตำบลโคกไทย อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

สัมฤทธิ์ สุขเมือง, “ปัจจัยทางสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของเมืองโบราณสมัยทวารวดีบริเวณชายฝั่งทะเลด้านตะวันออก.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

อำไพ สลักษณานนท์, “การศึกษาเมืองพระรถ อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี จากหลักฐานโบราณวัตถุสถาน และชั้นดินทางโบราณคดี.” วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๐.

Web-site

http : paipibat.com

<http://www.sac.or.th>

<http://www.sujitwongthes.com>

ภาคผนวก

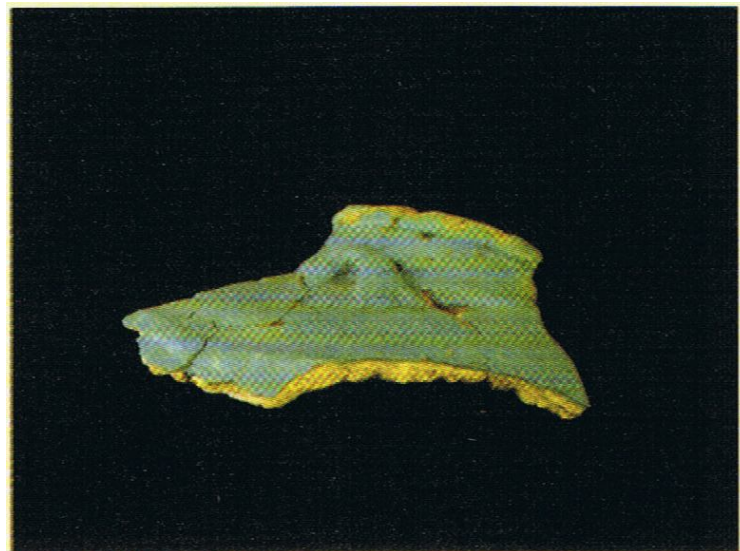
โบราณสถานและโบราณวัตถุ พบที่เมืองศรีมโหสถ

๔๔ จารึกเนินสระบัว



จารึกเนินสระบัว

(ที่มา <http://www.kanchanpisek.or.th>)

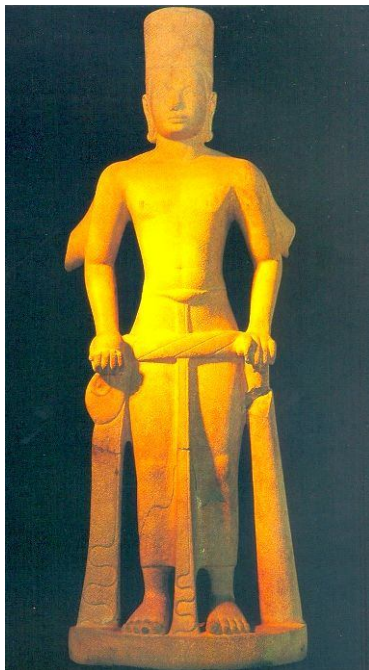


เศษเครื่องถ้วยเปอร์เซีย อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๙-๑๐

(ที่มา <http://www.sujitwongthes.com>)



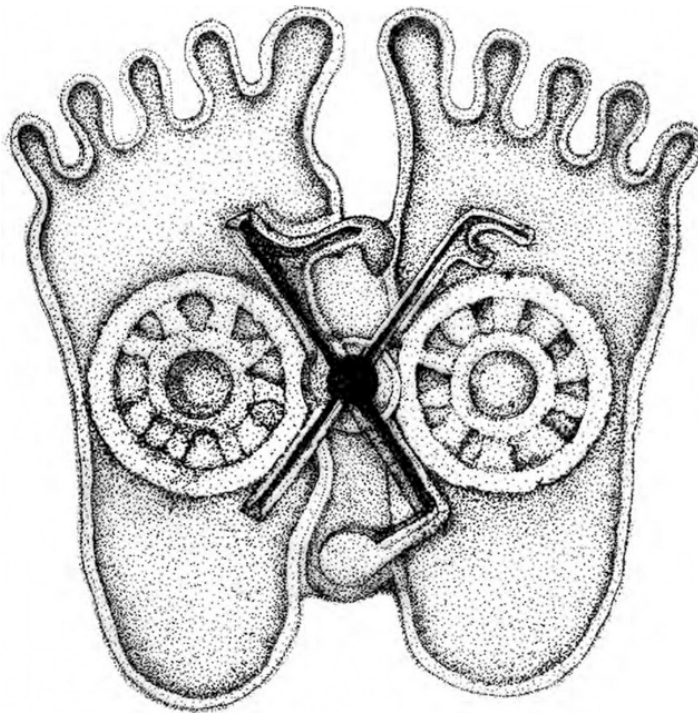
ศิวิลิ่งค้ห็นทรวาย อายูรวาวคริสต์ศตวรรษที่ ๖-๗
(ที่มา <http://www.sujitwongthes.com>)



พระนารายณ์ พบที่เมืองศรีมโหสถ
(ที่มา <http://www.thailandmuseum.com>)



รอยพระพุทธรบาท พบที่เมืองศรีมโหสถ
(ที่มา : <http://www.siamrath.co.th>)



ภาพลายเส้นรอยพระพุทธรูป
(ที่มา <http://www.sujitwongthes.com>)



พระพุทธรูปทรงประภินทราย
อายุคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒
(www.sujitwongthes.com)



พระคณศพบภายในเมืองศรีมโหสถ อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ ๖

เอกสารสำคัญลำดับที่ ๖๓

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

(ฉบับปลีกหมายเลขทะเบียน ๒๒๒ ๒/ก ๑๐๔)

วินัย พงศ์ศรีเพียร

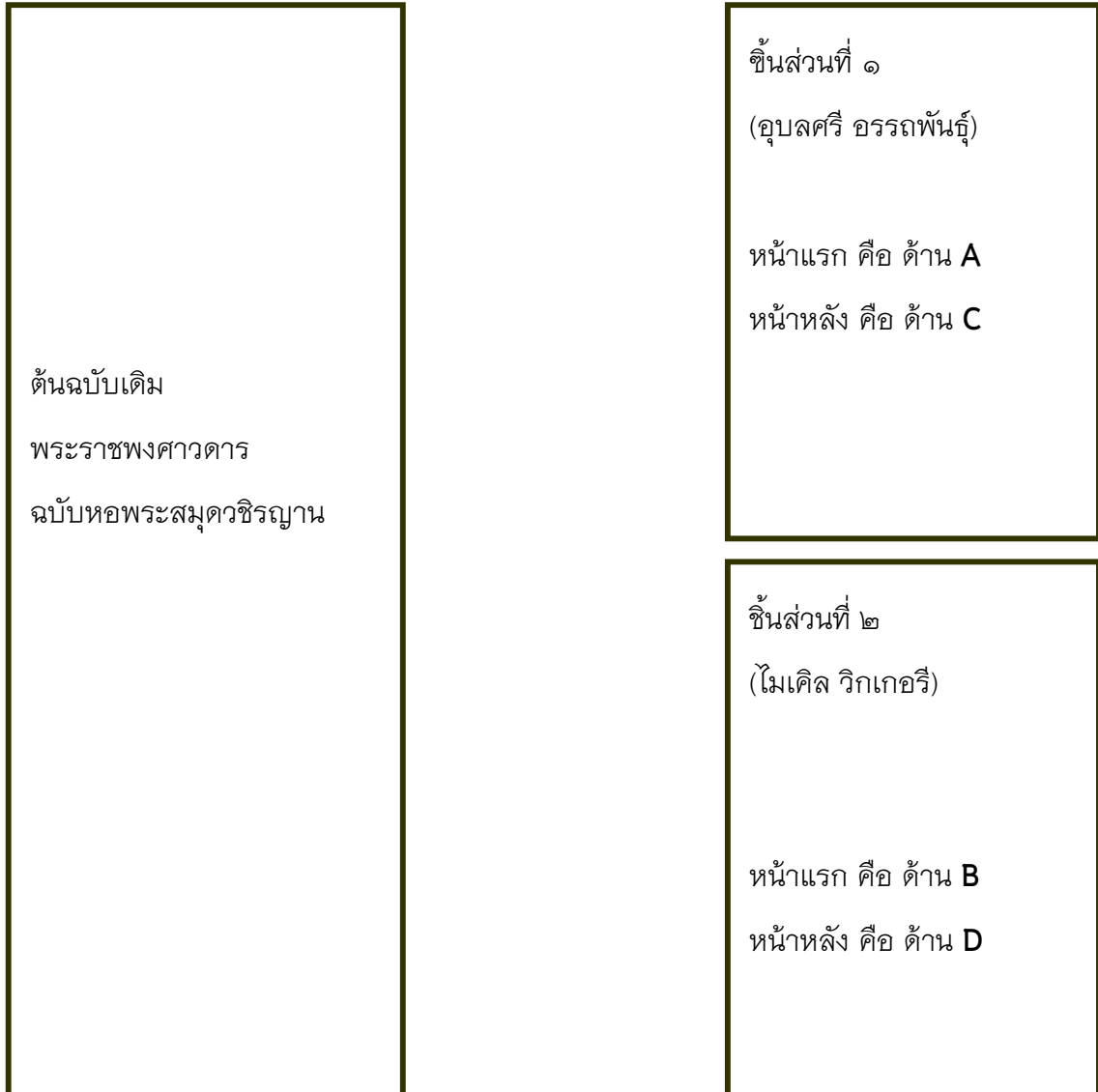
๑ ความสำคัญของเอกสาร

เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๔ นักประวัติศาสตร์ชาวอเมริกัน ไมเคิล วิกเกอรี (Michael Vickery) ได้ค้นพบพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาความพิสดาร ฉบับปลีกเลขทะเบียน ๒๒๓ ๒/ก ๑๒๕ เขียนลงบนสมุดไทยสองหน้า ในหอสมุดแห่งชาติ เนื่องจากไม่เคยมีผู้ใดรู้จักพระราชพงศาวดารฉบับนี้มาก่อน ท่านผู้นี้จึงได้พิมพ์เผยแพร่และแปลเป็นภาษาอังกฤษในวารสารสยามสมาคม (The Journal of the Siam Society) พ.ศ. ๒๕๒๐^๑ ต่อมา นางสาวอุบลศรี อรรถพันธ์ นักศึกษาปริญญาโทสาขาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ณ พระราชวังสนามจันทร์ นครปฐม ได้พบว่า ในหอสมุดแห่งชาติยังมีพระราชพงศาวดารความพิสดาร ฉบับปลีกอีกฉบับหนึ่ง ทะเบียนเลขที่ ๒๒๒ ๒/ก ๑๐๔ เขียนด้วยรงสีชาวลงบนสมุดไทยสองหน้า การค้นพบพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกสองชิ้นส่วนนี้เกิดขึ้นต่างกรรมต่างวาระ แต่มีข้อสังเกตว่า ต่างเขียนขึ้นในลักษณะเดียวกันและมีเนื้อหาเกี่ยวกับรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าพระยาสาม) เหมือนกัน อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาเอกสารทั้งสองฉบับโดยแยกจากกัน ความหน้าแรกและหน้าหลังของแต่ละฉบับปลีกจะสะดุดและเข้ากันไม่สนิท

ต่อมา ศาสตราจารย์หม่อมเจ้า สุภัทราดิศ ดิศกุล ประธานคณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ได้แต่งตั้งอนุกรรมการขึ้นชุดหนึ่งมีดร. วินัย พงศ์ศรีเพียรเป็นประธานเพื่อพิจารณาเอกสารสำคัญนี้ คณะอนุกรรมการได้ตรวจสอบต้นฉบับแล้วพบว่า พระราชพงศาวดารทั้งสองส่วน

^๑ Michael Vickery, "The 2 / K.125 Fragment: A Lost Chronicle of Ayutthaya", *Journal of the Siam Society*, 65, 1 (Jan. 1977): 1-80

แต่เดิมเป็นชิ้นส่วนสมุดไทยที่ต่อเนื่องกัน หากแต่ได้หลุดจากกันไป ครั้นเมื่อนำมาประกบกันจะได้ความที่เล่าเข้ากันสนิท ดังแผนภูมิที่แสดงให้ดูข้างล่างนี้



เมื่อครั้งไมเคิล วิกเกอร์อ่านพงศาวดารฉบับปลีกที่ท่านค้นพบและแปลเป็นภาษาอังกฤษนั้น เท่ากับว่าเป็นการอ่านเฉพาะด้าน B และด้าน C ของชิ้นส่วนสมบูรณ์ และผู้อ่านส่วนที่อุบลศรี อรรถพันธ์ค้นพบได้อ่านเฉพาะด้าน A และ D ทำให้การลำดับความสับสน อย่างไรก็ตาม ไมเคิล วิกเกอร์ได้สร้างคุณูปการไว้มากในข้อที่ว่า ได้พยายามอธิบายบริบทประวัติศาสตร์เอกสารที่ได้พบใหม่และทำคำอธิบายศัพท์ยากไว้เกือบทั้งหมด รวมทั้งข้อสังเกตว่า เอกสารที่ค้นพบใหม่คือ พระราช

พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาที่ได้คัดลอกมาจากต้นฉบับที่เก่าไปถึงสมัยศรีอยุธยา (อยุธยาตอนต้น) เพราะยศตำแหน่งข้าทูลละอองยังไม่เพ็ช เช่น ตำแหน่งนายและขุนยังมีความสำคัญอยู่ ดังเป็นที่ทราบกันดีว่า ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างระบบราชการและชั้นยศให้สอดคล้องกับการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง

การคัดลอกพระราชพงศาวดารฉบับนี้ คงได้ทำกันในสมัยหลังเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๑๑๒ แล้ว ทั้งนี้สังเกตได้จากการใช้นามเมืองหลวงว่า กรุงพระนครอยุธยาแทนกรุงศรีพระนครอยุธยา อีกทั้งอาลักษณ์ได้แก้ปบอกลำดับเหตุการณ์เสียใหม่ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ไมเคิล วิกเกอร์ได้พิสูจน์ด้วยหลักฐานภายใน (ความสอดคล้องกันของปีนักษัตรกับปีกำกับศักราช) และหลักฐานร่วมสมัยอื่นๆ ว่า คลาดเคลื่อนเข้าไปกว่าเหตุการณ์จริง ๔๐ ปี ดังนั้น เมื่อแก้ไขปีศักราชบอกเหตุการณ์ให้ถูกต้องแล้ว โครงสร้างของลำดับเหตุการณ์กลับตรงกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความย่อ ที่ชำระในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ และต่อมาเรียกกันว่า ฉบับหลวงประเสริฐฯ ในรัชกาลนี้เอง ได้โปรดให้คัดลอกความจากพระราชพงศาวดารเล่าเรื่องที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกผนวชไว้ที่วัดจุฬามณี เมืองพระพิษณุโลก แสดงว่า นอกจากพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ฉบับความสังเขปแล้ว ยังมีพระราชพงศาวดารฉบับความเต็มอีกฉบับหนึ่งซึ่งได้ชำระขึ้นใหม่จากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณโดยปรับลำดับปีเหตุการณ์ให้ถูกต้อง ทั้งนี้เพราะเมื่อพิจารณาลีลาภาษาที่ใช้แล้ว พระราชพงศาวดารฉบับหอพระสมุดวชิรญาณดูเก่ากว่ามาก

สำหรับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัย”ศรีอยุธยา”แล้ว พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะได้เล่าเรื่องเหตุการณ์ต่างๆ ในรัชกาลสมเด็จพระอินทราชาบรมมหาจักรพรรดิ^๒ หรือ

^๒ พระนามที่ถูกต้องตามที่ปรากฏในหลักฐานร่วมสมัย คือ จารีกุญศรีไชยราชมณฑลเทพอำเภอด่านขุนด่าน จังหวัดนครราชสีมา

สมเด็จพระบรมราชาธิบตี^๓ ซึ่งในภายหลังรู้จักกันในพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ที่ไม่ปรากฏในหลักฐานอื่นเลย โดยเฉพาะประเด็นต่อไปนี้

๑ เหตุการณ์ภายในพระนครศรีอยุธยาในรัชกาลดังกล่าว

๒ ความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์สุพรรณบุรีกับราชวงศ์สุโขทัยและหัวเมืองเหนือ

๓ การขยายอำนาจของพระนครศรีอยุธยาสู่ดินแดนมอญทางตะวันตก

๔ ความสัมพันธ์ระหว่างพระนครศรีอยุธยาและหัวเมืองเหนือกับน่าน-แพร่

๕ ความเกี่ยวข้องของราชวงศ์สุพรรณบุรีกับเหตุการณ์ในกัมพูชา

ข้อมูลจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นหลักฐานสำคัญที่ทำให้นักประวัติศาสตร์ต้องทบทวนความรู้เดิมและทำความเข้าใจพัฒนาการของราชอาณาจักรศรีอยุธยาใหม่ แต่การตีความใหม่จะน่าเชื่อถือและมั่นคงเพียงใดยังต้องขึ้นอยู่กับข้อมูลจากหลักฐานชั้นต้นอื่นๆ อีก เช่น หลักฐานด้านจารึก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ^๔ ซึ่งเพิ่งค้นพบใหม่และเอกสารจีนโบราณสมัยราชวงศ์หมิง

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นหนึ่งในบรรดาเอกสารโบราณของไทยซึ่งเขียนด้วยอักษรวิธีแบบเก่าและอ่านเข้าใจยากที่สุดฉบับหนึ่ง ผู้เสนองานวิจัยนี้ได้เคยพิมพ์พระราชพงศาวดารฉบับนี้เผยแพร่มาครั้งหนึ่งแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๓๙^๕ โดยได้ทำคำอธิบายศัพท์ยากไว้เกือบทั้งหมด

^๓ พระนามที่ปรากฏในหลักฐานจารึกร่วมสมัยและหลักฐานชั้นรองสมัยแรกๆ ตลอดจนประวัติศาสตร์สังเขปที่พานพลิตเขียนขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

^๔ ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร “จารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ” ใน **อาจารย์บุชา**, โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” จัดพิมพ์เพื่อแสดงมุทิตาจิตแด่ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร เนื่องในโอกาสมีอายุครบ ๙๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๕๕๒ หน้า ๑๐๑-๑๑๐

^๕ วินัย พงศ์ศรีเพียร, “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีกหมายเลข ๒/ก๑๐๔ ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณ., **ความยากเย็นของประวัติศาสตร์**, พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุโขทัย ๒๐๐๖, หน้า ๑๐๑-๑๑๐

อย่างไรก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไปการค้นพบเอกสารชั้นต้นใหม่ๆ และความก้าวหน้าของงานค้นคว้าล่าสุด ทำให้ผู้เสนองานวิจัยนี้เห็นความจำเป็นต้องแก้ไขความผิดพลาดที่ปรากฏในงานที่ทำไว้แต่เดิม และต้องทบทวนข้อสมมุติฐานเดิมหลายประการ ประเด็นหลักสามประเด็นที่ต้องหยิบยกมาอภิปรายจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหอพระสมุดวชิรญาณก็คือ ประการแรก ผลกระทบจากการผนวกเมืองเหนือ (อาณาจักรสุโขทัย) เข้าเป็นส่วนหนึ่งของราชอาณาจักรอยุธยา ที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักอยุธยากับเจ้าอนุวงศ์เมืองเหนือ ประการที่สอง ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยากับกัมพูชา และประการสุดท้าย การขยายอำนาจและอิทธิพลของอยุธยาสู่ดินแดนมอญและกลุ่มเมืองยุทธศาสตร์ในเขตอีสานใต้ (โคราช-บุรีรัมย์ในปัจจุบัน)

ประเด็นที่น่าสนใจข้างต้นมิเป็นเรื่องสืบเนื่องมาจากรัชกาลก่อนหน้านั้น โดยเฉพาะเรื่องเมืองเหนือ ดังจะเห็นได้ว่า หลังการเข้าแทรกแซงปัญหาจลาจลในอาณาจักรสุโขทัยหลังการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ สมเด็จพระนครินทราชาธิราช ได้ทรงยกเลิกลสถาบันกษัตริย์สุโขทัย และลดฐานะเจ้าเมืองสุโขทัย เจ้าเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองสวรรคโลก และเจ้าเมืองกำแพงเพชรให้เป็นเพียงเจ้าอนุวงศ์เสมอกัน แต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ กลับทรงยกย่องและสถาปนาพระยาบาลเมืองเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ซึ่งเท่ากับว่าเป็นการรื้อฟื้นสถาบันกษัตริย์สุโขทัยขึ้นใหม่ ทั้งนี้เนื่องจากพระยาบาลเมืองทรงเป็นพี่พระราชเทวีซึ่งเป็นพระราชมารดาสมเด็จพระราเมศวร บรมไตรโลกนาถ พระราโชบายนี้จะนำไปสู่ปัญหาในรัชกาลพระราชโอรส กล่าวคือ เมื่อเสวยราชย์แล้ว สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงต้องการให้ราชอาณาจักรสยามมีระบบการปกครองที่เป็นปึกแผ่น จึงไม่ทรงแต่งตั้งเจ้าชายยุธิษเฐียร โอรสสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (บาลเมือง) เป็นเจ้าประเทศราช ฝ่ายหลังจึงเอาใจออกห่างไปพึ่งพระเจ้าติลภราช มหาราชเชียงใหม่จนทำให้เกิดคีกระหว่างอยุธยากับล้านนาเป็นเวลาร่วมสิบปี

ในส่วนที่เกี่ยวกับกัมพูชาซึ่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงได้ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๔๓๑ นั้น พระราชพงศาวดารฉบับหอพระสมุดวชิรญาณได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับความพยายามของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ในการตั้งเมืองนครหลวงเป็นเมืองลูกหลวงและมีฐานะเป็นรัฐประเทศราช แต่ความพยายามนี้ประสบกับการต่อต้านของเจ้าอयाตซึ่งเป็นผู้นำบรรดาเผ่าพรดในเขมร ในขณะที่บรรดาเจ้านายเขมรที่ถูกควบคุมตัวมาไว้ที่อโยธยาได้ก่อหวอดเป็นกบฏและวางแผนลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ แต่แผนการแตกเสียก่อนทำให้พวกกบฏ "ราชโอรห์" ถูกประหารชีวิตหมด ส่วนสาเหตุที่ทำให้ราชสำนักอโยธยาขยายอำนาจไปยังล้านนาตะวันออกนั้น เนื่องมาจากการที่พระยาแก่นท้าวเจ้าเมืองน่านถูกท้าวแพ่งท้าวเหาะถอดออกจากอำนาจ พระยาแก่นท้าวจึงหนีมาพึ่งพระยาเซลิยงเจ้าเมืองสวรรคโลก สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงโปรดให้เจ้าอนุวงศ์ทางเหนือช่วยกันรวมพลสนับสนุนพระยาเซลิยงยกทัพไปตีเมืองน่านคืน

รายละเอียดที่เล่าไว้ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นหลักฐานสำคัญที่หักล้างความเชื่อเดิมของนักประวัติศาสตร์ชาวตะวันตกที่ว่า เมืองพระนครหลวงและอารยธรรมเขมรได้ถูกกองทัพสยามทำลายลง เพราะที่จริงแล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ได้ทรงแต่งตั้งพระราชโอรสถึงสองพระองค์คือ สมเด็จพระนครินทร์และเจ้าพระยาแพรกศรีราชาไปปกครองกัมพูชาในฐานะพระเจ้ากรุงพระนครหลวง อย่างไรก็ตาม เจ้าอयाตผู้นำเขมรสามารถรื้อฟื้นราชวงศ์เขมรขึ้นมาใหม่ และการยึดครองกัมพูชาได้สิ้นสุดลงในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ นั่นเอง

๒ สารัตถวิพากษ์

๒.๑ บริบทประวัติศาสตร์

ตามพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระอินทราชาทรงพระประชวรและเสด็จอนิจกรรมใน พ.ศ. ๑๙๖๓ เป็นเหตุให้เกิดการแย่งชิงราชสมบัติระหว่างเจ้าพระยาอ้ายและเจ้าพระยาญี่ปุ่น ทั้งสองพระองค์สิ้นพระชนม์ในการชนช้างกันที่ตำบลป่าถ่าน เจ้าพระยาสามจึงได้ราชสมบัติ โปรดให้สร้างพระเจดีย์สององค์ ณ ที่นั้น และในปีเดียวกันได้ทรงสร้างวัดราชบุญย์ อย่างไรก็ตาม ปีถัดมาที่ให้ไว้ขัดแย้งกับ **หมิงสี่อู่** ซึ่งเป็นเอกสารชั้นต้นของราชสำนักจีนสมัยราชวงศ์หมิง ตามเอกสารร่วมสมัยดังกล่าว คณะราชทูตบรรณาการสยามได้ไปเข้าเฝ้าพระจักรพรรดิจีนในวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ค.ศ. ๑๔๑๖ หรือ พ.ศ. ๑๙๕๙ (ต่อไปนี้จะใช้ย่อว่า ๑๔๑๖/๑๙๕๙) เพื่อแจ้งข่าวการสวรรคตของ "เจ้าลูกนิธิน" (นครินทร์) ในขณะเดียวกัน จารึกสุโขทัยหลักที่ ๔๙ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ที่ "พระบรมราชาธิบติศรีมหาจักรพรรดิราชแลพระมาตุราชแลพระมาตุจฉาเจ้าเสด็จขึ้นมาให้ทานช้างเผือกและราชรถ" พระนาม "พระบรมราชาธิบติศรีมหาจักรพรรดิราช" เป็นพระนามในเอกสารชั้นต้นของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สองในจารึกที่กรุวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่สุพรรณบุรี จึงถือว่า เอกสารร่วมสมัยของจีนและจารึกสุโขทัยจดไว้ตรงกันกล่าวคือ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่สอง (เจ้าพระยาสาม) ทรงขึ้นครองราชย์ในราวต้นปี ๑๔๑๖/๑๙๕๙ หรือ ๘ ปีเร็วกว่าที่กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ซึ่งนักประวัติศาสตร์อาวุโสเชื่อว่า แม่นยำและห้ามแตะต้อง

ปัญหาเรื่องปีศักราชเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญที่ขัดแย้งกันกับหลักฐานอื่นๆ ทำให้การศึกษาเนื้อหาในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเป็นเรื่องที่ต้องระมัดระวัง เพราะแม้เนื้อความเป็นของเก่า แต่ปีศักราชกำกับเหตุการณ์ได้ถูกปรับแก้ไปตามจินตนาทัศนะคติของผู้ชำระในอีกนับร้อยปีต่อมา ยกตัวอย่าง เช่น พงศาวดารเมืองน่านเล่าว่า เหตุการณ์ครั้งพระยาแก่นท้าวเจ้าเมืองน่านถูกโค่นล้มจากอำนาจและหนีมาพึ่งราชสำนักอยุธยาเกิดขึ้นในปี ๑๔๓๑/๑๙๗๔ ในขณะที่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณว่าเกิดขึ้นในปีจุลศักราช ๘๔๕ ซึ่งเมื่อปรับเข้าสู่โครงสร้างพระราชพงศาวดารฉบับ

หลวงประเสริฐฯ ตรงกับ ๘๐๕ หรือ ๑๔๔๓/๑๙๘๖ หรือต่างกันรอบนักษัตรหนึ่ง (๑๒ ปี) การที่เอกสารจีนราชวงศ์หมิง จารึกสุโขทัย ซึ่งเป็นหลักฐานร่วมสมัย และ พงศาวดารเมืองน่าน ซึ่งเป็นหลักฐานจากภายนอก ชวนให้สันนิษฐานได้ว่า ผู้ชำระ พระราชพงศาวดารในสมัยหลังได้ใส่ลำดับเหตุการณ์บางเหตุการณ์ไว้ผิดที่ผิดทาง

ช่วงเวลาครึ่งศตวรรษแรกหลังการสถาปนากรุงพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีของไทยในปี ๑๓๕๑/๑๘๙๓ จนถึงปี ๑๔๑๖/๑๙๕๙ ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) ถึงต้นรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ในช่วงต้น ศูนย์อำนาจที่สำคัญในที่ราบลุ่มแม่น้ำในภาคกลางของดินแดนไทยอยู่ที่ละโว้ (ลโวทัยปุระ) และสุพรรณภูมิ ราชวงศ์ที่ปกครองละโว้ได้ขึ้นมามีอำนาจอย่างชัดเจน หลังปี ๑๓๒๓/๑๘๗๐ ซึ่งไม่ปรากฏหลักฐานประเภทจารึกเหมือนในสมัยเมืองพระนครเลย และอาจเป็นเพราะสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แห่งราชวงศ์ละโว้ทรงแผ่ อิทธิพลเข้าไปยึดครองภาคตะวันตกของกัมพูชาแล้ว สถานการณ์เช่นนี้ทำให้ละโว้ อยู่ในฐานะที่จะควบคุมทรัพยากรจากลุ่มแม่น้ำป่าสัก ภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน และภาคตะวันตกของกัมพูชา ในขณะเดียวกัน การค้าทางทะเลกับจีนในสมัยปลาย ราชวงศ์ซ่ง ได้ส่งผลกระทบต่อความรุ่งเรืองของเมืองรอบอ่าวไทยตอนบน เช่น เพชรบุรี สุพรรณบุรี และอยุธยา โดยเฉพาะอยุธยาซึ่งอยู่ในชัยภูมิที่ดีที่สุดเพราะ อยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลมากกว่าละโว้ ในครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อยุธยาได้ กลายเป็นชุมชนการค้าที่สำคัญแล้ว ดังจะเห็นได้ว่า พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ ได้กล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปพระเจ้าพเนงเชิง ก่อนตั้งพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีถึง ๒๖ ปี พระพุทธรูปที่สำคัญนี้เป็นสิ่ง คักดีลัทธิที่พระมหากษัตริย์ทรงสร้าง และอาจเกี่ยวข้องกับชุมชนจีนในทางใดทาง หนึ่ง เพราะตำนานเรื่องพระเจ้าสาयน้ำผึ้งกับนางสร้อยดอกหมาก เรื่องพระเจ้าอู่ทองที่เล่าไว้ตอนต้นพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับบริติชมิวเซียม และใน ประวัติศาสตร์สังเขปพระเจ้ากรุงสยามของฟานฟลิต ต่างมีสาระเกี่ยวกับการค้า และความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระเจ้าอู่ทองกับราชสำนักจีนและชุมชนจีน การที่สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีที่ ๑ ทรงเลือกชุมชนที่รุ่งเรืองทางการค้าและ วัฒนธรรม (ดูจากหลักฐานด้านโบราณคดี) เป็นเมืองหลวงใหม่และลดฐานะเมือง ละโว้เป็นเมืองลูกหลวง ก็เพื่อควบคุมและดักดวงผลประโยชน์จากการค้าบริเวณ

รอบชายฝั่งอ่าวไทยและการค้ากับโลกภายนอกโดยเฉพาะกับจีน

แม้หลักฐานประวัติศาสตร์จะค่อนข้างคลุมเครือเกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐในที่ราบลุ่มภาคกลางของประเทศไทยในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ แต่ดูเหมือนว่า บริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำเพชรบุรีก็ได้รับประโยชน์จากการค้ากับจีน กษัตริย์ของรัฐโบราณที่จีนเรียกว่า เจินหลี่ฟู่ ได้เคยส่งคณะราชทูตไปราชสำนักชงในชวง พ.ศ. ๑๗๔๓-๑๗๓๕ รัฐนี้อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินในบริเวณ นครสวรรค์-กำแพงเพชร ก่อนที่จะหายไปจากหน้าประวัติศาสตร์ ในขณะที่เพียงศตวรรษเดียว รัฐหรือบรรดาเมืองที่อยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลได้เริ่มมีความรุ่งเรืองขึ้นแทนที่อันเป็นผลมาจากการเชื่อมต่อกับเครือข่ายการค้ากับโลกภายนอก เมืองสุพรรณบุรี หรือ ชูเหมินปั้ง ได้เริ่มปรากฏชื่ออย่างโดดเด่นในเอกสารราชวงศ์หมิง ในเวลาที่กล่าวถึงสยามหรือเซียนหลัว เจ้าเมืองสุพรรณภูมิมีฐานะกึ่งอิสระและได้รับการยอมรับจากราชสำนักจีน หลักฐานต่างๆ ชี้ให้เห็นว่า เจ้าเมืองสุพรรณภูมิและกษัตริย์อโยธยามีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดฉันเครือญาติ แต่ฐานอำนาจของสุพรรณภูมิและอโยธยาแตกต่างกัน สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงสนพระทัยในการแผ่อำนาจเข้าครอบงำภาคตะวันตกของกัมพูชา หลังจากราชวงศ์ที่ปกครองเขมรเสื่อมอำนาจลง และอาจได้ส่งพระราชโอรสไปปกครองเมืองนครหลวงในฐานะเมืองลูกหลวง ในทางตรงกันข้าม สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ แห่งราชวงศ์สุพรรณภูมิกลับทรงแผ่อำนาจขึ้นไปทางเหนือเพื่อครอบงำอาณาจักรสุโขทัย อย่างไรก็ตาม นโยบายที่สำคัญที่สุดของทั้งสองราชวงศ์คือ การแผ่อำนาจในบริเวณอ่าวไทยและคาบสมุทรมาลายู

หวางตั๋ยวณ พ่อค้าจีนที่เข้ามาค้าขายในเอเชียอาคเนย์เพียงปีเศษก่อนสถาปนาพระนครศรีอโยธยาได้กล่าวถึงเหตุการณ์สำคัญสองเหตุการณ์ คือ การที่หลัวหู (ละโว้-อโยธยา) ได้ผนวกเซียน (สุโขทัย)^๖ และการแต่งตั้งเรือออกไปโจมตี

^๖ เรื่องนี้มีเล่าไว้ในลักษณะตำนานใน **ชินกาลมาลีปกรณ์** ซึ่งพระรัตนปัญญาเถระปราชญ์เมืองพะเยาได้รจนาไว้ใน พ.ศ. ๒๐๕๙ ตามเรื่องที่ถ่ายทอดกันมา วัตติเดชาอำนาจได้ปลอมเป็นพ่อค้าเข้าไปขายข้าวที่เมืองชัยนาท (สองแคว) และยึดเมืองนั้นไว้

เมืองต่างๆ เช่น นครศรีธรรมราช^๗ และ ตูมาสิก (สิงห์ปุระ) เอกสารราชวงศ์หมิง เซจาเราะฮ์มลาญ (ประวัติศาสตร์มะละกา) และตำนานท้องถิ่นของสุมาตรา ต่างสะท้อนว่า ราชสำนักสยาม โดยเฉพาะตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เป็นต้นมา ต้องการควบคุมการค้าชายฝั่งทะเลและเส้นทางการค้าผ่านอ่าวไทย

รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ถือว่า เป็นช่วงเวลาการวางรากฐานความยิ่งใหญ่ของราชอาณาจักรอยุธยา เรื่องราวของความสัมพันธ์สยามกับราชสำนักหมิงมีบันทึกไว้ในเอกสารร่วมสมัยของจีนถึง ๑๘ ครั้ง ส่วนหนึ่งในจำนวนนั้น เป็นเรื่องการร้องเรียนของมะละกาเกี่ยวกับการรุกรานของสยาม และการที่สยามร้องเรียนเรื่องพวกรวมยัดเรือบรรณาการสยามไว้ในระหว่างทาง มหาชนที่เจิ้งเหอได้เดินทางมาอยุธยาสองครั้ง ครั้งแรกในปลายปี ๑๔๒๒/๑๙๖๕ และอีกครั้งในต้นปี ๑๔๓๑/๑๙๗๔ ตามพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ ในปีเดียวกับที่เจิ้งเหอมายังพระนครศรีอยุธยา^๗ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ได้เสด็จนำทัพไปตีเมืองพระนครหลวง หรือ เมืองศรีโยธธ ในปีที่ยกไปตีเขมรนั้น วรรณกรรม โคลงยวนพ่าย ซึ่งแต่งเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระราเมศวรบรมไตรโลกนาถ ได้กล่าวว่า สมเด็จพระราเมศวรได้ประสูติที่ทุ่งอุทัย

สาเหตุที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปตีเมืองศรีโยธธไม่ได้มีกล่าวไว้ในเอกสารใดๆ เลย แต่เมื่อทรงได้ชัยชนะแล้ว ได้ทรงยกเลิกสถาบันกษัตริย์กัมพูชา ดังจะเห็นได้จากโปรดให้นำเจ้าพระยาแก้ว ตลอดจนจรรูปพระโคพระสิงห์ รูปเคารพศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย และเครื่องราชาภิเษกมายังพระนครศรีอยุธยา แล้วได้แต่งตั้งสมเด็จพระนครินทรราชโอรสเป็น "พระเจ้าพระนครหลวง" หรือกษัตริย์

^๗ ตำนานเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวถึงการที่พระเจ้าอู่ทองทรงทำสงครามกับพระเจ้าศรีธรรมมาโคกราช และได้ทำข้อตกลงที่นำไปสู่การตีความว่า พระเจ้าศรีธรรมมาโคกราชยอมรับอำนาจของพระเจ้าอู่ทอง แต่ในฐานะเจ้าเมืองประเทศราชมีสิทธิ์ควบคุมดูแลผลประโยชน์เหนือดินแดนใต้บางสะพานลงไป ในบันทึกของเขาราวปี ๑๕๑๖/๒๐๕๙ โตเม่ ปิเรส (Tome Pires) ได้กล่าวถึงขอบเขตอำนาจของเจ้าพระยามหาณรงค์ในการควบคุมดูแลหัวเมืองชายฝั่งทะเลรอบอ่าวไทย รวมทั้งหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก เช่น บางปาสร์ออย เป็นต้น ข้อเท็จจริงนี้สะท้อนให้เห็นว่า ฝ่ายอยุธยาได้ยอมรับสิทธิธรรมเดิมที่มีมาตั้งแต่ครั้งพระเจ้าจันทรภาณุศรีธรรมมาโคกราชทรงเป็นกษัตริย์แห่งอาณาจักรตามพรลิงค์

กัมพูชา เหตุการณ์ต่อจากนั้นปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ
หมายเลข ๒๒๒ ๒/ก ๑๐๔ ที่นำมาศึกษาวิเคราะห์ในโอกาสนี้ โดยเล่าถึง
เหตุการณ์ระหว่างจุลศักราช ๓๙๙ หรือ ๑๔๓๓/๑๙๘๐ ถึงจุลศักราช ๘๐๖ หรือ
๑๔๔๔/๑๙๘๓

๒.๒ ลำดับความและอธิบาย

จุลศักราช ๓๙๙ ตรงกับปี ๑๔๓๓/๑๙๘๐

เล่าถึงเหตุการณ์เรื่องเดียวคือ ได้มีผู้นำเปิดอ้วหรือเปิดยันต์ให้แก่นขุนราช
อาษา ขุนราชอาษากินเข้าไปแล้วไอเป็นอันมาก บุตรและภรรยาได้นำเสลดมาดูก็
พบหนองเลือดอยู่ สืบหาผู้เอาเปิดอ้วมาให้ก็ไม่ทราบว่าเป็นผู้ใด ไม่นานนักขุนราช
อาษาก็ไอเป็นโลหิตถึงแก่กรรม สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงแต่งตั้งให้นายก้อน
ทองอายุ ๑๙ ปีผู้บุตรเป็นขุนราชอาษาแทน (บรรทัด ๑-๓)

ในทำเนียบ **พระไอยการตำแหน่งนาทหาร** ซึ่งชำระในสมัยรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขุนราชอาษาเป็นขุนนางที่มีศักดินาเพียง ๕๐๐
ขึ้นแก่หลวงพิเรนธเทพบดีศรีสมุหะ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา ในสายการ
ปกครองของสมุหะพระกลาโหม อย่างไรก็ตาม ขุนนางผู้นี้ น่าจะเป็นขุนนางชั้นแนว
หน้าผู้หนึ่งในสมัยศรีอยุธยา มากกว่าในสมัยหลังซึ่งยศได้เพื่อไปแล้ว ส่วนการ
แต่งตั้งให้นายก้อนทองเป็นขุนนางในตำแหน่งของบิดานั้นแสดงถึงประเพณีของไทย
โบราณที่เน้นเรื่องการสืบทอดตำแหน่งภายในตระกูลขุนนางหรือ ‘ชาติวุฒิ’ เป็น
ประเด็นหลัก

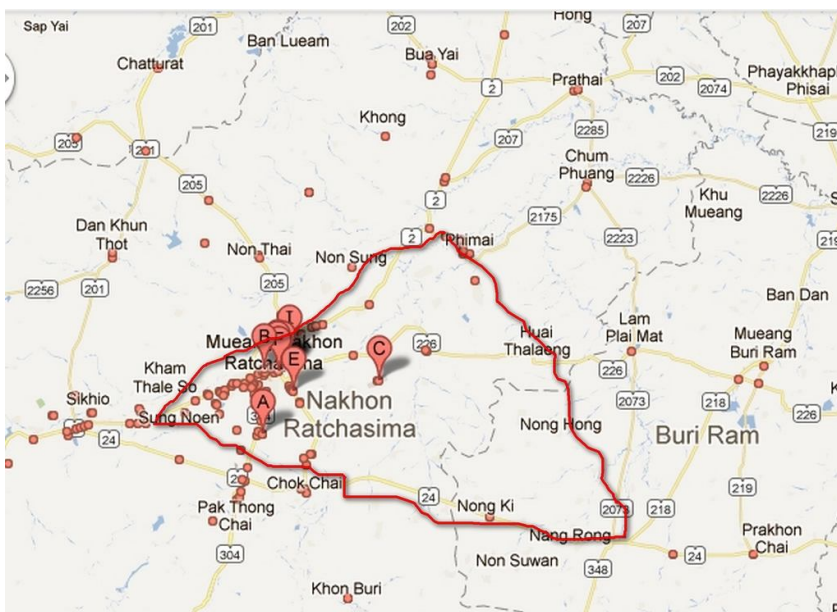
จุลศักราช ๘๐๐ ตรงกับปี ๑๔๓๘/๑๙๘๑

พระราชพงศาวดารความสังเขป ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า ในปีนี้
สมเด็จพระราเมศวรเสด็จไปเมืองพิษณุโลก ครั้นนั้นน้ำพระเนตรพระพุทธรูปราชรถ
ออกมาเป็นโลหิต ซึ่งมีความหมายในเชิงสัญลักษณ์ว่า หัวเมืองเหนือจะหมดสภาพ
การเป็นราชอาณาจักรอิสระเมื่อสมเด็จพระราเมศวรเสด็จขึ้นครองราชย์

พระราชพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ได้มีเรื่องราวเพิ่มขึ้น คือ
สมเด็จพระบรมราชาธิราชโปรดให้แต่งทัพเตรียมจะยกไปตีเมืองพินาย พนมรุ้ง
[และเมืองพระงาม] แต่เจ้าเมืองทั้งหลายนั้นยอมเข้ามาถวายบังคม (ยอมอ่อนน้อม)

สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าโปรดพระราชทานรางวัลให้ และให้เจ้าเมืองเหล่านี้ กราบบังคมทูลลากลับไปภูมิลำเนา (กลับไปครองเมืองตามเดิม) อีกไม่นานนักเจ้าเมืองพิมายถึงแก่กรรม โปรดให้ท้าวเทพไต้กินเมืองแทน ส่วนท้าวชมพูน้องของท้าวเทพไต้กินเมืองพนมรุ้ง และพระยากลางไต้กินเมืองพระงามพุทธทานธาติก พระยากลางกินเมืองไม่นานก็ถึงแก่กรรม ผู้ได้เป็นเจ้าเมืองต่อมาคือ ท้าวแก้ว ทรงโปรดให้ท้าวแก้วเป็นขุนกำแหงพระอินทร์ ต่อมาไม่นาน ขุนกำแหงพระอินทร์มา ถวายบังคมแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชแต่มาเรือล่มตายเสีย (บรรทัด ๓-๑๔)

ข้อความตอนนี้เป็นหลักฐานสำคัญที่ยืนยันว่า ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ครีโยธยาได้แผ่อำนาจไปยังดินแดนลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน เลยจากบริเวณอำเภอด่านขุนทด นครราชสีมาในปัจจุบัน อันเป็นสถานที่พบจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพ เมื่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงจักให้แต่งทัพไปโจมตีนั้น บรรดาท้าวพระยาที่ปกครองกลุ่มนครรัฐอิสระ อันได้แก่ เมืองพิมาย เมืองพนมรุ้งและเมืองพระงามต่างยอมเข้ามาถวายบังคมพระบาทในทันที กลุ่มเมืองดังกล่าวอยู่ในชัยภูมิรอยต่อระหว่างกัมพูชา ลุ่มแม่น้ำป่าสักและดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรของป่าจากดินแดนภายใน บริเวณดังกล่าวนี้ น่าจะปรับเปลี่ยนเข้าสู่เขตวัฒนธรรมไท-ลาวแล้ว ดังจะเห็นได้จากการใช้คำว่า ท้าว เรียกเจ้าเมือง แม้เมืองพิมายและเมืองพนมรุ้งนั้นเป็นที่รู้จักกันดี แต่เมืองพระงามพุทธทานธาติกนั้นจะเป็นเมืองใดไม่ทราบได้ ในที่นี้สันนิษฐานว่าอาจเป็นเมืองเสมาโบราณในเขตสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา



ลุ่มน้ำมูลตอนบน
เมืองพระงาม
พิมาย

พนมรุ้ง

มีข้อน่าสังเกตว่า บรรดาเจ้าเมืองทั้งสามนี้ผู้ซึ่งยอมสวามิภักดิ์ต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชนอกจากจะเป็นไทลาวแล้วยังมีความสัมพันธ์อันเครือญาติกันอีกด้วย ในที่นี้เราได้เห็นไม่เพียงแต่ประเพณีการแต่งตั้งเจ้าเมืองประเทศราชซึ่งยกน้องขึ้นครองเมืองแทนพี่และลูกขึ้นครองเมืองแทนพ่อ หากยังเห็นกลไกการเปลี่ยนสภาพเมืองประเทศราชเป็นเมืองในราชอาณาจักรด้วย การแต่งตั้งทำวักวายเป็นขุนกำแหงพระอินทร์นั้นเท่ากับเป็นการลดฐานะเจ้าเมืองประเทศราชเป็นข้าราชการในทำเนียบการปกครองของพระนครศรีอยุธยา กระบวนการนี้เป็นส่วนหนึ่งของมาตรการควบคุมและปรับเปลี่ยนสภาพเมืองประเทศราชทั้งในทางการเมืองและในทางสัญลักษณ์ เพื่อให้เข้ากับการจัดการปกครองแบบกึ่งรวมศูนย์อำนาจของอาณาจักรอยุธยาที่กำลังเติบโต

จุลศักราช ๘๐๑ ตรงกับปี ๑๔๓๙/๑๙๘๒

การเฉลิมพระนามสมเด็จพระราเมศวร “บรมไตรโลกนาถ”

ในจุลศักราช ๘๐๑/ค.ศ. ๑๔๓๙/๑๙๘๒ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าโปรดให้ชุมนุมพราหมณาจารย์และท้าวพระยาเสนามาตย์ ตั้งพระราชพิธีโกษร กรรหมหรือพิธีโกนจุกสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชพระราชกุมารท่าน และประกาศพระนามว่า สมเด็จพระราเมศวรบรมไตรโลกนาถบพิตร (บรรทัดที่ ๑๕-๑๙)

ถ้าหากว่าพิธีโกนจุกหรือพิธีโกษรกรรมนี้ ถือตามประเพณีพราหมณ์และกระทำกันเมื่อพระราชกุมารมีพระชนม์ได้ ๘ ถึง ๑๑ ชันษาซึ่งน่าจะเป็นเช่นนั้น เราก็มีประเด็นจะต้องวินิจฉัยกันต่อไปอีกสองสามประเด็น เนื่องจากพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกุลกล่าวว่ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปตีเมืองนครหลวงได้ในปีจุลศักราช ๗๙๓/ค.ศ. ๑๔๓๑/พ.ศ. ๑๙๗๔ และวรรณกรรม **ยวนพ่าย** ซึ่งถือว่าเป็นวรรณกรรมร่วมสมัยซึ่งพระเบญจาทิศาโลตั้งขึ้นสรรเสริญพระเกียรติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกล่าวว่า พระองค์ประสูติขณะสมเด็จพระราชบิดาทรงกำลังยกทัพไปตีเมืองนครหลวง ข้อมูลนี้นับว่าสอดคล้องกันคือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีพระชนม์ได้ ๘ ขวบพอดี พอที่จะทรงตั้งการพิธีโกษรกรรมได้ ฐานะ ‘สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช’ ในรัชกาลนี้แสดงว่า ทรงเป็นพระราชโอรส

ที่มีฐานะสูงสุดในเวลานั้น ส่วนอิสริยยศ “ราเมศวร” เท่ากับการยกย่องพระองค์ขึ้นเป็นองค์รัชทายาทตามโบราณราชประเพณี

จารึกลานทองในตรุพระบรมธาตุสุพรรณบุรี ซึ่งจารก่อนหน้านี้นับย้อนหลังไปสี่ปีในมหาศักราช ๑๓๕๗ (๑๔๓๕/๑๙๗๘) ได้กล่าวถึง *เสด็จบรมราชาธิบดี ศรีมหาจักรพรรดิราช* นุ *พระราเมศวร* ซึ่งเป็นหลักฐานชั้นต้นแสดงว่า ทรงได้รับการสถาปนาเป็นรัชทายาทแห่งอโยธยามาก่อนแล้ว พระราชพิธีโกษรกรรมเป็นโอกาสที่จะเฉลิมพระเกียรติยศให้สูงขึ้นไปอีกด้วยสร้อยพระนาม ‘บรมไตรโลกนาถบพิตร’ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในรัชกาลนี้มีนัยสำคัญยิ่ง เพราะนับแต่สมเด็จพระรามเจ้าถูกถอดออกจากราชบัลลังก์ สายการสันตติวงศ์ของราชสกุลละโว้ได้สิ้นสุดลง และสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มีพระราโชบายให้ผู้สืบราชสมบัติในรัชกาลถัดไป คือ สมเด็จพระราเมศวรบรมไตรโลกนาถทรงเป็นทวิวงศ์ (สุพรรณภูมิและสุโขทัย) หรือราชวงศ์ไทยอย่างแท้จริง พังการสืบราชสมบัติข้างล่างนี้จะทำให้เข้าใจสถานการณ์ได้ชัดเจนขึ้น

ละโว้-อโยธยา	สุพรรณภูมิ	สุโขทัย
รามาศิบัติที่ ๑	ศรีนทรราช (ขุนหลวงพองั่ว)	มหาธรรมราชา (ลือไท)
บรมราชาธิราช / ศรีนทรราช		
ราเมศวร	นครอินทรราช	
พญารามเจ้า ^๘	นครอินทรราช	
นครอินทรราช		
บรมราชาธิราช / อินทรราชาธิราช		พระราชเทวี (สุโขทัย)
		
สมเด็จพระราเมศวร บรมไตรโลกนาถ		

สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงสืบเชื้อสายมาในราชวงศ์สุพรรณภูมินับจากสมเด็จพระศรีนทรราช (ซานเสียเป่าผิหยาชื่อหลี่ตั่วหลัว) ที่รู้จักกันในพระนามขุนหลวงพองั่ว และสมเด็จพระนครอินทรราชาธิราช (ลู่ฉินอิน) ส่วนสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ มีพระนามในจารึกขุนศรีไชยราชมณฑลเทพว่า สมเด็จพระอินทรราชาธิราช บรมจักรพรรดิ พระราชโอรสองค์โตซึ่งเป็นรัชทายาทข้างเมืองสุพรรณบุรี มีพระนามว่า สมเด็จพระนครินทร์เช่นกัน เนื่องจากสมเด็จพระราชบิดาได้เมือง

^๘ สิ้นสุดราชวงศ์ละโว้

ศรียโสธร จึงทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระเจ้ากรุงพระนครหลวงปกครองกัมพูชา แต่ด้วยการคาดการณ์ไปข้างหน้า ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระราเมศวรซึ่งประสูติแก่พระราชเทวีอันเป็นราชธิดาของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ และแม่นางสาขากเป็นรัชทายาทข้างพระนครศรีอยุธยาเพื่อที่ว่า เมื่อขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์แล้ว สมเด็จพระราเมศวร บรมไตรโลกนารถจะได้อ้างสิทธิ์เหนืออาณาจักรสุโขทัยเก่าอย่างเต็มสมบูรณ์

จุลศักราช ๘๐๒ ตรงกับปี ๑๔๔๐/๑๙๘๓

เรื่องไฟไหม้พระราชมณเฑียร

ได้เกิดเพลิงไหม้พระราชมณเฑียร นายงั่วเคลี้ยจึงนำช่างเทพรักษา ซึ่งพระยาบาลเมืองเจ้าเมืองพิษณุโลกถวายนั้น รับสมเด็จพระบรมราชาธิราชไปยังชานคิล (ไม่ทราบว่าเป็นตำบลอยู่ที่ใด) โปรดให้ขุนพิจิตรแต่งพระราชมณเฑียรอยู่ปีหนึ่งเสร็จจึงเสด็จกลับมาประทับตามเดิม

จุลศักราช ๘๐๓ ตรงกับปี ๑๔๔๑/๑๙๘๔

๑ เรื่องไฟไหม้พระที่นั่งตรีมุข

เกิดเพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข ที่ซึ่งเสด็จออกพระราชพิธีอาสยุข จึงโปรดให้ขุนพิจิตรแต่ง (สร้าง) พระราชวังฝ่ายอุดรและราชมณเฑียรในสรัดเกบเดิม (ไม่ทราบว่าเป็นบริเวณใด) ครั้นเสร็จ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าเสด็จไปประทับ ณ พระราชวังฝ่ายเหนือที่ทรงสร้างใหม่ ส่วนพระราชมณเฑียรเดิมพระราชทานแก่สมเด็จพระราเมศวร บรมไตรโลกนารถ (บรรทัดที่ ๑๙-๓๐)

การที่เกิดเพลิงไหม้พระราชมณเฑียรและพระที่นั่งตรีมุขถึงสองครั้งสองปีซ้อน อาจเป็นนิमितเหตุให้ทรงสั่งให้สร้างพระราชมณเฑียรใหม่ทางด้านเหนือ การที่พระราชทานพระราชมณเฑียรเดิมซึ่งไฟไหม้ในปีก่อนและทรงให้ขุนพิจิตรบูรณะนั้น แก่สมเด็จพระราเมศวรบรมไตรโลกนารถ เป็นการแสดงพระราชประสงค์ที่จะให้แสดงความสำคัญของรัชทายาท สำหรับขุนพิจิตรนั้นน่าจะเป็นขุนนางชั้นหัวหน้าฝ่ายช่าง แต่ตัดสินใจได้ยากว่าในภายหลังจะเป็นขุนพิจิตรรจนามีศักดิ์ดินาเพียง ๕๐๐ ในทำเนียบพระโอรสการพลเรือนหรือไม่

เกี่ยวกับเรื่องไฟไหม้พระราชมณเฑียรนั้น หมิงสี่อู่ บันทึกว่า เมื่อวันที่ ๒๙

มีนาคม ๑๔๔๔/๑๙๘๓ “คุณชาฉิน” (ขุน....) เป็นราชทูตของเซียนหลัว (สยาม) ไปขอพระราชทานตราโลโตชุบทองและคันทะ (เอกสารคำหับ) แทนของเดิมที่ถูกไฟไหม้ไป ซึ่งจักรพรรดิจีนโปรดพระราชทานให้แก่พระเจ้ากรุงสยาม เหตุการณ์เพลิงไหม้พระราชมนเทียรที่รายงานไว้จึงได้รับการยืนยันจากเอกสารร่วมสมัยของราชสำนักจีน แม้ว่าเวลาจะต่างกันราวสองหรือสามปี

๒ สถาปนาพระยาบาลเมืองเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

ในปีเดียวกันพระยาบาลเมืองเจ้าเมืองพิษณุโลกได้ลงมาเฝ้าสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าที่พระนครศรีอยุธยา พระยาบาลเมืองได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและได้รับพระราชทานเครื่องราชูปโภค ครั้นอัญเชิญพระสุพรรณบัตร รัตนมาลาและเครื่องราชูปโภคกลับไปถึงเมืองพิษณุโลกแล้วได้แต่งการฉลองมีพระยาเซลิ้ง พระยารามราชและพระยาแสนสอยดาวมาร่วมการฉลองด้วย (บรรทัดที่ ๓๐-๓๕)

ความรู้ใหม่ในที่นี้คือ พระยาบาลเมืองมีสายสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสมเด็จพระบรมราชาธิราชเพราะทรงเป็นพระเชษฐาของพระราชเทวี เราได้ทราบแน่ชัดด้วยว่า สมเด็จพระรามศวรบรมไตรโลกนาถมีพระราชมารดาเป็นพระราชธิดาของราชวงศ์สุโขทัย ข้อเท็จจริงนี้อธิบายว่าเหตุใด ในระยะครึ่งหลังรัชกาลของพระองค์ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงเสด็จขึ้นไปครองราชย์ที่เมืองพิษณุโลก เพราะถือว่าเป็นสมบัติข้างพระราชมารดา อีกทั้งไม่ทรงแต่งตั้งพระยาอุทัยเสวยพระราชโอรสของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (บาลเมือง) ไว้ในฐานะสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เหตุนี้ทำให้พระยาอุทัยเสวยไกรธภัณฑ์และเอาใจออกห่างไปสวามิภักดิ์พระเจ้าติลกราชเมืองเชียงใหม่

ดูจากความในพระราชพงศาวดารนี้แล้ว สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (พระยาบาลเมือง) นับจากนี้ไปน่าจะมีฐานะสูงกว่าเจ้าเมืองทางเหนือพระองค์อื่นๆ แต่อย่างไรก็ตาม การที่พระราชพงศาวดารฉบับปลื้มบอกว่าพระยาบาลเมืองได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชในปี ๑๔๔๑/๑๙๘๔ นั้น ขัดแย้งกับจารึกพระพุทธบาทคู่ วัดบวรนิเวศน์ (หลักที่ ๑๒) ซึ่งกล่าวว่าในปี ๑๔๒๖/๑๙๖๙ สมเด็จพระมหาธรรมราชา (บรมपाल) ‘ผู้เป็นอิสราธิบดีในชัณนาทบุรี’ มีพระชนม์ครบ ๓๖ พรรษา ห่างกันอยู่ ๑๕ ปี เราจะอธิบายเรื่องนี้ได้อย่างไร?

ประเด็นที่ควรพิจารณามีดังนี้

๑ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช (บรมपाल) ที่ครองราชย์อยู่ที่พิษณุโลก ใน พ.ศ. ๑๙๖๙ เป็นกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ส่วนพระยาบาลเมืองที่ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชใน พ.ศ. ๑๙๘๔ เป็นกษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง ข้อสมมุติฐานนี้ฟังไม่ขึ้น

๒ ถ้าเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชพระองค์เดียวกัน นักประวัติศาสตร์ย่อมต้องเชื่อหลักฐานร่วมสมัยว่าถูกต้องมากกว่า และพระราชพงศาวดารฉบับปลีกที่เขียนขึ้นภายหลังนั้นผิด กล่าวคือ บันทึกเรื่องราวจริงเข้าไปกว่าควรจะเป็นหนึ่งรอบนักษัตร

๓ ถ้าหลักฐานทั้งสองแหล่งให้ข้อมูลที่ถูกต้อง เราก็ต้องอธิบายให้ได้ว่าได้เกิดเหตุการณ์ใดขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๙ ถึง ๑๙๘๔ ที่เป็นเหตุให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงถูกถอดออกจากตำแหน่งชั่วคราว

๔ อาจเป็นไปได้ว่าทั้งหลักฐานร่วมสมัยและพระราชพงศาวดารฉบับปลีกต่างไม่ผิด กล่าวคือ ในการเสนอภาพลักษณ์พระองค์เองในประเพณีของหัวเมืองเหนือจะไม่เป็นการขัดเขินอะไรที่พระยาบาลเมืองจะเรียกพระองค์เองและเป็นที่ยอมรับในเมืองชัยนาทหรือพิษณุโลกในฐานะสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เหตุการณ์ในทำนองเดียวกันนี้มีให้เห็นในสมัยหลังในกรณีของพระยาภาวโลหะที่ยกพระองค์เป็นพระเจ้าแผ่นดินเชียงใหม่มาก่อนทางราชสำนักที่กรุงเทพฯ จะรับรองเสียอีก

ถึงแม้ผู้เขียนเองเชื่อว่า ข้อสองเป็นข้อที่น่าจะถูกต้องที่สุด เพราะยังมีหลักฐานอื่นที่ดูเหมือนจะแสดงว่าพระราชพงศาวดารฉบับปลีก (และการบันทึกสายฉบับหลวงประเสริฐฯ) อาจบันทึกเหตุการณ์บางตอนเข้าไปหนึ่งรอบนักษัตร ดังเช่นเรื่องปีศักราชที่ขัดแย้งกับฝ่ายเมืองน่านเมืองแพร่ที่จะตามมาข้างหน้า^๙ นอกจากนี้ยังมีปัญหาในกรณีอื่นที่ต้องพิจารณาด้วย เช่น ถ้าพระยาบาลเมืองมีพระชนม์ ๓๖ ปีในปี ๑๔๒๖/๑๙๖๙ (ตามจารึกหลักที่ ๑๒) นั้นหมายความว่า มีพระ

^๙ โปรดดูรายละเอียดใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณ., **ปาไปสิฟู-ปาไปต้าเตียน**, คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยในเอกสารภาษาจีน สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองครบ ๓๐๐ ปีนครเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๓๙: ๑๑๔-๑๑๗

ชนม์ได้ (๓๖+๑๕) ๕๑ ปีในปี ๑๔๔๑/๑๙๘๔ (ตามพระราชพงศาวดารฉบับปลีก) ในขณะที่สมเด็จพระรามาธิบดีมีพระชนม์ได้ ๑๐ ขวบ ถ้าเป็นดังนี้หากพระราชมารดา มีพระชนม์ไม่ห่างจากพระยาบาลเมืองผู้พี่มากนัก เราก็จะพบว่าขณะที่ทรงพระครรภ์ (ในปี ๑๔๓๑/๑๙๔๓ ระหว่างจะยกไปตีนครธม) นั้นอาจมีพระชนม์ระหว่าง ๓๕ ถึง ๔๐ ปีซึ่งดูจะผิดปกติอยู่มากสำหรับในสมัยโบราณ อย่างไรก็ตาม อาจเป็นไปได้ว่า พระยาบาลเมืองกับพระราชเทวีจะมีอายุห่างกันมาก

๓ เรื่องย่อมหงอกแม่นางสาขา [วิชาสา] พระราชมารดาพระราชเทวี

พระราชเทวีกราบบังคมทูลว่าจะย่อมหงอกแม่นางสาขาผู้เป็นพระราชมารดาของพระนางและพระมหาธรรมราชาธิราช จึงขอพระราชทานชื่อ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าพระราชทานคานหาม ไม่เท่าทอง และเครื่องราชาภิเษก พร้อมทั้งพระนามอันเป็นมงคล (บรรทัดที่ ๓๖-๔๐)

ข้อความตอนนี้แสดงถึงบทบาทที่สำคัญยิ่งของพระราชเทวีและอิทธิพลของราชวงศ์สุโขทัยสายพระยาบาลเมืองเจ้าเมืองพิษณุโลกในราชสำนักอยุธยา พิธีย่อมหงอกเป็นพิธีกรรมเพื่อความเป็นสิริมงคลในการเข้าสู่ปัจฉิมวัยเมื่ออายุเข้า ๖ รอบ (๗๒ ปี)^{๑๐}

๔ เรื่องเหตุการณ์ในเมืองมอญ: พรานระวังรบกับพระยาอิมหริหเรมางเจ้าเมืองตายนทอง

กล่าวย้อนไปถึงเรื่องพรานระวังอยู่ในเมืองทวายได้รวบรวมไพร่พลที่กระจัดกระจายได้ชายฉกรรจ์จำนวน ๕,๐๐๐ ครั้วอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้ตำบลไชยเวรีย ฝ่ายพระยาอิมหริหเรมางได้เอาพลเมืองตายนทองเข้ามารบกับพรานระวัง ทำให้พรานระวังต้องหนีมายังเมืองตะนาวศรี พระยาอิมหริหเรมางได้ยกเข้ามาที่ทวาย ครั้นรวบรวมผู้คนได้มากแล้วก็แต่งตั้งให้ณรินทรหงษาและหงษาราชาทูตนำเครื่องราชบรรณาการเข้ามายังราชสำนัก กราบบังคมทูลขอพระราชนุญาตตั้งเมืองไชยเวรียเป็นข้าชัณฑสีมา สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าได้ทรงปรึกษากับ

^{๑๐} ในกรณีนี้จะเป็น ๕ รอบ หรือ ๖๐ ปีไม่ได้ เพราะมหาธรรมราชาธิราชมีพระชนม์ได้ ๕๑ ปีแล้ว

บรรดาพญานาคราชเสนามาตย์แล้ว มีพระราชโองการแต่งตั้งญาติพี่น้องของพระยาอิมหริหเรมางเป็นเจ้าเมืองปลอกเมืองเปล่าด้วย กล่าวคือ ให้ ญรินทรหงษาได้กินเมืองปลอกและหงษาราชชาติได้กินเมืองเปล่า ส่วนพระยาอิมหริหเรมางก็ให้ส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองทุกปี (บรรทัดที่ ๔๐-๕๔)

เรื่องราวส่วนนี้สำคัญยิ่งเพราะเป็นครั้งแรกที่เรามีหลักฐานเอกสารอย่างชัดเจนกล่าวถึงบทบาทของพระนครศรีอยุธยาในรามัญประเทศ ถ้าในสมัยก่อนหน้านั้น ราชอาณาจักรสุโขทัยเคยมีอิทธิพลอยู่ในหัวเมืองมอญมาก่อน (ตามศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงและพงศาวดารมอญเอง) และอำนาจนั้นดูเหมือนจะหมดไปหลัง ค.ศ. ๑๒๙๓/๑๘๓๖ (ตามจารึกของพวกไทใหญ่ที่ขึ้นมามีอำนาจในพม่า) นี่ก็ดูเหมือนจะเป็นโอกาสของการแผ่อำนาจของฝ่ายไทยไปทางตะวันตกอีกครั้งหนึ่ง โดยสาเหตุมาจากทางฝ่ายมอญเอง เรื่องดำเนินไปดังนี้ คือ พรานระวัง มอญเมืองทวายได้รวบรวมผู้คนตั้งตนขึ้นเป็นใหญ่ที่เมืองไชยเวรีย แต่เจ้าเมืองตายนอง คือ อิมหริหเรมาง ได้ยกพลเข้ามาปราบปรามทำให้พรานระวังต้องหนีเข้ามาที่เมืองตะนาวศรี เจ้าเมืองตายนองได้ยกพลเข้ามายังทวายและยึดตำบลไชยเวรียไว้ได้ หลังจากนั้นได้ส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายขอตั้งเมืองไชยเวรียเป็นข้าขันตลัมา การขอตั้งเมืองไชยเวรียเป็นข้าขันตลัมากษัตริย์อยุธยา แสดงว่าเวลานั้นเมืองทวายเป็นของไทยอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม การกระทำเช่นนี้เป็นสิ่งที่วงการทูตสมัยใหม่เรียกว่า fait accompli คือ ฉวยโอกาสทำให้เสร็จไปก่อนแล้วมาขอทีหลังชนิดที่ฝ่ายผู้ถูกขอปฏิเสธมิได้ แม้สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงอ่อนโอนโอนตามคำขอของเจ้าเมืองตายนอง แต่ก็เพียงการซื้อเวลาเท่านั้น

การที่พระยาอิมหริหเรมางตกลงส่งเครื่องราชบรรณาการแก่พระนครศรีอยุธยาทุกปีนั้น เป็นที่มาของชื่อเมือง “ไตทอง” ในฐานะเมืองประเทศราชของสยามในกฎมณเฑียรบาลเก่า เมืองตายนองน่าจะอยู่สูงกว่าเมืองทวายขึ้นไป ในแผนที่เก่าของไทยก็ปรากฏชื่อเมืองตายนองว่าอยู่ก่อนไปทางตะวันตกเฉียงเหนือของกำแพงเพชร ส่วนชื่อ ไชยเวรีย ตามที่ปรากฏในเอกสาร หมายถึง ไชยเกรี หรือเมืองกลองไชยนั่นเอง

๕ เรื่องเสด็จขึ้นไปเมืองกำแพงเพชรและการตีเมืองตายนอง

อยู่ต่อมา สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงมีรับสั่งให้เตรียมไพร่พลช้างม้าทัพ

บกและทัพเรือให้พร้อม พระองค์ได้เสด็จขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชรและทรงให้หาพระยาเซลียง สมเด็จพระมหาธรรมราชา พระยารามราชและพระยาธรรม(ไตรโลก?) มาปรึกษาข้อราชการ เจ้าเมืองทั้งหลายก็เห็นด้วยกันเรื่องยกทัพไปตีเมืองต่ายทอง สมเด็จพระบรมราชาธิราชโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขุนนครไชยถืออาญาสิทธิ์เป็นนายกกองทัพเมืองหลวงอีกทัพหนึ่งสมทบทัพทั่วพระยาฝ่ายเหนือสี่ทัพ แต่ครั้งนั้น พระยาแสนสอยดาว เจ้าเมืองกำแพงเพชรมิได้ไปราชการทัพด้วย (บรรทัดที่ ๕๔-๖๔)

พระราชพงศาวดารมิได้กล่าวว่า การยกไปตีเมืองต่ายทองนี้เกิดจากการที่พระยาอิมหรือหริหเรมางไม่ยอมส่งเครื่องราชบรรณาการ ดังนั้น เราจึงต้องตีความว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยาพร้อมรบแล้ว สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าทรงเห็นโอกาสว่าควรตอบโต้พฤติกรรมอันไม่สมควรของพระยาอิมหรือหริหเรมางที่ได้เข้ามาตีดินแดนไทยก่อน (ถึงแม้จะยอมแสดงการสวามิภักดิ์ก็ตาม) โดยแผ่อำนาจของไทยไปยังเมืองมอญอย่างแท้จริง ในการไปตีเมืองมอญครั้งนี้ โปรดให้ขุนนครไชยเป็นแม่ทัพใหญ่

ในบรรดาผู้ที่ถูกเรียกตัวมาพิจารณาราชการ มีบุคคลพิเศษเพิ่มเข้ามาคือ พระยาธรรม...? จารึกหลักที่ ๙ (วัดป่าแดง ศรีสัตนาถลัน) มีความกล่าวถึง บาธรรมไตรโลก ซึ่งน่าจะหมายถึงเชื้อพระวงศ์สุโขทัยที่ออกบวช ส่วนในพระไอยการตำแหน่งนาทหาร มีพูดถึง พระธรรมไตรโลก ตำแหน่งสมุหพระกลาโหม เดิมตำแหน่งนี้น่าจะเป็นขุนพลของเมืองพิษณุโลก เพราะพระยาบาลเมืองได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแล้ว ครั้นในภายหลังจึงได้นำเอาตำแหน่งนี้มารวมไว้ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารของส่วนกลาง

๖ เรื่องขุนนครไชยและทัพเมืองเหนือรบได้ชัยชนะ

กองทัพของไทยยกขึ้นไปถึงเมืองเมะลาลัง (เมะตะมะ) พระยาราม[ราช] ให้แต่งพลเข้าเอาเมืองต่ายทอง ฝ่ายแม่ทัพนายกอมอญเอาช้างม้าและไพร่พลพร้อมศาสตราวุธออกมารบ ส่วนพันหงษ์ หมื่นสมรรไชยและขุนรามกำแหง ซึ่งฝ่ายไทยเสียไป ตั้งแต่ครั้งสมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปเอาเมืองทวายได้ครั้งก่อนหน้านี้ พวกมอญก็ให้จำตัวเอามาให้ดูแบบเยาะเย้ยด้วย ตอนที่พวกมอญเข้ามาใกล้จะถึงฝั่ง หมื่นสมรรไชยสามารถถอยย้ายเครื่องจองจำออกได้ และจ้าง

กระทงเรือไล่ตีพวกมอญและผู้ถือท้ายเรือมอญ ผู้ถือท้ายเรือชาวตายทองต่อสู้ แต่ถูกหมีนสมรรไชยตีตกน้ำ หมีนสมรรไชยเลยนำเรือเข้ามาหาขุนนครไชยๆ ได้หาพลแจวให้ (บรรทัดที่ ๖๕-๙๑)

ขุนนครไชยได้ชี้ข้างสั่งให้บรรดาท้าวพระยาเสนาทั้งหลายถอยทัพ และสั่งว่าให้รออยู่จนกว่าจะได้ยินเสียงฆ้องก่อนจึงให้เข้าโจมตีข้าศึก ถ้าผู้ใดไม่ทำตามสั่งจะลงโทษอย่างหนัก ขุนนครไชยได้ให้พลถอยเข้าซุ่มแทรกอยู่ชายป่า ฝ่ายเจ้าเมืองตายทองและแม่ทัพนายกองทั้งหลายยกขึ้นฝั่งได้แล้วก็ไล่ตีทัพขุนนครไชย ทัพขุนนครไชยค่อยถอยมา ฝ่ายมอญหลงกลติดตามมาอย่างกระชั้นชิด พระยาเชลียงและขุนศรีบาทไม่ได้คอยฟังเสียงฆ้องก่อน กลับชวนกันเข้าตีพวกมอญพ่ายหนีลงน้ำ แม่ทัพนายทหารฆ่าพวกมอญตายไปประมาณ ๒๐๐ นาย เจ้าเมืองตายทองและแม่ทัพนายกองมอญที่เหลือเลยถอยหนีกลับลงน้ำไป ตอนที่ขุลมุนอยู่ พันหงษ์ ซึ่งเป็นเชลยมอญอยู่ก็ได้หักเครื่องจองจำและวิ่งมาหากองทัพฝ่ายไทย ขุนนครไชยก็ให้ทั้งเสื้อผ้าและช้างสำหรับขี่ตัวหนึ่ง แม่ทัพนายกองทั้งหมดได้นำทัพกลับมาเฝ้าสมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์โปรดให้หมีนสมรรไชยเป็นหัวหมีนช้าง และให้พันหงษ์เป็นหัวหมีนเรือ

ข้อความตอนนี้แสดงให้เห็นว่า การขยายอำนาจของพระนครศรีอยุธยาไปยังเขตเมืองมอญได้เกิดขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชจริง เพราะได้มีการพาตึงไปถึงสงครามครั้งก่อนซึ่งฝ่ายไทยเสียแม่ทัพนายกองคนสำคัญบางคนไป มีข้อสังเกตว่า ขุนนครไชยเป็นตำแหน่งขุนพลของพระนครศรีอยุธยาในสมัยก่อนที่จะมีการปฏิรูปการปกครองที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เชื่อว่าจะเกิดขึ้นในรัชกาลต่อมา ฝ่ายไทยเป็นฝ่ายชนะในการรบที่สมรภูมิ แต่พระราชพงศาวดารก็ได้กล่าวอย่างชัดเจนว่าสามารถยึดเมืองตายทองได้หรือไม่

๗ เรื่องเสด็จกลับจากกำแพงเพชร

อีกประมาณเดือนหนึ่ง สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้เสด็จประพาส (พักผ่อนพระองค์) ตกเย็นมีรับสั่งให้เอาพลายทรงบุญเป็นช้างพระที่นั่ง โปรดให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช พระยาเชลียง และพระยารามราชได้ประทับช้างทรงด้วย ในครั้งนั้น มีรับสั่งให้นายทิตนายช้างลง แต่นายทิตมิได้ลงกลับถดประชิดควาญช้าง เพื่อทำหน้าที่เป็นองครักษ์พระองค์ ต่อมาได้เสด็จขึ้นพลับพลาไชย หลังจากนั้นเจ้า

เมืองเหนือต่างพากันกราบบังคมทูลลากลับบ้านเมืองตน ส่วนสมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงเสด็จกลับจากกำแพงเพชรคืนมายังอยุธยา (บรรทัดที่ ๙๒-๑๐๐)

การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าเมืองทั้งสามของหัวเมืองเหนือได้ขึ้นนั่งช้างทรงด้วยนั้นแสดงให้เห็นสายสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดระหว่างพระองค์กับราชวงศ์สุโขทัย ส่วนการแทรกเรื่องนายช้างเข้าไปนั้นเป็นการยกตัวอย่างข้าราชการผู้มีความจงรักภักดีอย่างยิ่งต่อพระมหากษัตริย์

๘ เรื่องพระยารามพะโรได้ราชสมบัติที่เมืองหงสาวดี

กล่าวถึงเหตุการณ์ในเมืองหงสาวดีว่า พระยารามกษัตริย์ของเมืองนั้นสวรรคต ราชสมบัติตกแก่พระยาพะโร (บรรทัดที่ ๙๙-๑๐๐)

พระยารามกษัตริย์หงสาวดีซึ่งถูกเอ่ยถึงในที่นี้ คือ พระยารามเกียรติ์/รามเกิด ซึ่งพงศาวดารมอญฉบับที่แปลเป็นภาษาอังกฤษใน British Burma Gazetteer (ค.ศ. ๑๘๘๐) กล่าวว่า ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๙๖๘-๑๙๘๙ แต่เรื่องพระยาพะโรได้ราชสมบัติในเมืองหงสาวดี ผู้แต่งพระราชพงศาวดารฉบับปลีกนี้แทรกกว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในระหว่างจุลศักราช ๘๐๓ ถึง ๘๐๕ ตรงกับพงศาวดารเรื่อง ราชธาธิราช ซึ่งกล่าวว่าพระยาพะโรได้ราชสมบัติในจุลศักราช ๘๐๓ หรือ ๑๔๔๑/๑๙๘๔

๙ เรื่องขุนไสรทรงพระอินทร์ที่เลี้ยงเจ้าพระยานครอินทร์ตาย และเจ้าอयाดเจ้าเมืองจตุรमुखชนเขมรเป็นกบฏ

เล่าเรื่องเหตุการณ์ในกัมพูชาว่า เจ้าพระยานครอินทร์ พระราชบุตรผู้เสวยราชย์อยู่ที่เมืองนครหลวงได้กราบบังคมทูลว่า ขุนไสรทรงพระอินทร์ ผู้เป็นที่เลี้ยงถึงแก่กรรม สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงทรงแต่งตั้งนายพรผู้เป็นน้องเป็นขุนไสรทรงพระอินทร์แทน อยู่มาเจ้าอयाด บุตรพระรามเจ้า อันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่จตุรमुखนั้น ก็ชวนเขมรเป็นกบฏ เจ้าพระยานครอินทร์ให้ขุนไสรทรงพระอินทร์ไปปราบ แต่ปราบได้ยังไม่ราบคาบ สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงโปรดให้เจ้าพระยาแพรกและขุนทหารนำทัพไปเมืองนครหลวง แล้วมีรับสั่งไปถึงสมเด็จพระนครอินทร์ให้ทรงจัดอีกทัพหนึ่งไปร่วมกันปราบมหาพรรคทั้งหลายในเมืองจตุรमुख ครั้นนั้น มหาพรรคแตกฉานได้ตัว “เจ้าอयाดทั้งท้าวพระยาทั้งหลายด้วย” (บรรทัดที่

๑๐๑-๑๒๐)

ความในตอนนี้นำว่า ขุนไสรทรงพระอินทร์ พิเลียงสมเด็จพระนครอินทร์ตาย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงทรงแต่งตั้งนายพรน้องชายให้ดำรงตำแหน่งแทน ผู้พิ นักประวัติศาสตร์ไม่เคยได้พบหลักฐานเกี่ยวกับตำแหน่ง “พิเลียง” ในเอกสารอื่นๆ จึงทำได้เพียงสันนิษฐานว่าเป็นทั้งผู้ให้คำปรึกษาข้อราชการและบางที่อาจทำหน้าที่เป็นอุปนิกริต (สายลับ) ของพระเจ้าแผ่นดินทำนองเดียวกับยุกระบัตร์เมืองในสมัยหลัง

ในส่วนนี้มีประเด็นต้องพิจารณาอยู่หลายประเด็น ประเด็นที่หนึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับสมเด็จพระนครอินทร์ พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชยกทัพไปได้เมืองนครหลวงในปี ๑๔๓๑/๑๔๓๔ และพระราชพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณกล่าวว่า กบฏเจ้าอภัยเกิดขึ้นในปี ๑๔๔๑/๑๔๔๔ หรือ ๑๔๔๒/๑๔๔๕ ดังนั้น สมเด็จพระนครอินทร์ได้เป็นเจ้าเมืองนครหลวงมาแล้วถึงสิบปี พระนาม “นครอินทร์” แสดงว่า ก่อนไปเป็นพระเจ้าเมืองนครหลวงได้ทรงเป็นอุปราชครองเมืองสุพรรณบุรีอยู่ก่อน

ประเด็นที่สอง เป็นเรื่องเกี่ยวกับเจ้าอภัย พงศาวดารฉบับนักองค์เองกล่าวว่า เจ้าอภัย/เจ้ายาต/เจ้าญาติ/คามยาต เป็นราชบุตรสมเด็จพระรามราชาธิปติ (คำชัด) กษัตริย์กัมพูชา อย่างไรก็ตาม ดร. ไมเคิล วิกเกอร์ ได้พิสูจน์ให้เห็นว่า พงศาวดารฉบับนักองค์เอง ไม่สามารถใช้เป็นหลักฐานที่เชื่อถือได้สำหรับประวัติศาสตร์ กัมพูชาก่อนรัชกาลนักองค์จันทร์ที่ ๑ ได้ นักประวัติศาสตร์อเมริกันท่านนี้เชื่อว่า ข้อมูลในพงศาวดารฉบับปลีกนี้น่าเชื่อถือมากกว่า แต่ดร. วิกเกอร์เสนอว่า “พระรามเจ้า” ในที่นี้หมายถึง สมเด็จพระรามเจ้า ผู้ซึ่งครองราชย์ช่วงสั้นๆ ก่อนที่จะขัดแย้งกับเจ้าเสนาบดีและฝ่ายหลังได้เชิญเสด็จสมเด็จพระนครอินทร์ยกทัพจากสุพรรณบุรีเข้ามายึดอำนาจในเมืองพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระนครอินทร์ทรงให้อดีตกษัตริย์ไปครองเมืองปทาคูจาม ซึ่งดร. วิกเกอร์ ได้พยายามพิสูจน์ว่าเป็นชื่อที่คัดลอกคลาดเคลื่อนและสรุปว่า ปทาคูจาม คือ จัตุรมุข หรือ เมืองพนมเปญนั่นเอง หากเป็นดังนั้นก็หมายความว่า เจ้าอภัย ก็คือ เจ้านายในราชวงศ์ละโว้ของสมเด็จพระรามราชาธิปติที่ ๑ นั่นเอง

ผู้เสนองานวิจัยนี้เห็นว่า แม้เราจะไม่ทราบว่ ปทาคูจาม คือเมืองใดแน่ แต่

ข้อสรุปของดร. วิกเกอรี ดูจะมีปัญหาอยู่ไม่น้อย อันเป็นผลมาจากการตีความประโยคสำคัญที่ว่า “อยู่มาเจ้าอียาด บุตรพระรามเจ้า อันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่จตุรมุขนั้น ก็ชวนเขมรทั้งหลายแข็ง” ดร. วิกเกอรีตีความว่า ผู้ที่ไปอยู่จตุรมุขคือ พระรามเจ้า ในกรณีนี้ผู้แต่งพงศาวดารต้องการบอกผู้อ่านเป็นลำดับดังนี้

๑. “อยู่มาเจ้าอียาดก็ชวนเขมรทั้งหลายแข็งแก่พระราชบุตรท่านพระนครอินทร์”

๒. “อยู่มาเจ้าอียาด อันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่จตุรมุขนั้น ก็ชวนเขมรทั้งหลายแข็งแก่พระราชบุตรท่านพระนครอินทร์ ”

๓. “อยู่มา เจ้าอียาด บุตรพระรามเจ้า อันผู้เป็นเจ้าให้ไปอยู่จตุรมุขนั้น ก็ชวนเขมรทั้งหลายแข็งแก่พระราชบุตรท่านพระนครอินทร์”

ผู้ชำระพระราชพงศาวดารต้องการเล่าว่า เจ้าอียาดชักชวนให้พวกเขมรแข็งเมือง แล้วขยายความว่า เจ้าอียาดนั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชได้ส่งไปปกครองเมืองจตุรมุข และได้ขยายความต่อไปถึงความเป็นมาของเจ้าอียาดว่า เป็นบุตรพระรามเจ้า ปัญหามีอยู่เพียงว่า “พระรามเจ้า” ในที่นี้หมายถึงใคร ถ้าข้อสันนิษฐานของดร. วิกเกอรีถูก เพราะเห็นว่า พระราชพงศาวดารเรียกกษัตริย์พระองค์นี้อย่างคุ้นเคย ก็หมายความว่า เจ้าอียาดเป็นเชื้อสายของราชวงศ์ละโว้ แต่การที่ทรงส่งไปปกครองเมืองจตุรมุขหลังได้เมืองศรีโยธนครหลวงในปี ๑๔๓๑/๑๙๗๔ อาจมาจากพระราชโองบายที่จะประนีประนอมกับราชวงศ์เก่า

อย่างไรก็ตาม ถ้ายึดตามความเชื่อของผู้แต่งพงศาวดารเมืองละแวก^{๑๑} เจ้าอียาด (ซึ่งเขมรเรียกว่า เจ้าพญาคามยาด) ก็เป็นพระโอรสของเจ้าพญาคำขัด (สมเด็จพระรามราชาธิปติ) อันเกิดแก่พระมเหสีที่เป็นบุตรของเจ้าเมืองบางคาง พงศาวดารเขมรได้กล่าวชื่นชมสมเด็จพระรามราชาธิปติ (นารายณ์คำขัด) ว่าเป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ “แล[เมือง]พระนครนั้นเคยขึ้นพระนະคอรศรีอยุธยาก็มีได้ไป

^{๑๑} ดู “พงศาวดารเขมรฉบับนักงองค์เอง (ตามอักขรวิธีเดิม) ต้นฉบับของหอพระสมุด วชิรญาณ” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณ., ความมียกย่องของประวัติศาสตร์ พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, (กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๙): ๑๖๕

อ่อนน้อม” กลับ “ยกกองทัพเข้าฝ้าจะตีเอาพระนครอยู่อยุธยา ครั้นมาถึงคลอง สะมัตไชยแล้ว ยกส่งเข้าไปถึงด่านสำโรงแขวงเมืองจันทบูรบางคาง กวาดได้ครัวอพยพเป็นอันมาก”

พงศาวดารเมืองละแวกเล่าว่า พระเจ้ารามาทิเบตีคำขัณฑ์ทรงต้องรับศึกแขกจามที่เข้ามาตีเมืองจตุรमुखและยกส่งเข้าไปถึงคลองพระเพชร พระองค์ทรงได้เอายักษ์แก่พวกแขกจามได้ในการรบทางเรือ หลังการศึกกับแขกจามแล้ว ทรงได้พระทัยหนักจึงทรงพาเจ้าพญาแก้วฟ้าพระอนุชายกทัพเข้ามาจะตีพระนครศรีอยุธยา แต่เข้ามาตีชายแดนไม่สำเร็จ จึงเพียงแต่กวาดต้อนผู้คนไป เมื่อยกทัพกลับมาถึงใกล้เมืองพิศณุโลก (พิษณุโลก ชื่อเรียกเมืองกรุง)^{๑๒} โปรดให้สร้างเมืองรมยบุรีขึ้นและให้เจ้าพญาแก้วฟ้าเป็นเจ้าเมืองที่นั่น สมเด็จพระรามาทิเบตีคำขัณฑ์กลับมาถึงพระนครหลวงได้ไม่นานก็ถูกพระสนมองค์หนึ่งวางยาพิษสวรรคต เสนาบดีขุนนางทั้งหลายจึงเชิญเสด็จเจ้าพญาแก้วฟ้าพระอนุชาจากเมืองรมยบุรีรับราชสมบัติ ทรงพระนามว่า ศรีธรรมาโคกราช

ลำดับความข้างต้นในเอกสารเขมรดูเหมือนจะยืนยันประเพณีความเชื่อที่ว่า กัมพูชาได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอโยธยามาแล้วตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาทิเบตีที่ ๑ และเจ้านายราชวงศ์ละโว้ได้ปกครองเขมรในฐานะเมืองลูกหลวงสืบต่อกันมาสองหรือสามรัชกาล พงศาวดารเมืองละแวกกล่าวหลังจากนั้น มีเหตุการณ์ที่ทำให้เจ้าพญากลเมฆซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์เขมรเดิมได้ราชสมบัติ ครั้นมาถึงรัชกาลพระราชโอรสคือ สมเด็จพระรามาทิเบตีคำขัณฑ์ กลับไม่ยอมอ่อนน้อมต่ออโยธยาและยังยกทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนชายแดนด้วย เหตุที่ไม่ยอมอ่อนน้อมเพราะเจ้านายเขมรมีความผูกพันกับราชวงศ์ละโว้ แต่ที่พระนครศรีอยุธยาอำนาจได้เปลี่ยนมือจากราชวงศ์ละโว้ไปสู่ราชวงศ์สุพรรณภูมิแล้ว

ในการยกทัพไปตีเมืองพระนครในปี ๑๔๓๑/๑๔๓๔ นั้น สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงต้องการตอบแทนการกระทำของสมเด็จพระรามาทิเบตีคำขัณฑ์และนำกัมพูชาเข้ามาอยู่ในอำนาจของอโยธยาอีกครั้งหนึ่ง โอกาสมาถึงเมื่อกัมพูชาผลัดแผ่นดิน สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ คงจะทรงเรียกร้องให้เจ้าพญาแก้วฟ้า

^{๑๒} ทำเนียบนาม ภาคที่ ๓: ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๕

อ่อนน้อม แต่เมื่อไม่ยอมจึงทรงยกกองทัพหลวงไปตีกำพูนชา ไม่เพียงนำเอาเจ้าพญาแก้วและเจ้านายเขมรมาพระนครศรีอยุธยา แต่ได้ยกเลิกสถาบันกษัตริย์เขมรด้วย ส่วนเจ้าอภัยคั่นเป็นโอรสอันเกิดแก่พระสนมของสมเด็จพระรามาธิบดีคำขัต และเป็นอนุชาต่างมารดาของเจ้าพญาแก้วฟ้า มิได้ถูกนำตัวมาพระนครศรีอยุธยาด้วย แต่กลับส่งไปเป็นเจ้าเมืองจตุรमुख (หรือเมืองพนมเปญในปัจจุบัน) การให้ปกครองเมืองสำคัญเช่นนี้แสดงว่า เจ้าอภัย คงจะเป็นเจ้านายเขมรฝ่ายที่ยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ด้วยหวังว่าจะได้ราชบัลลังก์เขมรตอบแทนอย่างไรก็ตาม เมื่อสมเด็จพระนครินทร์ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นพระเจ้านครหลวง เจ้าอภัยจึงได้กินเมืองจตุรमुखแทน

การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงยกเลิกสถาบันกษัตริย์เขมร ทำให้ผู้นำเขมรไม่พอใจและหันมาต่อต้านสมเด็จพระนครินทร์ ดังนั้น ในช่วงระยะเพียง ๑๐ ปี เจ้าอภัยจึงสามารถผูกสัมพันธ์กับมหาพรรค หรือ เขมรกลุ่มต่อต้านต่างๆ ได้จนถึงกับแข็งข้อต่อสมเด็จพระนครินทร์ เหตุที่เป็นดังนี้เพราะในสายตาของผู้นำเขมรกลุ่มต่างๆ แล้ว เจ้าอภัยซึ่งเป็นโอรสสมเด็จพระรามาธิบดีคำขัต เป็นเจ้านายผู้ใหญ่ จึงมีสิทธิธรรมทางการเมืองอย่างเต็มที่ในขณะที่เจ้าพญาแก้วถูกกักตัวอยู่ที่อยุธยา

ประเด็นที่สาม การที่พระราชพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ กล่าวถึงเรื่องเจ้าอภัยชวน “เขมรทั้งหลาย” เป็นกบฏ “เขมรทั้งหลาย” ในที่นี้หมายถึง เขมรกลุ่มต่างๆ ที่เรียกว่า “พรรค” และ “มหาพรรค” ซึ่งเป็นกลุ่มการเมืองใหญ่บ้างเล็กบ้างที่ต่อต้านการยึดครองกำพูนชาของราชวงศ์สุพรรณภูมิ เจ้าอภัยจึงกลายเป็นสัญลักษณ์และศูนย์กลางการต่อต้านอำนาจของสมเด็จพระนครินทร์ที่เมืองนครหลวง แม้แต่ข้าราชการสำนักชาวเขมรที่เมืองนครหลวงต่างเอาใจออกห่างหนีไปเข้าด้วยเจ้าอภัย

ประเด็นที่สี่ การกบฏของเจ้าอภัยเป็นเรื่องร้ายแรง สมเด็จพระนครินทร์และขุนไล่ทรงพระอินทร์ไม่สามารถปราบปรามได้ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงทรงส่งเจ้าพระยาแพรง[ศรีราชา เจ้าเมืองสระบุรี] ไปช่วย กองทัพที่ยกไปมีขนาดใหญ่มาก (พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า มีพล ๑๕๐,๐๐๐) นายทัพนายกองที่ไปด้วยมีพระยาเทพมงคล ขุนศรีบาท ขุนปราบทวิป

ขุนศรีพิไชยสงคราม ขุนรามกำแหง ขุนกำแหงพระอินทร์ ขุนเพชรราช ขุนไสยท้าว
 อาว ขุนรัตน ขุนเพชรรัตน ขุนเพชรสาร ในบรรดานายทัพนายกองเหล่านี้ นาม
 พระยาเทพมงคลนับว่าน่าสนใจเป็นสำคัญที่สุด เพราะท่านผู้นี้ควรเป็นบุคคล
 เดียวกับ “ขุนศรีไชยราชมงคลเทพ” ในจารึกที่พบที่อำเภอด่านขุนทด และเป็นแม่
 ทัพใหญ่ไปตีเมืองพระนครในปีกรุงจุลศักราช ๗๙๓ ตรงกับปี ๑๔๓๑/๑๔๓๙ ท่าน
 ผู้นี้เป็นข้าทูลละอองเพียงคนเดียวที่ได้รับยกย่องเป็น “พรญา” ซึ่งในสมัยครั้งหลัง
 พุทธศตวรรษที่ ๑๙ ยังเทียบได้กับ “เจ้า” เหตุที่ได้รับเกียรติยศสูงขนาดนี้ อาจเป็น
 ด้วยเหตุผลสองประการ คือ ท่านเป็นบุคคลเดียวกับ “เจ้าเสนาบดี” ซึ่งได้เชิญ
 สมเด็จพระเจ้าพระนครอินทร์จากสุพรรณบุรีเข้ามายึดอำนาจที่พระนครศรีอยุธยา
 และได้รับราชการในรัชกาลถัดมาด้วยในฐานะ “เอกมนตรีพิเศษ” หรือเทียบกับ
 “อัครมหาเสนาบดี ชั้นเอก” ในสมัยหลัง และยังทำความดีชั้นสูงสุดครั้งเป็นแม่ทัพ
 ยกไปตีเมืองพระนครและปราบปรามบ้านเมืองในเขมรให้ยอมอ่อนน้อม จนสมเด็จพระ
 พระอินทราชา บรมจักรพรรดิ (พระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ตามจารึก
 ร่วมสมัย) ได้พระราชทานสถาปนาหรือฉัตร ๗ ชั้นเป็นการยกย่อง ในการไปกับทัพ
 เจ้าพรญาแพรกเพื่อปราบปรามกบฏเจ้าอ้ายดาด ท่านผู้นี้คงไปในฐานะพดุมามาตย์ที่
 ปรีชาเนื่องจากมีอายุมากแล้ว

๑๐ เรื่องโปรดให้ทัพเจ้าพระยาแพรกไปสมทบปราบกบฏเจ้าอ้ายดาดและ สมเด็จพระนครอินทร์ประจวบสวรรคต

หลังจากทัพเจ้าพระยาแพรกได้ไปสมทบกับทัพสมเด็จพระนครอินทร์ที่เมือง
 พระนครแล้ว ทัพอยุธยาได้ยกไปถึงเมืองจตุรमुखเข้าปราบปรามของเจ้าอ้ายดาดแตก
 ฉานและได้ตัวเจ้าอ้ายดาดและ “ท้าวพระยาทั้งหลาย” หลังจากนั้นสมเด็จพระนคร
 อินทร์เกิดประชวรขึ้นมา ฝ่ายท้าวพระยาเสนามาตย์ทั้งหลายได้ประกอบพิธี “บูชา
 มหาเคราะห์สารดี” แต่อย่างไรก็ตาม ครั้นยกกลับมาถึงเมืองพิเรนทร์กลับประชวร
 หนักกว่าเดิม และสวรรคตเมื่อกลับมาถึงพระนครหลวง (บรรทัดที่ ๑๒๐-๑๒๔)

พระราชพงศาวดารฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเป็นหลักฐานเอกสารเพียงชิ้น
 เดียวที่ทำให้เราทราบอย่างแน่นอนว่า สมเด็จพระนครอินทร์ประจวบสวรรคต และ
 ทำให้เราทราบด้วยเช่นกันว่า พงศาวดารฉบับนักองค์เองคลาดเคลื่อนเพราะผู้แต่ง
 เข้าใจว่า สมเด็จพระนครอินทร์และสมเด็จพระเจ้าพรหมศรีราชาซึ่งได้ครองราชย์ที่เมือง

พระนครต่อมาเป็นพระองค์เดียวกันและถูกวางยาพิษสิ้นพระชนม์

สำหรับพิธี “บูชามหาเคราะห์สารติ” นั้น ดร. วิกเกอรี และนักวิชาการไทย (เมื่อครั้งที่ประชุมชำระพงศาวดารฉบับนี้) ต่างไม่ทราบว่าเป็นพิธีเกี่ยวกับอะไร แต่ผู้เสนองานวิจัยนี้เชื่อว่า คำว่า สารติ ก็คือคำสันสกฤตว่า ศานติ ซึ่งแปลว่า “ทำให้สงบ” ดังนั้น พิธีพราหมณ์ที่จัดตั้งนี้จึงหมายถึง การสงบระงับเคราะห์ครั้งใหญ่ กระนั้นก็ตาม สมเด็จพระนครินทร์กลับประจวบเหมาะเมื่อมาถึงเมืองพิเรนทร์และสวรรคตที่เมืองพระนครหลวง

๑๑ เรื่อง “แม่นางเทพธณี” และ “แม่นางคงคา” ให้สาวใช้แจ้งข่าวแก่เจ้าอยาดว่าจะถูกส่งตัวไปพระนครศรีอยุธยา

ตอนที่เจ้าอยาดถูกจองจำอยู่ที่เมืองพระนครนั้น ปรากฏว่า “แม่นางเทพธณี” และ “แม่นางคงคา” ได้เขียนหนังสือบนใบพลูแล้วใส่ซ่อนไว้ในข้าวเตรียมให้สาวใช้นำไปส่งแก่เจ้าอยาดเพื่อแจ้งข่าวเรื่องที่มีพระราชกำหนด (คำสั่ง) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าให้ส่งตัวเจ้าอยาดไปพระนครศรีอยุธยา (บรรทัดที่ ๑๒๔-๑๒๙)

เรื่องราวตอนนี้เป็นเรื่องตำนานที่ผู้ชำระแทรกเข้ามาเพื่อแสดงให้เห็นว่าเจ้าอยาดมีบุญญาธิการยิ่งใหญ่ แม้แต่ “แม่นางเทพธณี” และ “แม่นางคงคา” ผู้เป็นเทพีแห่งดินและน้ำตามลำดับได้เข้ามาช่วยเหลือตั้งแต่ต้น

๑๒ เรื่องขุนนครไชยคุมตัวเจ้าอยาดไปอยุธยา มาถึงตำบลแสงเพลเจ้าอยาดหนีไปได้ตอนเที่ยงคืนและไปพบกับขุนพลปลาลาไชย ๆ ช่วยส่งไปหาทหารวังแคกที่ตำบลเตริญอาจ

ขุนนครไชยได้ส่งตัวเจ้าอยาดโดยมิได้จำมายังพระนครศรีอยุธยา ครั้นมาถึงพักแรมที่ตำบลแสงเพล เจ้าอยาดได้ฉวยโอกาสยามเที่ยงคืนขณะผู้คนนอนหลับแอบหนีลงน้ำลอยคอไปหาขุนพลปลาลาไชย ขุนพลปลาลาไชยถามเจ้าอยาดว่าเป็นใคร เจ้าอยาดบอกว่าเป็นบุตรพระราม ขุนพลปลาลาไชยถามว่ามารดาคือใคร เจ้าอยาดตอบว่ามารดาชื่อนางอามพเกษ ถ้าดังนั้น เจ้าอยาดก็เป็นบุตรสหายจริงแล้ว ขุนพลปลาลาไชยกล่าวว่าที่ขุนนครไชยจะส่งเจ้าอยาดไปอยุธยานั้นจะปกป้องเอง เจ้าอยาดฝากฝังตัวแก่ขุนพลปลาลาไชย และกล่าวว่า ถ้ากลางแคลงใจก็ให้ฆ่าได้เลย ขุนพลปลาลาไชย จึงช่วยเหลือส่งเจ้าอยาดไปอยู่กับ มหารังแคก หัวหน้าพรรค

ขุนพลับพลาชัยในตรีอัญญาจ รุ่งเช้า พอรู้ว่าเจ้าอภัยหายไปแล้ว พวกพลโยธาก็ไปถามทัพขุนพลับพลาชัย ขุนพลับพลาชัยกลับบอกว่าไม่รู้เห็น (บรรทัดที่ ๑๒๙-๑๔๔)

บทสนทนาระหว่างขุนพลับพลาชัยและเจ้าอภัยซึ่งถูกแทรกเข้ามาแสดงว่าผู้ชำระพงศาวดารไม่มีโอกาสใช้หลักฐานชั้นต้นในการเรียบเรียง เพราะเล่าเรื่องขุนพลับพลาไชยอย่างลับสน และขัดแย้งกันเอง พงศาวดารเมืองละแวกเล่าว่า เจ้าคามยาตหนีไปยัง **ขุนพลาไชย** ซึ่งเป็นนายบ้านต้นหัก (หรือที่ถูกต้องควรเป็นตำบลตรีอัญญาจ) แล้วขุนพลาไชยได้รวบรวมผู้คนให้การปกป้องสนับสนุน ความลับสนเรื่องชื่อคนนี้เกิดจากการที่ราชวงศ์ละโว้ปกครองเมืองพระนครอยู่นานและสถาปนาระบบราชการและราชทินนามในราชสำนักเมืองพระนครหลวงอย่างไทย ผู้ชำระพระราชพงศาวดารข้างไทยจับต้นชนปลายไม่ถูก ขุนพลาไชยเป็นขุนพลฝ่ายอโยธยา จึงแต่งให้เจ้าอภัยลงน้ำล่อยคอปไปพบขุนพลับพลาไชย ซึ่งเป็นหนึ่งในนายทัพนายกองที่คุมตัวเจ้าอภัยไปอโยธยา แล้วสนทนากันว่าเจ้าอภัยเป็นลูกเต้าเหล่าใคร เรื่องนี้เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้เลย เพราะนายทัพนายกองที่คุมตัวหัวหน้ากบฏไปส่งที่เมืองหลวงจะไม่ทราบว่าเป็นใคร

ในบทสนทนาระหว่างเจ้าอภัยและขุนพลับพลาไชย เจ้าอภัยบอกว่ามารดาชื่อ อามพะเกช (อัมพะเกช) ข้อความนี้ฟ้องว่า ผู้แต่งพงศาวดารไม่ทราบว่าเจ้าอภัยเป็นใคร แต่ความที่เชื่อว่าเจ้าอภัยเป็นผู้มีบุญ จึงอุปโลกน์ให้เป็นบุตรแม่นางอามพะเกช (แม่นางเทพธิดา) ทั้งที่พงศาวดารเมืองละแวกกล่าวว่า เจ้าอภัยเป็นโอรสของ "พระราม" หรือสมเด็จพระรามาธิบดีคำชะต (คามชะต) อันเกิดแก่มารดาซึ่งเป็นลูกสาวเจ้าเมืองจันทบูร

ดูเหมือนว่าผู้แต่งพระราชพงศาวดารฉบับปลีกได้ลับสนเรื่องตัวบุคคลเพราะทำเนียบราชการไทยอโยธยากับเมืองพระนครเป็นชุดเดียวกันเหมือนเช่นในสมัยหลัง ดังนั้น จึงได้นำเอาขุนพลาไชย นายบ้านต้นหัก ในตำนานข้างเขมรมาเป็นขุนพลับพลาไชย ข้าราชการไทยที่อยู่ในกองกำลังที่คุมเจ้าอภัยไปอโยธยา และกลายเป็นว่า ข้าราชการไทยไปเป็นสหายกับกษัตริย์เขมรเข้า ซึ่งเป็นเรื่องที่ฟังไม่ขึ้นและยิ่งเป็นสหายกับพระรามเจ้ากษัตริย์อโยธยาที่ถูกสมเด็จพระนครินทร์ยกทัพมาช่วงชิงราชบัลลังก์ก็ยิ่งเป็นไปไม่ได้มากขึ้น

[จุลศักราช ๘๐๔ ตรงกับปี ๑๔๔๒/๑๙๘๕]

๑ [สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงยกทัพไปตีเชียงใหม่]

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จยกทัพไปเอาเมืองเชียงใหม่ เข้าปล้นเมืองมิได้ และทรงพระประชวรจึงเสด็จกลับ ราชวงศ์ปกর্ণเชียงใหม่กล่าวว่า ในปีนี้เจ้าลกหรือพระเจ้าติลกราชเพ็งขึ้นครองราชย์ใหม่ แต่หมีนเซริงสามไชรหาญ (สามไกรหาญ) ได้ส่งหนังสือลี้ลับไปเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (ฝ่ายเชียงใหม่เรียกพระองค์ว่า บรมไตรจักร) มายึดเมืองเชียงใหม่ ทัพหลวงอโยธยาได้ยกไปตั้งที่เชียงทอง (เมืองระแหง) แต่ฝ่ายเชียงใหม่ได้รวมกำลังกันขับไล่ทัพอโยธยาถอยไปได้

๒ เรื่องเจ้าอภัยาหนิไปกะมัง ข้าราชการสำนักเขมรหนีไปสวามิภักดิ์

อยู่มาอีกนาน จึงได้ทราบว่ เจ้าอภัยาหนิออกป่อยู่กะมัง ไม่เพียงเท่านั้น พวกขุนนางเขมรในราชสำนักเมืองพระนครจำนวนหนึ่งได้ฉวยโอกาสเอาใจออกห่างไปเข้าฝ่ายเจ้าอภัยาหนิและเจ้าอภัยาหนิได้แต่งตั้งให้เป็นขุนนาง “ซ้าย ขวา หน้า หลัง” ของตน (บรรทัดที่ ๑๔๕-๑๔๗)

ข้อความที่บอกว่าเจ้าอภัยาหนิไปที่ "กะมัง" อันเป็นนามสถานที่ แม้บริเวณนอกเกาะอยุธยาจะมีสถานที่ซึ่งเรียกว่า กะมัง และเป็นตำบลอันเป็นที่ตั้งวัดกุฎีดาว แต่ กะมัง ในกรณีนี้เป็นชื่อสถานที่ในเมืองเขมรอย่างแน่นอน เป็นไปได้ว่า ในระหว่างสมเด็จพระบรมราชาธิราชเสด็จไปตีเชียงใหม่ เจ้าอภัยาหนิได้รวบรวมผู้คนตั้งตนเป็นกษัตริย์ บรรดาขุนนางเขมรที่ราชสำนักพระนครหลวงได้หนีไปเข้าด้วยเจ้าอภัยาหนิ ข้าราชการที่หนีไปล้วนแต่มีบรรดาศักดิ์แบบไทยซึ่งแสดงว่าทำเนียบราชการของไทยได้ถูกนำไปใช้ที่เมืองพระนครอย่างแน่นอน

[จุลศักราช ๘๐๕ ตรงกับปี ๑๔๔๓/๑๙๘๖]

๑ กบฏราชโอรส

จากเหตุการณ์ได้ย้อนมาที่พระนครศรีอยุธยาในปี ๑๔๔๓/๑๙๘๖ เมื่อเจ้าพระยาแก้วพระยาไทย “เผ้า” (หัวหน้า) มหาพรรคผู้ซึ่งถูกนำตัวมาจากเมือง

พระนครตั้งแต่ ๑๒ ปีก่อนหน้านั้น ได้ร่วมวางแผนกับชียประชาโหรจเป็นกบฏ พวกวางแผนกบฏตกลงกันว่าถ้าทำได้สำเร็จ จักให้ชียประชาโหรจกินเมืองอโยธยาและจะส่งพระยาแก้วพระยาไทยพร้อมเครื่องราชูปโภคกลับไปปกครองเมืองพระนครหลวง มีขุนนางจำนวนหนึ่งเข้าร่วมด้วย ได้แก่ ยอดเพชรรัตน์ เพชรณารายณ์ เพชรสงคราม พิไชยเพชร ซึ่งเป็นกลุ่มทหารแม่นธนูในไชยศรี ส่วนคนอื่นๆ มี ญี่จักร ญี่ศฤงคาร ญี่ชรรค์ ชันทมาท นายคำพระทาน นายจัวศรี นายศรีวิไชย นายศรีเทพสุข นายเจ็ดหัว บรรดาหัวพัน หัวปาก และนายวังพยาบาล พวกกบฏไปรับเข้าของกันที่กุฎีของชียประชาโหรจ

พวกกบฏหวังว่าจะทำร้ายสมเด็จพระบรมราชาธิราชตอนเสด็จบางตุนิมทีหนึ่ง ตอนเสด็จทรงบาตรทีหนึ่งและตอนเสด็จประพาสสนามจันทร์ทีหนึ่ง อย่างไรก็ตาม นายเจ็ดหัวเรือกลับนำความลับของพวกกบฏมาบอกแก่ขุนราชอาสา ข้างขุนราชอาสาที่แจ้งแก่ขุนมณเฑียรบาล ขุนนางทั้งสองได้กราบบังคมทูลแต่สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าๆ ได้โปรดให้เตรียมช้างม้าผู้คนเพื่อจับพวกกบฏ ครั้นรุ่งเช้าก็จับพวกกบฏได้ทั้งหมดโดยจับเจ้าพระยาแก้วพระยาไทยได้ที่หลังพระธาตุโปรดให้จำเจ้าพระยาแก้วพระยาไทยไว้ในเล้า (ทรงช้าง)

สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงพระราชทานรางวัลแก่นายเจ็ดหัวเรือแยกให้เป็นขุนอินทมนตรี ส่วนพระอัครชายา พระสนมผู้ใหญ่และท้าวพระยาต่างก็ให้รางวัลแก่ขุนอินทมนตรীরวมได้กระแหมะใหญ่กระแหมะหนึ่งเอาไปให้พวกกบฏดูเป็นการเยาะเย้ย อีกสามวันต่อมาก็ให้ขุนไชยพญาและขุนศรีรังคันประหารชีวิตและนำศพพวกกบฏสามสิบคนเศษไปเสียบประจานไว้ในคูขุนนครไชย แม้ในครั้งนั้น เจ้าแก้วฟ้า บุตรของเจ้าพระยาแก้ว ไม่ได้เป็นกบฏด้วยและสมเด็จพระบรมราชาธิราชก็มีได้ให้ประหารชีวิต แต่เจ้าแก้วฟ้าได้ขอตายตามบิดาเพราะเกรงคนประณามว่าเป็นลูกราชโหรห์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าจึงให้ศรีรังคันเอาตัวไปประหารชีวิตแล้วเอาศพไปทอดเท้าบิดาอยู่ (บรรทัดที่ ๑๔๘-๑๔๙)

เหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในปี ๑๔๔๓/๑๙๘๖ เรียกว่า กบฏราชโหรห์ เพราะว่า เป็นการเตรียมกบฏต่อพระเจ้าแผ่นดิน มีเจ้าพระยาแก้วพระยาไทยเป็นหัวหน้า แต่มีปัญหาชวนให้พิจารณาว่า “เจ้าพระยาแก้วพระยาไทย” ที่พระราชพงศาวดารกล่าวถึงนี้เป็นบุคคลคนเดียวหรือสองคน ความจริงชื่อของ “เจ้าแก้วเจ้าไท” มี

ปรากฏในอีกที่หนึ่งในพระราชพงศาวดารฉบับพิสดารที่ชำระในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ กล่าวคือ ในจุลศักราช ๓๒๕/๑๓๖๓/๑๙๐๖ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงให้ขุนศพเจ้าแก้วเจ้าไทซึ่งตายด้วยอหิวาตกโรคขึ้นมาพระราชทานเพลิงศพ และที่ซึ่งเผาศพเจ้าแก้วเจ้าไทก็ให้สร้างขึ้นเป็นวัดป่าแก้ว ในกรณีนี้ถ้าเป็นจริงก็หมายความว่า ชื่อ เจ้าแก้วเจ้าไท เป็นนามที่เกี่ยวข้องกับราชวงศ์ละโว้ แต่ในกรณีของกบฏราชโอรสในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ชื่อ “เจ้าพระยาแก้ว พระยาไท” กลับกลายเป็นพระนามกษัตริย์เมืองพระนครหลวง ซึ่งถูกนำตัวมายังพระนครศรีอยุธยา อย่างไรก็ตาม เรื่องขุนศพเจ้าแก้วเจ้าไทในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ไม่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ เพิ่งมาเติมเข้าไปในพระราชพงศาวดารที่ชำระครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ตำนานสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองเล่าว่าสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงสร้างเมืองศรีโยธิน และโปรดให้พระราชโอรสอยู่ปกครองเมืองนั้นหลังจากทรงครองราชย์ที่นั่นระยะเวลาหนึ่ง ผู้เสนองานวิจัยนี้ได้เสนอข้อสมมุติฐานจากเอกสารจีนสมัยราชวงศ์หมิงว่า อาจมี “สมัยไทย” ในประวัติศาสตร์กัมพูชา^{๑๓} ดังนั้น นาม “เจ้าแก้ว เจ้าไท” จึงแสดงถึงความต่อเนื่องของสถาบันการปกครองของราชวงศ์ละโว้ซึ่งได้ฝังรากลึกที่เมืองศรีโยธิน (นครหลวง) ประเด็นสำคัญอีกประเด็นหนึ่งที่ผู้เขียนได้เคยเสนอให้พิจารณาก็คือ “เจ้าพระยาแก้ว พระยาไทย” เป็นบุคคลคนเดียวหรือสองคน เนื่องจากพระราชพงศาวดารกล่าวว่ เจ้าพระยาแก้วพระยาไทย เป็น “เผ่ามหาพรต” ทำให้สงสัยว่า คำว่า พระยาไท/ย อาจหมายถึง พระยาไท่ ซึ่งมีความหมายเป็นพิเศษบอกสถานภาพความเป็นกษัตริย์ และบางที่จะซ้อนความหมายกับ “เผ่ามหาพรต” อีกด้วย ในความทรงจำของเขมร กษัตริย์ที่ถูกนำพระองค์มาพระนครศรีอยุธยาก็คือ เจ้าแก้วฟ้า เพียงพระองค์เดียว อย่างไรก็ตาม ผู้ชำระพงศาวดารฉบับนี้เองก็สับสนเสียแล้ว เพราะพระราชพงศาวดารของไทยบอกว่า เจ้าแก้วฟ้า เป็นลูกของ เจ้าพระยาแก้ว

^{๑๓๑๓} ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, “อโยชชปุระ-ศรีโยธิน: ศตวรรษแรกความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชา หลังการสถาปนาพระนครศรีอยุธยาเป็นราชธานีใน ค.ศ. ๑๓๕๐” ใน **ความຍອກຍ້ອນของประวัติศาสตร์**, พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทสวัสดิ์ ดิศกุล คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๙

๒ เรื่องเหตุการณ์ที่เมืองน่าน

เหตุการณ์ตอนนี้ได้สลับฉากไปที่เมืองน่าน กล่าวคือ ท้าวแพงและท้าวเหาะ สองพี่น้องได้ชวนกันเป็นกบฏจับเอาเจ้าเมือง คือ พระยาแก่นท้าวไปจำไว้ ท้าวแพง ตั้งตนเป็นพระยา (เจ้าเมือง) และส่งท้าวเหาะไปเป็นพระยาгинเมืองลี้ม พระยาลี้ม เสนอให้ฆ่าพระยาแก่นท้าวเสีย แต่ว่าท้าวแพงก็ไม่ได้ฆ่า วันไหนสบายใจก็ให้เอาตัว มาเลี้ยงอาหารและสุรา เสร็จแล้วก็ให้เอาตัวไปจองจำไว้ดังเก่า พระยาแก่นท้าว เจรจากับ “บุราณธาตุ” ว่า ถ้ามีความเสนาหา (ความชอบพอ) ก็ขอให้ส่งคนมาช่วย ต่อมาปรากฏว่ามีนายสามออนมาช่วยนำเอาพระยาแก่นท้าวไปซ่อนไว้ในเตาไหแห่ง หนึ่ง ครั้นพระยาแพงทราบก็ให้ค้นหาทั่วเมืองและให้ปิดทางหนีทุกตำบล ฝ่ายนาย สามออนได้พาพระยาแก่นท้าวหนีไปทางเมืองสวาง(คบุรี) ได้รับความลำบากต้อง กินแต่ใบหมากเมาและเปลือกไม้รากไม้ ครั้นหนีมาได้สิบวันก็พากันมาถึงเมืองสวาง (คบุรี) นายสามออนพาพระยาแก่นท้าวไปฝากไว้ที่กุฏิพระมหาเถรพรหม ตอน นั้นเองขุนพลพระยาเซลียงไปวัง(คล้อง)ช้างที่ในเมืองตรอนได้ช้างพังพลายรวม ๖๐ ช้าง พระมหาเถรพรหมจึงให้ผ้าขาวไปบอกแก่พระยาเซลียงถึงคอกช้างว่าบุตร ทานพระยาแก่นท้าวได้หนีมาถึงเมืองสวางคบุรีแล้วและพักอยู่กับพระมหาเถร พรหม พระยาเซลียงรู้ก็ยินดีมาก สั่งให้ไปรับตัวพระยาแก่นท้าวมา พระยาแก่น ท้าวได้เล่าให้บิดาฟังถึงเหตุการณ์เรื่องถูกพระยาแพงเป็นกบฏที่เมืองน่าน พระยา เซลียงได้พาพระยาแก่นท้าวมาเข้าเฝ้าสมเด็จพระบรมราชาธิราชถึงยังพระนครศรี อโยธยา เมื่อได้รับฟังคำกราบบังคมทูลให้ทรงทราบแล้ว สมเด็จพระบรม ราชาธิราชเจ้ากล่าวแสดงความกรุณาแก่พระยาแก่นท้าว และพระราชทานรางวัล แก่สองพ่อลูก พระยาเซลียงและพระยาแก่นท้าวก็ได้เดินทางกลับขึ้นไปยังเมือง เซลียง (บรรทัดที่ ๑๘๙-๒๑๓)

เมื่อพิจารณาความข้างต้นเปรียบเทียบกับพงศาวดารเมืองน่านที่เขียนขึ้นใน สมัยพระเจ้านครน่านสุริยพงษ์ผริตเดช (ตรงกับรัชกาลที่ ๕) พอลำดับเหตุการณ์ได้ ว่า เจ้าจัวผาสุม ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์เมืองน่านในจุลศักราชได้ ๓๔๘ ตัว (๑๔๒๖/ ๑๙๖๙) กษัตริย์น่านพระองค์นี้ในจารึกของพระองค์เองที่ฐานพระพุทธรูปที่สร้าง ขึ้นในปีนั้นใช้พระนามร่วมสมัยว่า “สมเด็จพระยาสารผาสุม” (จารึกฐาน

พระพุทธรูปยืนวัดพญาภูองค์ที่ ๑) เมื่อสิ้นพระชนม์ลงในจุลศักราช ๓/๙๕ ตรงกับปี ๑๔๓๐/๑๙๗๓ โอรสองค์โตคือ เจ้าอินทแก่น (พระยาแก่นท้าว) ได้ขึ้นครองราชย์ แต่ครองราชย์ได้เพียงปีกับสามเดือน (ถึง ๑๔๓๑/๑๙๗๔) อนุชาคนที่สองและสาม คือ ท้าวแพงและท้าวห่อพม (ท้าวเหาะ) ได้สมคบกันแย่งชิงราชสมบัติ จับเอาเจ้าอินทแก่นไปใส่คอก เจ้าอินทแก่นออกอุบายทำเป็นลงท้องถึงตกลิหิตและขอตาย ภายนอกคอก พอดกกลางคืนก็หนีไปที่บ้านเตาไห แล้วไปถึงเมืองรามได้พบปะชาวเถาผู้หนึ่งช่วยพาไปหาพระยาเชลียง

ความแตกต่างกันที่สำคัญคือ ปีที่เกิดเหตุการณ์ยึดอำนาจในเมืองน่านนั้น พงศาวดารเมืองน่านกล่าวว่า เกิดขึ้นปี ๑๔๓๓/๑๙๗๖ แต่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณว่า เกิดขึ้นในปี ๑๔๔๓/๑๙๘๖ ซึ่งนับว่า ผิดกันอยู่ ๑๐ ปี คำถามก็คือว่า ฝ่ายใดบันทึกผิด ในที่นี้ต้องดูหลักฐานอื่นประกอบ ราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่กล่าวว่า ปี ๑๔๔๓/๑๙๘๖ เป็นเวลาที่พระเจ้าติโลกราชได้เรียกร้องให้พระยาแก่นท้าวอ่อนน้อมต่อพระองค์ แต่พระยาแก่นท้าวไม่ยอมจึงต้องทำการรบกันอยู่ถึง ๖ ปีกว่าจะได้เมืองน่านเป็นของเชียงใหม่และพระยาแก่นท้าวต้องหนีไปพึ่งพระยาเมืองใต้ บริบททางประวัติศาสตร์ทำให้เราต้องพิจารณา น้ำหนักของเอกสารทางเหนือซึ่งสอดคล้องกัน และสพอสรุปได้ว่า ผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาได้นำเหตุการณ์ที่เมืองน่านมาใส่ในลำดับเรื่องที่เล่าเข้าไปรอบนักษัตรหนึ่ง ดังจะเห็นว่าต้นฉบับพงศาวดารฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเองได้ระบุว่า เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นในจุลศักราช ๘๔๕ ซึ่งคร. ไมเคิล วิกเกอรี ได้ปรับเป็นปี ๘๐๕ เพื่อให้สอดคล้องกับโครงสร้างพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์

พงศาวดารเมืองน่านกล่าวว่า พระยาอินทแก่นใช้อุบายทำเป็นป่วยหนักแล้วหนีมาที่ตำบลเตาไห ซึ่งควรถูกต้องกว่าพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณที่เล่าว่านายสามอ่อนช่วยเอาพระยาแก่นท้าวไปซ่อนไว้ในเตาไหแห่งหนึ่ง ก่อนเดินทางไปที่เมืองรามซึ่งตรงกับสวางคบุรีของฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ผู้ชำระพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาไม่ทราบที่พระยาแก่นท้าวหนีมาได้อย่างไร จึงอุปโลกน์ให้เจ้าเมืองน่านเจรจากับ “บุราณธาตุ” ขอให้ส่งคนมาช่วย คำว่า บุราณธาตุ ในที่นี้เป็นบุคลาธิษฐานของพระเจดีย์แช่แห้ง ซึ่งเชื่อว่าบรรจุพระบรม

สารริกธาตุของพระพุทธเจ้า กลายเป็นเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ไป

๓ เรื่องหุดงขอมทำนายว่า เจ้าอयाดจะมีบุญ

ฉากเรื่องได้ย้อนไปที่เมืองพระนครหลวง หุดงขอม (โหราจารย์เขมร) เมื่อได้รู้ว่าเจ้าอयाดถูกคุมตัวไปพระนครศรีอโยธยา ก็ได้ตรวจดวงชะตาเจ้าอयाดจึงทำนายว่าจะได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ ข้อความตอนท้ายส่วนนี้หายไป๔ บรรทัด ไม่ทราบรายละเอียดที่เหลือ (บรรทัดที่ ๒๑๘-๒๒๕)

๔ เรื่องเจ้าพระยาแพรงได้เป็นพระเจ้าพระนครหลวง

ส่วนที่พระนครศรีอโยธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงให้ขุนนุ่ท้าวพระยาเสนามาตย์ตรัสปรึกษาว่า เมื่อสมเด็จพระนครอินทร์สวรรคตแล้ว เห็นสมควรว่าผู้ใดควร “ครองพิภพ” ในพระนครหลวง บรรดาท้าวพระยาพฤตธามาตย์กราบบังคมทูลว่า “พระนครหลวงเป็นกรุงราชธานีใหญ่หลวง ใช้เมืองเล็กเมืองน้อย แลจะให้อำมาตย์มนตรีไปกินมิควร” เห็นควรให้พระยาแพรงอยู่เสวยราชย์เอง สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงเห็นชอบ แต่เกรงว่าภายหลังจะเกิดทะเลาะวิวาทในกลุ่มข้าราชการ ท้าวพระยาเสนามาตย์ปรึกษากันแล้วกราบบังคมทูลว่า ขอให้ทรงแต่งตั้งขุนศรีบาทเป็นขุนพล (ต่อมาคือออกญากลาโหม) ให้ขุน[ไสย]ทรงพระอินทร์เป็นพี่เลี้ยง (เทียบได้กับออกญาจักรี) ตามเดิม ให้ขุนราชศักดิ์และขุนไกรนารายณ์อยู่ช่วยดักเตือน สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงเห็นด้วยและให้นำตราครุฑพ่าห์ไปสถาปนาเจ้าพระยาแพรงขึ้นเสวยราชย์ที่เมืองพระนคร ทั้งยังพระราชทานเจ้าแม่ท้าวอินทรบุตรีเป็นพระมเหสีพระราชทาน

ความตอนนี้งชี้ว่า แม้เมืองพระนครตกเป็นของไทยแล้ว แต่ยังมีสถานภาพสำคัญอยู่มากในฐานะเป็นราชธานีเก่าแก่ ดังนั้น ที่ประชุมเหล่าอำมาตย์จึงกราบบังคมทูลเสนอให้แต่งตั้งพระราชโอรส คือ เจ้าพระยาแพรงศรีราชา ซึ่งยังประทับอยู่ที่นั่น ให้ได้เสวยราชย์เสียเอง เนื่องจากเปลี่ยนเจ้าเมืองใหม่และเจ้าพระยาแพรงอาจยังไม่ได้สร้างสมพระบารมีมากพอ สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงเกรงว่าข้าราชการที่เมืองพระนครหลวงจะแก่งแย่งวิวาทกัน ฝ่ายอำมาตย์มนตรีจึงเสนอแต่งตั้งข้าราชการไปกำกับราชการช่วยเหลือเจ้าพระยาแพรง เช่น ให้ขุนศรีบาทซึ่งไปพบกับเจ้าพระยาแพรงไปเป็นขุนพล ส่วนขุนไสยทรงพระอินทร์ยังคงให้อยู่ใน

ตำแหน่งพี่เลี้ยง (ที่ปรีการาชการ) ต่อไป นอกจากนั้นยังทรงแต่งตั้งขุนราชศักดิ์ และขุนไกรนารายณ์ไปคอยว่ากล่าวข้าราชการด้วย

รายชื่อข้าทูลละอองเหล่านี้มีอยู่ไม่ครบในทำเนียบพระไอยการตำแหน่งนาของเก่าและลดความสำคัญกลายเป็นข้าราชการผู้น้อยไป เช่น ขุนราชศักดิ์เป็นเพียงขุนดาบคู่กับขุนละครไชย ศักดินา ๕๐๐ ขึ้นกับพระอินทรเทพบดีศรีสมุหะ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ทั้งที่ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ตามพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นบุคคลสำคัญมาก ในขณะที่ขุนไกรนารายณ์ ในทำเนียบข้าราชการสมัยหลังคือ ขุนไกรณราย ตำแหน่งปลัดทูลฉลอง ศักดินา ๑๐๐๐ ขึ้นออกพญาศรีราชเดโชไชยอะไภยพิริยปรากรมภาหุ ในกรมพระกลาโหม

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงว่าตราครุฑพ่าห์เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระมหากษัตริย์มาตั้งแต่ต้นสมัยศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชจึงโปรดให้นำไปใช้ในการสถาปนาเจ้าพระยาแพรงศรีราชาเป็นกษัตริย์ครองเมืองเขมร การพระราชทานพระราชบุตรให้เป็นนางพระยาหรือพระอัครชายานั้นถือเป็นพระราชนิยมที่เก่าแก่เช่นกัน (บรรทัดที่ ๒๒๖-๒๓๙)

๕ เรื่องพระเจ้ากรุงยโสธรให้ขุนนครไชยไปปราบเจ้าอภัยและบาวิเสด

เจ้าพระยาแพรง พระเจ้ากรุงยโสธรโปรดให้ขุนนครไชยยกพลไปปราบเจ้าอภัยและบาวิเสด เมื่อยกไปถึงเป็รียงเวรวะ หรือ ไพรแวง แต่งคน ๓๐๐ ไปคอยดูพวกเขมรตรงช่องแคบ ปรากฏว่าพวกที่ไปกลับไปพักผ่อนหลับกันเสียที่กลางหนทาง ขุนนครไชยส่งคนตามไปดู แอบริบเอาสาธตอาวุธมาสิ้น พวกนั้นตื่นขึ้นมาไม่พบอาวุธจึงกลับไปทัพขุนนครไชยๆ ให้ลงโทษ แล้วยกทัพไปรับเจ้าอภัยซึ่งยกมาที่ช่องแคบนั้น เจ้าอภัยแต่งพวกเขมร ชองและพรรณออกรบตีทัพขุนนครไชยแตกพ่ายกลับมาและเสียไพร่พลมาก หลังจากนั้น เจ้าอภัยพาไพร่พลไปหลบอยู่ที่ตำบลเทริญอาจ อยู่ได้ประมาณเดือนหนึ่งก็ยกมาตีได้บ้านสูง ก่อนยกไปที่เมืองจงเกิบ ขุนกำแหงเพชรเจ้าเมืองป้องกันไว้อย่างเข้มแข็ง เจ้าอภัยตีไม่ได้จึงใช้เพทุบายทำเป็นถอยทัพไป ฝ่ายพระเจ้ากรุงพระนครหลวงได้โปรดให้ขุนไกรพลแสนยกพลไปช่วยขุนกำแหงเพชร ชาวเมืองไม่ระวังตัวเพราะคิดว่าเจ้าอภัยเดินไปแล้ว อีก ๗-

๘ วันต่อมาเจ้าอียาดได้นำหัวรบหัวฟุ้งคนเร็วเข้ามาปล้นเมือง ขุนไกรพลแสนและขุนกำแหงเพชรต้องหนีเอาตัวรอดไปเมืองพระนครหลวง ขุนกำแหงเพชรเสียครีวอพยพหมด ขุนไกรพลแสนได้กราบทูลพระเจ้ากรุงพระนครหลวงว่า ขุนกำแหงเพชรนั้นเอาใจออกห่าง ส่งบุตรภรรยาแก่เจ้าอียาด ขุนกำแหงเพชรแก้ว่า ถ้าเป็นใจด้วยเจ้าอียาดจะปล่อยให้ขุนไกรพลแสนรอดมาได้อย่างไร อีกทั้งตัวเองก็บาดเจ็บพระเจ้ากรุงพระนครหลวงทรงพิสุจน์แล้วเห็นจริงตามที่ขุนกำแหงเพชรอธิบาย จึงพระราชทานภรรยาให้ใหม่และให้กลับไปกินงาบตามเดิม (บรรทัดที่ ๒๔๐-๒๔๕)

ความตอนนี้นำเรื่องถึงการรณรงค์ของเจ้าอียาดที่เริ่มประสบผลสำเร็จ ชื่อของผู้นำเขมรอีกคนหนึ่งเริ่มปรากฏในตอนนี้อยู่ คือ บาวีเสด ชื่อ บาวีเสด แสดงว่าได้เคยเป็นพระภิกษุมาก่อน ส่วนเมืองจงบึงที่เสียแก่เจ้าอียาดนั้น ไม่ทราบที่ตั้งอยู่ที่แห่งหนใด

๖ เจ้าอียาดมาตีเมืองจงบึงได้ หลังส่งคนมาเกลี้ยกล่อมให้ขุนกำแหงเพชรสวามิภักดิ์ไม่สำเร็จ

อยู่ต่อมาเจ้าอียาดได้ส่งคนมาเจรจาให้ขุนกำแหงเพชรยอมสวามิภักดิ์ และพร้อมจะคืนบุตรภรรยาที่ยังไม่ได้ระบาค (แจกจ่ายเป็นรางวัลแก่นายทัพนายกอง) แก่ขุนกำแหงเพชร และจะเลี้ยงดูให้มีความสุข ขุนกำแหงเพชรไม่ยอม เจ้าอียาดจึงยกพลมาตีเมืองจงบึงได้ทั้งเมืองและตัวขุนกำแหงเพชร เจ้าอียาดได้ส่งตัวบุตรภรรยาคืนแก่ขุนกำแหงเพชรและเลี้ยงดูเป็นอย่างดี (บรรทัดที่ ๒๖๕-๒๗๒)

ผู้แต่งพงศาวดารได้แทรกเรื่องนี้เข้าไป เพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิดในการให้บันทึกประวัติศาสตร์เป็นแบบอย่างด้านการปกครอง ในที่นี้ ต้องการให้เห็นว่าเจ้าอียาดชื่นชมความซื่อสัตย์ของขุนกำแหงเพชร ซึ่งถือเป็นแบบอย่างที่ดี

๗ เจ้าอียาดเริ่มขยายอำนาจ

เจ้าอียาดส่งผู้ช่างทองและนางศรีพงษาไปเจรจากับพวกมหาพรรคต่างๆ ในปาสาณติให้ยอมอ่อนน้อม ชุมนุมต่างๆ ก็ยอมขึ้นแก่เจ้าอียาด สมเด็จพระยาพระนครหลวงทรงส่งขุนศรีมงคลรัตน์ ขุนไสยทรงพระอินทร์ และขุนราชศักดิ์ไปโจมตีผู้ช่างทองและชุมนุมต่างๆ ในปาสาณติ แต่ทัพที่ยกไปปราบเขมรกลับถูกรบตามหาพรรคที่แตกถอยมาถึงเมืองจตุรมุข สูญเสียช้างม้า สรรพายุทธและแดรซังของชัย

ไปหมดสิ้น ฝ่ายขุนศรีมั่งคั่งรัตน์และขุนราชศักดิ์ดีหนีแต่จตุรमुखมาที่พระนครหลวง แต่เจ้าอภัยแดงทัพเรือมาสะกิดที่ละแวกนั้นยึดได้เรือซา (เรือรบ) ผู้คนไปมาก นายน้อยเกริกหิ้วแขนขุนไสยทรงพระอินทร์กับขุนราชศักดิ์ดีหนีรอดไปได้ เจ้าอภัยจับได้ตัวขุนกำแหง[พระอินทร์] บุตรภรรยาและบำเรอบาท (อนุภรรยา) ไป ขุนราชศักดิ์ดีได้พาหนีกลับไปเมืองพระนครหลวง ในช่วงเวลานั้น ขุนเทพราชซึ่งกินเมืองสลายได้ทราบเจ้าอภัยออกไปสมคบกับมหาพรรค เอาพวกขมัง (นักรบที่เก่งกล้า) มายึดเอาบ้านเมืองต่างๆ จึงพาลูกขุนจะเข้ามาถวายบังคมสมเด็จพระนครหลวง แต่มาระหว่างทางได้ถูกกองระวังของเจ้าอภัยโจมตีจับตัวไว้หมดรวมทั้งครัวอพยพอันได้แก่แม่นางพระ แม่นางใส แม่นางบุตรี แม่นางสน แม่นางอัศราชน แม่นางคงราช เจ้าอภัยเอาสตรีเหล่านี้เป็นภรรยาหมด แล้วเอาทรัพย์สินออกแจกจ่ายแก่ทหาร (บรรทัดที่ ๒๓/๓-๒๔๕)

ตามความส่วนนี้ เจ้าอภัยได้ส่งผู้ช่างทองและนางศรีพงษาไปเจรจากับมหาพรรคต่างๆ ที่ปาसानติ ได้มีข้อถกเถียงกันมากกว่า ปาसानติ อยู่ที่ใด นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าน่าจะตรงกับเมืองศรีสุนทรในเขตกัมพูจาม แต่ขัดกับข้อเท็จจริงในเอกสารนี้ที่แสดงว่าปฏิบัติการของเจ้าอภัยอยู่ในบริเวณเขมรภาคตะวันตก ชื่อนางศรีพงษาที่ปรากฏแสดงถึงบทบาทของผู้หญิงในสังคมเขมรโดยนางอาจมีความสัมพันธ์ฉันเครือญาติกับมหาพรรคกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง ด้วยฐานกำลังจากปาसानติ เจ้าอภัยสามารถต่อต้านกำลังที่ส่งไปปราบ และในที่สุดได้ทำสงครามเป็นฝ่ายรุก การได้ชัยชนะกองทัพขุนราชศักดิ์และขุนไสยทรงพระอินทร์เป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญ โดยเฉพาะการยึดได้เมืองจตุรमुखซึ่งเป็นเมืองหลัก เจ้าอภัยปฏิบัติต่อขุนเทพราชเจ้าเมืองสลายผิดจากขุนกำแหงเพชร เพราะเจ้าอภัยมีกำลังกล้าแข็งมากขึ้น จนไม่ต้องอาศัยการเกลี้ยกล่อมให้อ่อนน้อม แต่ใช้วิธีเข้ายึดเมืองเลย ส่วนการรับเอาภรรยาบุตรของขุนเทพราชเป็นภรรยาตนเป็นการสร้างสิทธิธรรม

๘ การอภิเษกเจ้าอภัยเป็นกษัตริย์และการตั้งเจ้าเมืองเขมร

หลังการตีเมืองจตุร मुख แล้วไม่นาน เจ้าอภัยได้ไปอยู่ที่เมืองบาบัวร์ (เมืองบริบูรณ์) บาวีเสดมาหาเจ้าอภัยๆ ได้ยกนางคงราชให้แก่บาวีเสด ฝ่ายบาวีเสดได้อภิเษกเจ้าอภัยเป็นเจ้าพระยา (คำบอกฐานะความเป็นกษัตริย์ในสมัยนั้น) ในเมืองบริบูรณ์นั่นเอง บาวีเสดได้รวบรวมไพร่พลและพาหมีนตรีตีสงสารไปปราบปราม

เมืองต่างๆ รวมเมืองที่ดีได้คือ จตุรमुख เมืองเพชรอินทร์ เมืองละแวก เมืองกำพอง ไพรศรี เมืองตระพังพลึง เมืองบาบัวร์ เมืองเกอะ เมืองกตอก (น่าจะเป็นเมืองกรกอร) เตรีจสงสารได้กินเมืองกตอก เจ้าพระยาอภัยนครเมืองเชิงไพร (สมัยหลังเรียกเชิงไพร) พระยาวิเสดกินเมืองพิเรนธร ญี่ช่างทองกินเมืองจตุรमुख ขุนศพญาได้กินเมืองละแวก ขุนเทพราชอยู่กินบาบัวร์ ขุนกำแหงเพชรกินเมืองตระพังพลึง นายธรรมราชอยู่กินเมืองจังเกิบ (บรรทัดที่ ๒๙๖-๓๐๓)

ในที่นี้มีประเด็นสำคัญที่หยิบยกมาอภิปรายได้คือ ในช่วงระยะเวลาสั้น เจ้าอภัยสามารถรวบรวมพรรค (ชุมนุม) ต่างๆ ของเขมรต่อต้านการปกครองของพระเจ้ากรุงยโสธรพระองค์ใหม่ (เจ้าพระยาแพรกศรีราชา) และจากฐานกำลังที่บริเวณปาสานติสามารถยึดครองเมืองต่างๆ ในภาคตะวันตกของเมืองพระนครหลวงไว้ได้ เมื่อตอนที่เจ้าอภัยได้รับการยกย่องให้เป็นเจ้าพระยา (กษัตริย์) นั้น บุคคลที่ดูเหมือนมีอิทธิพลมากคือ บาวิเสด ชื่อของบุคคลผู้นี้ “บาวิเศษ” แสดงภูมิหลังว่าเป็นอดีตนักบวชที่มีอาคมขลังและเป็นหัวหน้ามหาพรรคที่คุมกำลังทหารไว้มาก เจ้าพระยาอภัยได้ปกครองที่เมืองเชิงไพร ในขณะที่ผู้จงรักภักดีได้รับแต่งตั้งให้กินเมืองต่างๆ ซึ่งมีอยู่หลายเมืองไม่สามารถบอกได้ว่าตรงกับเมืองใดในปัจจุบัน มีข้อน่าสงสัยเกิดว่า ในบรรดาเจ้าเมืองเหล่านี้มีเจ้าเมืองที่เคยสวามิภักดิ์ต่อไทยมาก่อนและเคยรบกับเจ้าอภัยมาแล้วด้วย เช่น ขุนกำแหงเพชร (เจ้าเมืองจังเกิบ) และขุนเทพราช (เจ้าเมืองสลาย) ซึ่งเจ้าอภัยประสบความสำเร็จในการเกลี้ยกล่อมให้เข้าเป็นพวกโดยยกให้เป็นเจ้าเมือง มีข้อควรสังเกตด้วยว่า เจ้าเมืองสองคน คือ ขุนศพญาและนายธรรมราชมีชื่อเรียกแบบข้าราชการไทยที่พระนครศรีอยุธยา ข้อเท็จจริงนี้แสดงว่า ราชสำนักเมืองพระนครได้นำทำเนียบและโครงสร้างระบบอยุธยาไปใช้เป็นเวลานาน อาจตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ จนพวกเขมรคุ้นเคยกันดี

๙ เรื่องขุนนครไชยญกกล่าวหาว่าปล่อยเจ้าอภัย

เมื่อเจ้าพระยาอภัยตั้งตนเป็นกษัตริย์แล้ว สมเด็จพระเจ้าพระยาแพรกได้ให้นายลงพัดแอบแต่งคนลอบไปกราบบังคมทูลสมเด็จพระบรมราชาธิราชว่า ขุนนครไชยปล่อยเจ้าอภัยไปคบมหาพรรคต่างๆ เป็นกบฏ จึงทรงออกอุบายว่ามีการสงครามที่พระนครศรีอยุธยา และมีพระราชโองการให้ขุนนครไชยและนายลงพัดลงมา

ฉับพลัน เมื่อขุนนครไชยมาถึง โปรดให้พฤทธามาตย์ไต่สวน ได้ความเป็นจริง ให้ฆ่า
ขุนนครไชยและบุตรคือ นายสองถ้วนและนายญี่ปุ่น แล้วให้นายลงพัดเป็นขุนพล
เอาขุนกำแหงเพชรแทนตำแหน่งนายลงพัดคู่ขุนรามศรี (บรรทัดที่ ๓๐๔-๓๑๘)

ขุนนครไชยเป็นผู้มีความชอบมากในการทำสงครามครั้งรบกับมอญเมือง
ตายทอง แต่ต้องเป็นแพะรับบาปแทนพระเจ้ากรุงยโสธรพระองค์ใหม่ ซึ่งทรง
จัดการปราบปรามเจ้าอียดไม่ได้ แต่ปัดความผิดให้เป็นของขุนนครไชยที่ปล่อยให้
เจ้าอียดหนีไปได้ จึงถูกประหารชีวิตทั้งครอบครัว การเปลี่ยนแปลงตำแหน่ง
ข้าราชการในที่นี้ทำให้นายลงพัด ขุนกำแหงพระอินทร์และขุนรามศรีได้เลื่อนชั้น
นายลงพัดไม่ได้เป็นชื่อตัวแต่เป็นชื่อตำแหน่งหน้าที่ยุกระบัตร์ทัพ (คือใช้พัดโบกให้
สัญญาณการเคลื่อนย้ายกำลังทัพระหว่างรบ) ส่วนขุนรามศรีที่ว่าคู่กับนายลงพัด
อาจหมายถึงกินตำแหน่งปลัดทัพ (บรรทัดที่ ๓๐๓-๓๑๘)

๑๐ เรื่องขุนนครไชยขอพระราชทานช้างชนะงาเป็นจำนำ

เมื่อนายลงพัดได้เลื่อนเป็นขุนพล ได้กราบบังคมทูลขอพลายเขียนพลญวน
(น่าจะคัดลอกมาผิด) เป็นช้างประจำตน สมเด็จพระบรมราชาธิราชตรัสว่าได้แล
ส่วนขุนผาวังปลัดและขุนพระศรีไชร์ไม่เห็นด้วย ขุนผาวังท้วงว่า ช้างชนะงาไม่ควร
ให้ไกลพระเจ้าอยู่หัว บรรดาลูกขุนทั้งหลายว่า ถ้าเป็นคนอื่นไม่ควร แต่ขุนนครไชย
เป็นถึงขุนพล ได้สดับเช่นนั้นทรงเปื้อนพระพักตร์หนี ทั้งนี้เพราะไม่กราบบังคมทูล
ทักท้วงในที่รโหฐาน (ที่ลับ) ทำให้เสียพระพักตร์ นอกจากนั้น ยังไม่ทันได้สั่งแต่
ประการใด ขุนพระศรีกลับส่งช้างไปให้แก่ขุนนครไชยเอง สมเด็จพระบรม
ราชาธิราชทรงให้กักตัวขุนผาวังไว้ในทะเลวงฟัน และตั้งนายศรีบุตรขุนพระศรีเป็น
ขุนศรีราชวังเมืองแทน (บรรทัดที่ ๓๑๙-๓๒๖)

ความรู้ที่น่าสนใจเกี่ยวกับทำเนียบในราชสำนักคือ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินตรัส
อย่างหนึ่งอย่างใดไปแล้วในที่ประชุมลูกขุน หากข้าทูลละอองไม่เห็นด้วย ให้ไป
กราบบังคมทูลถวายความเห็นในที่รโหฐาน ในที่นี้ขุนผาวังปลัดไม่รักษากติกากล่าว
ทักท้วงในที่สาธารณะจึงถูกลงโทษกักตัว ส่วนขุนพระศรีถูกถอดจากตำแหน่ง
เพราะส่งช้างชนะงาไปให้แก่ขุนนครไชยโดยพลการ ทั้งตำแหน่งขุนผาวัง ซึ่งเป็น
ตำแหน่งปลัดทูลฉลอง และขุนพระศรี ได้พัฒนาไปเป็นตำแหน่งใดไม่สามารถสืบได้
จากทำเนียบพระไอยการตำแหน่งนาที่จัดทำในสมัยหลัง

๑๑ สงครามที่เมืองโพธิสัตว์

ฉากเรื่องได้ย้ายกลับไปที่เขมร เจ้าพระยาอภัยได้สั่งระดมพลจากมหาพรรคใต้ ๑๐,๐๐๐ จัดเป็นปีกซ้ายขวาหน้าหลัง ให้พระยาวิเสดยกมาแต่เมืองนอกบาล (น่าจะคัดลอกผิด) ไปตีเมืองโพธิสัตว์ซึ่งยังขึ้นต่อเมืองพระนครหลวงอยู่ ขุนไสยทรงพระอินทร์เจ้าเมืองโพธิสัตว์ได้ยกทัพออกไปรบสามารถขับไล่เจ้าพระยาอภัยและพระยาบาวิเสดถอยไปถึงเชิงไพร หลังจากนั้น เจ้าพระยาอภัยและพระยาวิเสดก็ยกกลับไปตีเมืองโพธิสัตว์อีกครั้ง พระยาบาวิเสดยกไปตั้งอยู่ที่ตำบลโพธิ์ร้าง ส่วนเจ้าพระยาอภัยตั้งค่ายคูหนาแน่นล้อมเมืองโพธิสัตว์อยู่ ๕ วัน ในเวลานั้นขุนเทพสงครามเจ้าเมืองจันทบูรได้ยกมาช่วย ขุนทรงพระอินทร์และขุนเทพสงครามยกทัพไปรบจนเจ้าพระยาอภัยและพระยาวิเสดต้องแตกฉานไป ขุนเทพสงครามชี้ช้างพลายภูบาลวิ่งตามเข้าศึกหลุดไปผู้เดียว ถูกตรึงตรึงสงสารซึ่งชี้ช้างรัตนบัลลังก์พันขาดคอช้าง แต่นายเตร็ดสงสารถูกปืน (ลูกธนู) เข้าถึง ๕ เล่มและเจ้าพระยาอภัยบาดเจ็บหนักต้องถอยไปในถวนบาบুর ทำให้ตีเมืองโพธิสัตว์ไม่สำเร็จ (บรรทัดที่ ๓๒๖-๓๔๗)

ความตอนนี้เป็นหลักฐานแสดงว่า เมืองจันทบูรอยู่ในอำนาจการปกครองของอโยธยามาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ แล้ว ส่วนสถานที่ที่เรียกว่า ถวนบาบুর น่าจะตรงกับที่เขียนว่า ทวนบาร์ปร (บรรทัดที่ ๓๖๔) ซึ่งอยู่ในเมืองจตุรมุข

๑๒ เจ้าพระยาอภัยแตกกันกับพระยาวิเสด

ได้มีผู้ลักช้างรัตนสิงหาสน์มาแต่เมืองโพธิสัตว์แต่ไปพบกับกองระวังนายเตร็ดสงสาร ๆ ว่าเป็นช้างสำคัญควรเป็นของเจ้าพระยาอภัย ฝ่ายเจ้าพระยาอภัยครั้นรู้ข่าวว่าเตร็ดสงสารได้ช้างสำคัญก็ชี้ช้างสพลิงจากเชิงไพรมาหาพระยาวิเสดที่เมืองตะพังพลึง ครั้นไปถึงแล้วก็บอกแก่พระยาวิเสดว่าจะมาขอช้าง พระยาวิเสดจะให้เจรจากับนายเตร็ดสงสารเอง เจ้าพระยาอภัยจึงเรียกนายเตร็ดสงสารมา นายเตร็ดสงสารว่า จะขอไว้ใช้เองรับใช้เจ้าพระยาอภัย เจ้าพระยาอภัยบอกว่ามาเพื่อจะเปลี่ยนช้าง แต่ถ้านายเตร็ดสงสารไม่เปลี่ยนช้างก็ตามใจ อยู่ต่อมาเจ้าพระยา

อียาดก็ใช้เพทุบายเรียกให้เตริดสงสารไปเฝ้า พระยาวิเสดห้ามมิให้เตริดสงสารไปอยู่มามาน เจ้าพระยาอียาดก็ให้เรียกนายเตริดสงสารไปเฝ้าอีก พระยาวิเสดก็ห้ามเป็นครั้งที่สอง เตริดสงสารไม่ฟังเอาหัวพันสองคนและพลติดตาม ๕๐๐ ไปเฝ้าเจ้าพระยาอียาด เมื่อไปถึงเจ้าพระยาอียาดก็ให้กักขังเตริดสงสารและหัวพันทั้งสองไว้ ส่วนพล ๕๐๐ ก็ให้เอาไปใส่กลังไว้ แล้วให้แต่งคนไปกุมตัวพระยาวิเสดจำคงไว้สามวัน เจ้าพระยาอียาดให้ฆ่าเตริดสงสารเสียในเชิงไพร ก่อนเดินทางไปจตุรमुख เมื่อไปถึงจตุรमुखก็ให้ฆ่าพระยาวิเสดเสีย ส่วนครัวอพยพให้ส่งไปที่ทวนปารปรที่ในจตุรमुख แล้วแต่งตั้งให้นายธรรมราชเป็นหลวงเทพราชา และให้ญี่ปุ่นช่างทองเป็นเจ้าขุนหลวง (บรรทัดที่ ๓๔๓-๓๖๕)

การขึ้นมามีบทบาทและอิทธิพลของเจ้าพระยาเป็นผลมาจากการสนับสนุนของมหาพรรคและบาวิเสด ซึ่งในภายหลังได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาวิเสดกินเมืองตะพังพลัง พรรคของบาวิเสดเป็นกลุ่มใหญ่ที่ได้กลายเป็นคู่แข่งของเจ้าพระยาอียาด การที่นายเตริดสงสารซึ่งอยู่ในพรรคพระยาวิเสดไม่ยินยอมมอบข้างสำคัญให้แก่กษัตริย์ของตนเป็นสัญลักษณ์ของการท้าทายอำนาจ และเป็นเหตุผลอธิบายว่า ทำไมเจ้าพระยาอียาดจึงต้องกำจัดพรรคของพระยาวิเสดจนหมดสิ้น ในขณะเดียวกันเจ้าพระยาอียาดก็ได้แต่งตั้งให้คนที่จงรักภักดี เช่น นายธรรมราชและญี่ปุ่นช่างทองขึ้นเป็นใหญ่ โดยคนแรกได้ขึ้นยศระดับหลวง (หลวงเทพราชา) และอีกคนหนึ่งเป็นเจ้าขุนหลวงหรืออัครมหาเสนาบดี

๑๓ เรื่องตั้งเจ้าเมืองจันทบูร พระยาเทพมงคลถึงอนิจกรรมและแต่งตั้งข้าราชการใหม่

ตามที่กล่าวไว้ในข้อ ๑๑ ข้างต้น ขุนเทพสงครามเจ้าเมืองจันทบูรได้ไปช่วยทำศึกต่อต้านเจ้าพระยาอียาดและสิ้นชีวิตที่เมืองโพธิสัตว์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ จึงทรงแต่งตั้งญี่ปุ่นไซยเป็นเจ้าเมืองจันทบูรคนใหม่และพระราชทานนางทองแพงบุตรขุนเทพราชาเจ้าเมืองคนเก่าเป็นภรรยา

ที่พระนครศรีอยุธยา พระยาเทพมงคลป่วยออกไปรักษาตัวที่บ้านฉิมไม่หายก็ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระบรมราชาธิราชให้เอาทองในพระคลังคนหนึ่งทำโกศส่งการศพ โปรดให้ขุนศรีบาทผู้บุตรรับมรดกและขุนประชาชนนั้ผู้นองรับราชการเป็นพฤทธามาตย์แทน (บรรทัดที่ ๓๖๖-๓๗๒)

ประเด็นที่น่าสนใจในที่นี้คือ เรื่องพระยาเทพมงคลถึงอนิจกรรม การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงพระราชทานทองคำหนึ่งซึ่งมีค่าเท่ากับ ๒๐ ชั่ง ทำโกศแก่ท่านผู้นี้ แสดงว่าขุนเทพมงคลเป็นบุคคลสำคัญอย่างยิ่ง และน่าจะเป็นบุคคลเดียวกับขุนไชยราชมงคลเทพเอกมนตรีพิเศษผู้ทักท้วงไปตีได้เมืองพระนครหลวง การได้รับโกศศพพระราชทานยืนยันความจริงข้อนี้ เนื่องจากขุนไชยราชมงคลเทพได้รับพระราชทานฉัตร ๗ ชั้นเพื่อประกาศเกียรติยศ นอกจากนี้ยังได้ร่วมไปกับทัพเจ้าพระยาแพรกดศรีราชาในการไปปราบปรามกบฏเจ้าอภัยจนประสบผลสำเร็จ นอกจากนั้น เพื่อรำลึกถึงคุณความดีต่อแผ่นดิน ขุนศรีบาทผู้เป็นบุตรยังได้รับทอสมรดก และขุนประชาชนนที่ได้อเลื่อนขึ้นเป็นพยุหามาตย์แทน

[จุลศักราช ๘๐๖ ตรงกับปี ๑๔๔๔/๑๙๘๓]

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นในจุลศักราช ๘๐๖ หรือปี ๑๔๔๔/๑๙๘๓ ซึ่งกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ แต่ไม่ได้กล่าวไว้ในพระราชพงศาวดารความพิสดาร ฉบับปลีก ก็คือ การที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปปราบพรรคและตั้งกองทัพหลวงที่ตำบลปะท่ายเกษม และ “ครั้งนั้นได้เชลย ๑๒๐,๐๐๐ ทัพหลวงเสด็จกลับคืน” คำที่กล่าวว่าเสด็จไปปราบ “พรรค” แสดงอย่างชัดเจนว่า หมายถึงการปราบมหาพรรคต่างๆ ในกัมพูชา คำถามก็คือว่า มีเหตุการณ์หรือเหตุผลใดที่ทำให้พระองค์ต้องเสด็จนำทัพไปด้วยพระองค์เอง

ถ้าดูจากข้อมูลข้างต้นที่วิเคราะห์ไว้แล้ว จะเห็นว่าสถานการณ์ในกัมพูชาเข้าสู่ช่วงคับขัน เพราะเจ้าอภัยสามารถระดมมหาพรรคต่างๆ ในปาสานติเป็นกำลังสำคัญในการต่อต้านอำนาจของสมเด็จพระยาแพรก ไม่เพียงแต่ยึดเมืองต่างๆ ได้เพิ่มขึ้น แต่เจ้าอภัยยังได้รับการอภิเษกเป็นเจ้าพระยาอภัย ซึ่งหมายความว่า ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของการต่อต้านอำนาจการปกครองของราชวงศ์สุพรรณภูมิ การเสด็จไปปราบมหาพรรคด้วยพระองค์เองบ่งชี้ว่า เจ้าพระยาแพรกไม่สามารถควบคุมสถานการณ์ได้

อย่างไรก็ตาม พงศาวดารเมืองละแวกฉบับสมเด็จพระรามาธิบดี (นักองค์เอง) ได้กล่าวว่า

“ครั้นอยู่มาปีหนึ่งพญาคามยาตแต่งกลอุบายเอาดาบใส่ในแงสุราพนัก

ปลอมเข้าไปกับของทั้งปวง เข้าไปถวายพระอินทราชาฯ ให้เปิดแงออก ผู้ซึ่ง
เอาของนั้นก็ชักเอาดาบในแง่เข้าฟันพระอินทราชาตายจับ (กับ) พระมเหสี
หนึ่งพระสนมหนึ่ง พญาคามยาตได้เสวยราช ณ เมือง พระนครหลวง”

ในความทรงจำที่เลือนลางและสับสนต่อกันมาของเขมร เจ้าพระยาอภัย
ใช้กลอุบายให้คนเข้าไปลอบสังหารพระอินทราชา (ความจริงเป็นเจ้าพระยาแพรง
ซึ่งเขมรลอบสนเอาไปรวมกับสมเด็จพระนครินทร์) และได้ขึ้นครองราชย์ที่เมือง
พระนครหลวง อย่างไรก็ตาม เรื่องเล่านี้มีแก่นสารในทางประวัติศาสตร์ ถึงแม้ไม่มี
หลักฐานยืนยันว่าชะตากรรมเจ้าพระยาแพรงเป็นอย่างไร แต่ความจริงก็คือ
เจ้าพระยาอภัยได้ยึดเมืองต่างๆ ปิดล้อมเมืองพระนครหลวง ทำให้สมเด็จพระ
บรมราชาธิราชที่ ๒ ถึงกับต้องเสด็จไปปราบปรามพรรคต่างๆ อันเป็นฐานอำนาจ
ของเจ้าพระยาอภัย ณ ตำบลปะท่ายเกษม หรือ บ้านท่ายเกษม? (ปรากฏแห่งสันติ
สุข) ซึ่งอาจอยู่ในบริเวณเดียวกับสถานที่ที่เรียกว่า ปาสานติ

จุลศักราช ๘๐๖ ตรงกับปี ๑๔๔๕/๑๙๘๘^{๑๔}

๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงปรึกษาเจ้าเมืองทั้ง ๔ เรื่องตีเมืองน่าน

ในเดือนยี่ปีจุลศักราช ๘๐๖ หรือตรงกับราวเดือนมกราคมปี ๑๔๔๕/๑๙๘๘
สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ โปรดให้หาพระยาเซลียง มหาธรรมราชา พระยา
รามราชและพระยาแสนสอยดาวลงมาเฝ้า ขณะนั้นพระยาเซลียงไว้เมืองสวรรคโลก
แก่เจ้าราชศรียศผู้บุตร พระมหาธรรมราชาไว้เมืองพิษณุโลกแก่พระยาเหม พระยา
รามราชไว้เมืองสุโขทัยแก่พระยาธรรมราชาแลไตรศวร พระยาแสนสอยดาวไว้
เมืองกำแพงเพชรแก่พระยาคิระภักดี สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ โปรดให้
ประชุมท้าวพระยาเสนามาตย์ในกลาเปริยญพุทธาวาสแล้วเบิกพระยาเมืองเหนือ
ทั้ง ๔ เข้าถวายบังคม ทรงปรึกษาเรื่องช่วยให้พระยาน่านออกไปเป็นข้าขันธเสมา
(ครองเมืองดั้งเดิม) พระยาแสนสอยดาวและพระยารามราชกราบทูลว่าน่านอยู่ต่อ
แดนเมืองเซลียง ขอให้ทรงมอบให้เป็นธุระภาระของพระยาเซลียง ต่อเมื่อมีสงคราม

^{๑๔} แม้ยังเป็นจุลศักราช ๘๐๖ ชวตนักษัตรอยู่ แต่เนื่องจากในท้องความ พูดถึงเหตุการณ์ที่
เกิดในเดือนยี่ (ปลายมกราคม-ต้นกุมภาพันธ์) แล้ว จึงต้องปรับเป็นปี ๑๔๔๕/๑๙๘๘ ตาม
ระบบปัจจุบันเพื่อให้เข้าใจลำดับเหตุการณ์ไม่คลาดเคลื่อน

จะส่งช้างม้าไปช่วยรบ ทรงเห็นชอบ พระยาเซลียงจึงกราบทูลถามว่า ถ้าขอด้วยไมตรีไม่ได้จะเอาด้วยการสงครามได้หรือไม่ มีพระบัญชาตอบว่า ได้เมื่อน่านมาอย่างใดก็ว่าพระยาเซลียงมิได้เลย พระยาเซลียงกราบทูลว่ากำลังเมืองเซลียงหย่อนลงแล้ว ชาวแพะ ชาวน่านมีพลมากถึง ๒๐,๐๐๐ ช้างม้าก็กระเียบเต็มเมือง ถ้าตีได้เมื่อน่านก็เป็นด้วยพระราชสมภาร สมเด็จพระบรมราชาธิราชมีรับสั่งว่า ถ้าพระยาเซลียงจะไปเอาเมื่อน่านเมื่อใดให้พระยาทั้งสามแต่งพลไปช่วยด้วยให้ทันการ แม้ทำได้ดังกล่าวแสดงว่ามีสวามิภักดิ์ต่อพระองค์ เจ้าเมืองทั้งหลายได้กลับขึ้นไปเมืองเหนือยกเว้นแต่พระยาแสนสอยดาวอยู่บำเรอพระบาทที่พระนครศรีอยุธยา (บรรทัดที่ ๓๓๗๒-๓๓๙๕)

ตามที่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณกล่าวถึงสงครามไปชิงเมื่อน่านคืนเกิดขึ้นในจุลศักราช ๘๐๖ นั้นขัดแย้งกับพงศาวดารเมื่อน่านและราชวงศ์ปกระณไชยใหม่ และยังขัดกับศิลาจารึกพระยาศรียศราช (หลักที่ ๒๙๓) ซึ่งพิมพ์อยู่ในประชุมจารึกภาคที่ ๓ จารึกดังกล่าวเป็นหลักฐานยืนยันว่า พระยาศรียศราช (ซึ่งในพงศาวดารกล่าวนามว่า ราชศรียศ) ได้ขึ้นครองราชย์ที่สวรรคโลกแล้วในมหาศักราช ๑๓๔๕ (จุลศักราช ๗๘๕) ตรงกับปี ๑๔๒๓/๑๙๖๖ เพราะฉะนั้นจึงเป็นไปได้ที่พระยาเซลียงจะฝากเมืองไว้กับพระยาราชศรียศในปี ๑๔๔๕/๑๙๘๘ หรืออีก ๒๒ ปีให้หลัง

๒ เรื่องพระยาเซลียงเตรียมการตีเมื่อน่านและเรื่องชาวเมืองไตรตรึงส์รบชนะทัพเจ้าคิระภักดีกำแพงเพชร

พระยาเซลียงเดินทางกลับไปสวรรคโลกและมอบธุระให้หมื่นทลวงพลดำเนินการ หมื่นทลวงพลได้ส่งหนังสือไปยังพันหารกองในเมื่อน่าน พันหารกองเป็นใจด้วยและเรียกให้พระยาเซลียงรีบแต่งทัพไปเอาเมื่อน่านทันที อย่างไรก็ตามพวกลาวล้านนาได้ไปบอกแก่ขุนหมื่นหนองขวางเจ้าเมืองไตรตรึงส์ [ว่ามหาราชสวรรคต] หมื่นหนองขวางจึงกะเกณฑ์พลรบไว้ ๖,๐๐๐ คน แล้วก็ส่งครัวอพยพไปที่เชียงใหม่

ฝ่ายพระยาเซลียงครั้นได้ข่าวจากหมื่นทลวงพลและพันหารกองเมื่อน่านแล้ว ก็ให้เทียบช้างม้ารีพลเตรียมไว้ และให้แจ้งข่าวไปยังหัวเมืองใหญ่ทั้งสามที่จะเข้าตาทัพด้วย ในเวลานั้นกองระวังได้มาแจ้งเรื่องนี้แก่คิระภักดี ๆ ก็รีบส่งคนไปแจ้ง

แก่พระยาแสนสอยดาวที่พระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงทราบ ก็โปรดให้พระยาแสนสอยดาวคืนกลับไปกำแพงเพชร ส่วนที่กำแพงเพชรคิดจะรักดี เจรจากับเจ้าฟ้าฟุ้งและเจ้าไกรกำแพง พระยารามราชและพระมหาธรรมราชาว่า จะอาสาขออกไปตีเมืองไตรตรึงส์เอง แล้วก็แต่งฟ้าฟุ้งและไกรกำแพงถือพล ๕,๐๐๐ เตรียมยกไปตีไตรตรึงส์ ครั้นพระยาแสนสอยดาวขึ้นไปถึงกำแพงเพชรก็แต่งทัพบก ทัพเรือ แล้วให้คิดจะรักดีเป็นทัพหน้ายกไปกับฟ้าฟุ้งไกรกำแพง ครั้นไปถึงก็เข้าปล้น เมือง พลเมืองไตรตรึงส์ป้องกันเมืองอย่างสามารทำให้พลทหารของพระยาแสน สอยดาวล้มตายมากและต้องถอยทัพกลับ พระยาแสนสอยดาวจึงส่งพันอุ่นและพัน บุญไกรไปหาพระยาเชลียงขอให้ทำตามที่เคยเจรจกันไว้ คือ ช่วยเหลือกัน พระยา เชลียงจึงให้กลับมาบอกแก่พระยาแสนสอยดาวว่า จะไปตีเมืองไตรตรึงส์ให้ “พี่พระ ยา” เอง (บรรทัดที่ ๓๙๖-๔๒๓)

เรื่องเตรียมการณ้ไปตีเมืองน่านได้ถูกแทรกด้วยเรื่องการไปตีเมืองไตรตรึงส์ แม้พระยาเชลียงได้ส่งข่าวขอกำลังจากเจ้าเมืองเหนืออีกสามเมือง แม้เจ้าคิดจะรักดี ได้ส่งคนไปแจ้งแก่พระยาแสนสอยดาวที่พระนครศรีอยุธยา และสมเด็จพระบรม ราชาธิราชที่ ๒ ทรงเร่งให้พระยาแสนสอยดาวรีบขึ้นไปเมืองเหนือเพื่อการนั้น แต่ เจ้าคิดจะรักดีกับพระยารามราชและพระมหาธรรมราชาลับปรึกษากันเรื่องการไป ตีเมืองไตรตรึงส์ โดยอาสาไปตีเมืองไตรตรึงส์เอง เพราะมีข่าวว่ามหาราชสวรรคต และเมืองไตรตรึงส์อพยพราษฎรไปเมืองเชียงใหม่ ครั้นพระยาแสนสอยดาวไปถึงก็ ต้องตกบันไดพลอยโจน ทัพเมืองกำแพงเพชรที่ไปตีเมืองไตรตรึงส์กลับพบกับการ ต่อต้านของชาวเมืองอย่างเข้มแข็งถึงต้องแตกกลับมา พระยาแสนสอยดาวจึงแจ้ง ไปยังพระยาเชลียง พระยาเชลียงบอกว่าจะตีเมืองให้ไตรตรึงส์ให้เอง

คำว่า มหาราชเป็นสมัญญานามกษัตริย์เชียงใหม่ซึ่งใช้มาตั้งแต่สมัยท้าวสอง แสนนา (พระยาเกีรนา - กิลนา) ในที่นี้ถ้าเหตุการณ์พระยาแก่นท้าวถูกยึดอำนาจ เกิดขึ้นในจุลศักราช ๗๙๓ ก็จักหมายถึงพระเจ้าสามฝั่งแก่น แต่ถ้าเกิดในจุล ศักราช ๘๐๕ จะตรงกับรัชกาลพระเจ้าติโลกราช

๓ เรื่องเจ้าฟ้าฟุ้งและเจ้าไกรกำแพงตีได้เมืองเชียงทอง และพระยาเชลียง ช่วยตีเมืองไตรตรึงส์ได้สำเร็จ

พระยาเชลียงยกพลไปพบพระยาแสนสอยดาว ฝ่ายพระยาแสนสอยดาวก็ให้

เจ้าฟ้าพื้งและเจ้าไกรกำแพงยกไปเป็นทัพหน้า ทั้งสองยกไปถึงเมืองเชียงทอง แต่ชาวคอย (กองสอดแนม) บอกว่า มหาราชไม่ได้สวรรคตตามข่าว ชาวไตรตรึงส์จึงกลับคืนภูมิลำเนา เจ้าฟ้าพื้งและเจ้าไกรกำแพงก็ให้ไปบอกแก่เจ้าคิระภักดี ๆ บอกไปยังพระยาแสนสอยดาว ๆ ก็บอกไปยังพระยาเซลียง ฝ่ายพระยาเซลียงก็ยกพลช้างม้าขึ้นไป ครั้นทัพพระยาเซลียงขึ้นไปถึงแล้ว เจ้าฟ้าพื้งและเจ้าไกรกำแพงก็แจ้งมายังพระยาแสนสอยดาว เจ้าคิระภักดีก็กล่าวว่า เมืองเล็กเพียงนี้ ผิดว่าดีเอามาได้ ก็สมควรเอาขึ้นไปนุ่ง เจ้าฟ้าพื้งเจ้าไกรกำแพงยกพลไปตั้งที่ตำบลแม่ตากไกลจากเมืองพอประมาณ อยู่มาอีกสองวันเจ้าฟ้าพื้งเจ้าไกรกำแพงก็ให้ทหารปลอมตัวเข้าไปอยู่กับชาวเมืองเตรียมปล้นเมืองได้

ความในบรรทัดที่ ๔๓๔ กับ ๔๓๕ ดูเหมือนไม่ต่อเนื่องกัน เพราะตั้งแต่บรรทัดที่ ๔๓๕ เป็นต้นไปเป็นเรื่องการตีเมืองไตรตรึงส์ครั้งที่สอง พระยาแสนสอยดาวและพระยาเซลียงตรวจพลเสร็จสรรพแล้ว ก็ให้พลเตรียมบันไดพะองสำหรับวิ่งเอาเข้าไปพาดกำแพง พระยาแสนสอยดาวสั่งนายทัพนายกองว่าให้เข้าปล้นเมืองต่อเมื่อได้ยินเสียงฆ้องสัญญาณ ใครไม่ฟังคำสั่งจะลงโทษจงหนัก

ครั้นถึงเพลาค่ำประมาณตีหนึ่ง (ทุ่มหนึ่ง) พระยาเซลียงก็ยกเข้าเมืองได้ ตอนนั้นหมื่นหนองขวางพารรยาขี่ช้างออกมากลางกองทหาร ทหารพระยาเซลียงก็รุมจับหมื่นหนองขวางและภรรยามาได้ หมื่นคำดอนคนของเจ้าไกรกำแพงได้ช้างม้าหมื่นหนองขวางและเครื่องพหุมากสำหรับหนึ่งมาให้แก่เจ้าคิระภักดี ๆ ให้สำหรับหมากนั้นแก่ภรรยาหมื่นดาวทอง หมื่นดาวทองยังนำพลายมาให้แก่เจ้าคิระภักดีด้วย

หลังจากได้ชัยชนะและเข้าเมืองได้แล้ว พระยาแสนสอยดาวและพระยาเซลียงได้ยืนข้างเจรจากัน พระยาแสนสอยดาวถามว่า ตามที่นัดกันไว้ ให้ได้ยินเสียงฆ้องสัญญาณก่อนจึงเข้าปล้นเมือง แต่เหตุใดพระยาเซลียงจึงให้เข้าปล้นเมืองก่อน พระยาเซลียงให้เรียกจาง้วมาถาม จาง้วบอกว่าได้ยินคล้ายเสียงฆ้องจึงให้เข้าปล้นเมือง พระยาแสนสอยดาวเลยกล่าวว่า ที่จาง้วพูดนั้นเหมือนใส่กลหลอกเอา ในครั้งนั้น เจ้าไกรกำแพงมีความชอบในการสงครามครั้งนี้จึงได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองไตรตรึงส์ พร้อมเอาพลไว้ ๕,๐๐๐ อีกทั้งช้างม้า (บรรทัดที่ ๔๓๔-๔๕๕)

เรื่องการไปตีเมืองไตรตรึงส์คืนมาทำให้เกิดข้อสงสัยว่า ไตรตรึงส์ได้เอาใจ

ออกห่างไปขึ้นกับเชียงใหม่ตั้งแต่เมื่อใด เพราะเดิมเมืองนี้เป็นส่วนหนึ่งของ อาณาจักรสุโขทัยมาก่อน ดังที่ปรากฏในจารึกลักษณะโจรเมื่อครั้งสมเด็จพระมหา ธรรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปออกพระราชบัญญัติลักษณะลักพา/โจรว่า เจ้าเมือง ไตรตรึงส์เป็นลูกของกษัตริย์สุโขทัย สถานการณ์ที่ทำให้เจ้าเมืองเมืองไตรตรึงส์หัน ไปหามหาราชอาณาจักรเชียงใหม่ อาจเป็นเพราะตอนที่อาณาจักรสุโขทัย-พิษณุโลกถูก ผนวกเข้ากับอาณาจักรอยุธยา เมืองไตรตรึงส์ไม่ได้รับการยอมรับให้เป็นเมืองเจ้า อนุวงศ์เหมือนเมืองหลักทั้งสี่ คือ สุโขทัย พิษณุโลก สวรรคโลก และกำแพงเพชร แต่ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงข้อสันนิษฐานโดยอาศัยบริบทประวัติศาสตร์เท่านั้น

๔ เรื่องพระยาเชลียงเตรียมยกไปตีเมืองน่าน

ระหว่างยังทัพอยู่ที่สวรรคโลก พระยาเชลียงก็ได้แต่งหนังสือฉบับหนึ่งลอบ ให้ไปแก้หมิ่นทลวงพลและบรรดาแสนขุนหมื่นที่เป็นพวกพระยาแก่นท้าวในเมือง น่าน หมิ่นทลวงพลและลูกขุนเมืองน่านยืนยันมายังพระยาเชลียงว่ายังคิดถึง บุญคุณของพระยาแก่นท้าวอยู่ พระยาเชลียงให้หาหมอพรหมโคตรมาถามว่าไปตี เมืองน่านจะได้หรือไม่ได้ หมอพรหมโคตรบอกว่า ไปตีครั้งนี้จะได้เมืองและจะได้แก่ ผู้อยู่ก่อน (เจ้าเมืองคนเก่า คือ พระยาแก่นท้าว) ดังนั้นพระยาเชลียงจึงออกตรวจ ตราทัพแลให้เอาพลทั้งปวงออกขัดทัพ (ฝึกฝน) ในหาดทรายแล้วก็มีหนังสือไปยัง มหาธรรมราชา พระยารามราช และพระยาแสนสอยดาวให้ทำตามพระกำหนด (คำสั่ง) สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ที่ให้ช่วยกันจัดทัพไปตีเมืองน่าน พระยา เชลียงไว้เมืองสวรรคโลกแก่เจ้าราชศรียศ ผู้เป็นบุตร ร่วมกับหมื่นใจขวาง ขุนคร ไซย อีกทั้งนักพฤทธิทั้งหลายและพลเชิงภูมิศิลป์ (ข้าพระข้าวัด) ๓,๐๐๐ คน พร้อมทั้งสั่งว่า ถ้าพระยาทั้งสามส่งข้างมาถึงเมื่อใด ก็ให้เร่งตามทัพเชลียงไปให้ทัน ถ้า “พี่เรา” มหาธรรมราชาธิราชมาถึงเมื่อใดให้อยู่ร้งเมืองด้วยเจ้าราชศรียศ สั่ง แล้วพระยาเชลียงก็ยกข้างม้ารี้พลไป (บรรทัดที่ ๔๕๖-๔๗๖)

เรื่องราวที่เล่าในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับปลีกนี้จบลงตอนที่ พระยาเชลียงยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองน่าน มีข้อน่าสังเกตว่า พระราชพงศาวดาร ฉบับหลวงประเสริฐฯ ไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์นี้เลย อาจเป็นไปได้ว่าผู้ชำระ พระราชพงศาวดารในสมัยหลังเห็นว่าเรื่องการไปตีเมืองน่านนี้แทรกไว้ผิดลำดับ เหตุการณ์ อีกประการหนึ่ง พงศาวดารเมืองน่านและราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่กล่าว

อย่างชัดเจนว่า ความจริงแล้ว จุลศักราช ๘๐๕ เป็นปีที่พระเจ้าติโลกราชได้ยกทัพมาตีเมืองน่าน เพราะพระยาแก่นท้าวไม่ยอมอ่อนน้อม ถ้าเป็นตามที่สันนิษฐานนี้ หมายความว่า เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการตีเมืองไตรตรึงส์และเมืองน่านน่าจะเกิดขึ้นก่อนหน้านี้อย่างน้อย ๑๒ ปีหรือรอบนักษัตรหนึ่ง

สรุป

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย เพราะถือว่าเป็นพระราชพงศาวดารฉบับเก่าที่สุดที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นฉบับปลีกก็ตาม ทั้งนี้โดยสังเกตได้จากอักขรวิธีแบบเก่า การใช้ภาษาที่กระชับและเครื่องหมายต่างๆ ที่ใช้ในภาษาไทยโบราณ ซึ่งทำให้เป็นเอกสารที่อ่านเข้าใจยากที่สุดในบรรดาเอกสารประวัติศาสตร์ไทยทั้งหลาย ผลการวิพากษ์เอกสารทำให้ได้ข้อสรุปสำคัญดังนี้

๑ ต้นฉบับดั้งเดิมของเอกสารนี้น่าจะมีอายุไปถึงสมัยศรีอยุธยาเพราะได้คัดลอกต่อกันมาโดยไม่เปลี่ยนแปลงโครงสร้างยศตำแหน่งและราชทินนามที่ใช้ก่อนรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เช่น คำนำหน้าว่า นาย และ ขุน ยังแสดงถึงการเป็นข้าราชการระดับสูง คำว่า เจ้าพระยายังใช้ในความหมายของกลางพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ตามที่ตรวจสอบจากจารึกร่วมสมัย นั่นคือ กษัตริย์ และคำว่า พญา (พระยา) เป็นยศสูงสุดในระบบราชการ

๒ พระราชพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างจุลศักราช ๗๙๙ (๑๔๓๗/๑๔๘๐) ถึงจุลศักราช ๘๐๖ (๑๔๔๔-๕/๑๔๘๗-๘) รวม ๗ ปี ในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ซึ่งไม่ปรากฏในเอกสารอื่นเลย ดังนั้น จึงถือว่าเป็นเอกสารที่ให้ข้อมูลใหม่ที่ให้ภาพของศรีอยุธยาในฐานะรัฐที่กำลังแผ่อำนาจเข้าครอบงำดินแดนภายในควบคู่ไปกับการรักษาผลประโยชน์ของตนในอ่าวไทยและภาคพื้นสมุทร การขยายอิทธิพลในเขตรัฐมอญทางด้านตะวันตก กัมพูชาและลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน (พินาย พระงามและพนมรุ้ง) ทางตะวันออก การผนวกอาณาจักรสุโขทัย-พิษณุโลกทางเหนือและการทำสงครามกับอาณาจักรเชียงใหม่เป็นการวางรากฐานทางการเมืองแก่รัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๓ เรื่องราวของเจ้าอนุวงศ์หรือเจ้าเมืองสำคัญของอาณาจักรสุโขทัยเดิม แสดงถึงความสัมพันธ์ฉันเครือญาติระหว่างพระยาบาลเมือง พระยาแสนสอยดาว พระยารามราชและพระยาเชลียง ในบรรดาเจ้าอนุวงศ์ทั้ง ๔ พระยาบาลเมืองได้รับการยกย่องให้เป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เพราะเป็นเชื้อราชของพระราชเทวีในสมเด็จพระบรมราชาธิราช เจ้าเมืองทั้งสี่มีบทบาทร่วมกันในการทำสงครามยึดเมืองไตรตรึงส์คืนจากอาณาจักรเชียงใหม่และการชิงเมืองน่านคืนแก่พระยาแก่นท้าวที่หนีภัยเข้ามาพึ่งพระยาเชลียงและยอมอ่อนน้อมเรียกพระยาเชลียงว่าบิดา แม้พระราชพงศาวดารฉบับหอพระสมุดจะหมดความตอนที่พระยาเชลียงยกกองทัพไปตีเมืองน่าน แต่พงศาวดารเมืองน่านบันทึกว่า พระยาแก่นท้าวได้กลับไปปกครองน่านใหม่ด้วยความช่วยเหลือจากพระยาเชลียง ผู้เสนอผลงานวิจัยนี้ได้อธิบายไว้ข้างต้นว่า เหตุการณ์เกี่ยวกับการเข้ามาของพระยาแก่นท้าวอาจนำมาแทรกไว้ผิดไปรอบนักษัตริย์หนึ่ง กระนั้นก็ตาม รายละเอียดเกี่ยวกับการถูกขับเป็อกจากเมืองน่านของพระยาแก่นท้าวยังมีความถูกต้องเมื่อเทียบกับพงศาวดารเมืองน่าน

๔ เรื่องความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาในรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชถือเป็นเรื่องเอกของพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณส่วนนี้ ซึ่งเป็นผลเกี่ยวเนื่องมาจากการที่ฝ่ายอยุธยาบุกไปตีได้เมืองพระนครหลวง (ศรีโยธยา) ในปี ๑๔๓๑/๑๔๓๔ โดยมีขุนศรีไชยราชมณฑลเทพเป็นขุนพล ในครั้งนั้นสมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงยกเลิกลสถาบันกษัตริย์เขมร นอกจากทรงให้นำเจ้าแก้วฟ้ากษัตริย์เขมรและเครื่องราชูปโภคต่างๆ มาพระนครศรีอยุธยา แล้วยังทรงสถาปนาสมเด็จพระนครอินทร์ พระราชโอรส (เจ้าเมืองสุพรรณภูมิ) ให้เป็นพระเจ้านครหลวง นอกจากนี้ทรงให้เจ้าอภัยเป็นเจ้าเมืองจตุรमुख เจ้าอภัยเป็นโอรสสมเด็จพระรามธิบดีคำซัดและเป็นพระอนุชาต่างมารดาของเจ้าแก้วฟ้า หลังจากเวลาผ่านไป ๑๐ ปี เจ้าอภัยได้ชวนให้พวกเขมรแข็งข้อต่อสมเด็จพระนครอินทร์ การปราบปรามเจ้าอภัยไม่ประสบความสำเร็จราบคาบ ทำให้สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงต้องส่งทัพจากอยุธยาขึ้นไปช่วย ทัพนี้มีเจ้าพระยาแพรงศรีราชาเจ้าเมืองสวรรคบุรีคุมไปกับนายทัพนายกองสำคัญหลายคน การทัพอยุธยาได้สมทบกับทัพสมเด็จพระนครอินทร์รบเอาชนะพวกเขมรและจับตัวเจ้าอภัยได้

สมเด็จพระนครินทร์ประจวบคณาภิเษกกลับมาถึงเมืองพระนครหลวงก็ทิวคต

ขุนนครไชยได้คุมตัวเจ้าอภัยโดยไม่ได้จงจำแนกหน้าเพราะเห็นว่าเป็น
เจ้านายเขมร ในระหว่างทางเจ้าอภัยได้หลบหนีไปหาขุนพลไชยที่เตรียมอาจ (ใน
แผนที่เก่าเขียนแบบไทยว่า ตันหัก) ขุนพลไชยจึงส่งตัวเจ้าอภัยไปยังมหารัษฎ์
หัวหน้ามหาพรรคเขมรพรรคหนึ่ง ข่าวการหนีไปได้ของเจ้าอภัยทำให้มีหมอดู
ทำนายและเกิดรำลือว่า เจ้าอภัยมีบุญจะได้เป็นกษัตริย์ บรรดาข้าราชการเขมรใน
ราชสำนักที่เมืองพระนครหลวงได้ปลื้มตัวไปเข้าเจ้าอภัยเป็นจำนวนมาก และเจ้า
อภัยกลายเป็นศูนย์กลางการต่อต้านการปกครองของราชวงศ์สุพรรณภูมิใน
กัมพูชา เมื่อตอนที่เจ้าอภัยถูกจับกุมตัวนั้น เจ้าแก้วฟ้าและกลุ่มเขมรที่ถูกนำตัวมา
คุมไว้ที่พระนครศรีอยุธยาได้ร่วมกับขี้นกประชาโหรและข้าราชการไทยบางคน
วางแผนจะประทุษร้ายสมเด็จพระบรมราชาธิราช โดยสัญญากันว่าถ้าสำเร็จเจ้า
แก้วฟ้าจะนำเครื่องราชูปโภคกลับไปครองเมืองเขมรและขี้นกประชาโหรจะขึ้น
ครองราชย์ที่อยุธยา แต่แผนการนี้ล่วงรู้ไปถึงพระเนตรพระกรรณ โปรดให้
วางแผนซ่อนทำให้พวกกบฏราชโหรที่ถูกจับได้และถูกประหารชีวิตทั้งหมด

ที่ในเมืองเขมรเอง เจ้าอภัยได้เจรจาให้มหาพรรคต่างๆ ในปาสานติยอมรับ
สิทธิธรรมของตน จนสามารถรวบรวมผู้สนับสนุนได้มากพอที่จะทำสงคราม
ต่อต้านราชวงศ์สุพรรณภูมิ พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ปาสานติซึ่งน่าจะอยู่ใน
เขมรตะวันตกเป็นฐานกำลังสำคัญของเจ้าอภัยในการเข้าตีบ้านเมืองต่างๆ ใน
ขั้นต้น เจ้าอภัยชนะบ้างและแพ้บ้าง แต่ด้วยลักษณะผู้นำที่ใช้จิตวิทยาและยุทธวิธี
ที่ดีทำให้เจ้าอภัยยึดเมืองต่างๆ ได้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภายหลังจากตีได้
เมืองจตุรमुखแล้ว พวกผู้นำเขมรได้อภิเษกเจ้าอภัยเป็นเจ้าพระยา (กษัตริย์)
อย่างไรก็ตาม อำนาจของเจ้าพระยาอภัยถูกกลุ่มพระยาวิเสดท้าทาย เจ้าอภัยจึง
ใช้กลอุบายกำจัดพระยาวิเสดและนายเตีร์ดสงสารผู้นำพรรคนั้นเสีย และแต่งตั้งคน
สนิทขึ้นเป็นขุนนางผู้ใหญ่แทน ทำให้เกิดความไม่เป็นเอกภาพ พงศาวดารเมืองสระแวก
กล่าวว่า เจ้าอภัยได้ใช้อุบายให้คนของตัวเองเข้าไปลอบสังหารเจ้าพระยาแพรก (ซึ่ง
เขมรสันนิษฐานว่าเป็นบุคคลเดียวกับสมเด็จพระนครินทร์) ถึงที่พระนครหลวง และได้
ขึ้นเสวยราชย์ที่เมืองพระนครหลวงนั่นเอง หลักฐานฝ่ายไทยไม่ได้กล่าวถึงว่า
เหตุการณ์เป็นอย่างไร นอกจากการที่สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จยกทัพ

หลวงไปที่ตำบลปะท่ายเกษมเพื่อปราบพรรคต่างๆ ได้เชลยเขมรมามากมาย แต่เอกสารไทยไม่ได้อธิบายว่าเหตุใดทรงต้องยกทัพไปด้วยพระองค์เอง เหตุผลประการหนึ่ง อาจเป็นด้วยพระราชโอรสไม่สามารถควบคุมและปราบปรามเจ้าอยุธยาได้ ส่วนเหตุผลประการที่สอง อาจเป็นการตอบโต้ที่เจ้าพระยาแพรงถูกปลงพระชนม์และเจ้าพระยาอยุธยายึดเมืองพระนครหลวงได้

การอ้างสิทธิธรรมเหนือดินแดนเขมรตะวันตกระหว่างไทยกับกัมพูชาเป็นมรดกทางประวัติศาสตร์ที่มองย้อนกลับไปได้ยาวนานถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ หรือปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพิจารณาว่าดินแดนส่วนนี้เป็น

ส่วนที่โบราณเรียกว่า *ขอมแปรพักตร์* และจะว่าให้รู้ง่ายอีกอย่างหนึ่ง *เขมรไทย* คือ เขตต์แขวงตั้งแต่ฝั่งน้ำปะดงข้างตะวันออกไปจนฝั่งข้างตะวันตกของทะเลสาป ชื่อบ้านเมืองเหล่านี้เป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง อย่างเมืองฉะเชิงเทราเป็นชื่อเขมร เมืองแปดริ้วเป็นชื่อไทย, เมืองประจิมเป็นชื่อเขมรเพราะอยู่ทิศตะวันตกของพระนครหลวง บางอย่างคางเป็นชื่อไทย, เมืองนครนายกเป็นชื่อสันสกฤตเขมรตั้ง บ้านนาเป็นชื่อไทย ด้วยนัยนี้ที่ต่างๆ เป็นตลอดไป เป็นชื่อไทยบ้างชื่อเขมรบ้าง คนที่อยู่ในเมืองเหล่านั้นก็เป็นไทยบ้างเขมรบ้าง ปนกันมาแต่โบราณจนทุกวันนี้ เหมือนอย่างเมืองนครเสียมราฐ ทุกวันนี้เขมรเรียกว่า *นักร* แต่คำโบราณเขมรเรียกว่า *เสียมเจียบบ้าง* *เสียมเรียบบ้าง* ไทยเรียกว่า *เสียมราฐ* ตามคำเขมรโบราณ ก็คำนั้นแปลว่าเมืองไทยทำปลาแห้ง คือ แต่ก่อนเป็นบ้านเมืองทำปลาแห้งขาย^{๑๕}

รัชกาลที่ ๔ ทรงอธิบายเพิ่มเติมด้วยว่า

ก็ในจังหวัดวงเขมรเจือไทยนี้ เมื่อใดไทยมีกำลังมากก็ครอบงำออกไปจนหมดบ้างไม่หมดบ้าง เมื่อไรเขมรมีอำนาจขึ้นครอบงำเข้ามาถึงนครนายก เมืองประจิม เมืองฉะเชิงเทราที่ไทยเรียกว่า บ้านนา บางคางแลแปดริ้ว

^{๑๕} พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง “แผ่นดินเขมรเป็น ๔ ภาค” (พิมพ์ในหนังสือ *อนุสรณ์งามสถาปนากิจศพหม่อมราชวงศ์กุนทิ อ่องระเปียบ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม วันอาทิตย์ที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๓*: ๓๖)

นั้นบ้าง ไพร่บ้านพลเมืองสองอย่างปะปนกันอยู่ตั้งนี้มานาน แต่จังหวัด
ขอมแปรพักตร์นี้ ได้ตกเป็นของไทยทั้งสิ้นเด็ดขาดทีเดียว จนเจ้านายฝ่าย
เขมรหรือญวนกำลังเข้ามาไม่ได้เลยทั้งสิ้น ตั้งแต่เมื่อปัตตของเมืองเสียม
ราฐเข้ามาดังนี้^{๑๖}

พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔ ยอมรับว่า ดินแดนเขมรตะวันตกเป็นดินแดนที่
ไทยกับเขมรแข่งขันกันครอบครอง (bone of contention) ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์
ชี้ให้เห็นว่า การขยายอิทธิพลของอยุธยาในกัมพูชาได้เริ่มมาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระ
รามาธิบดีที่ ๑ และอาจมี “สมัยไทยในประวัติศาสตร์กัมพูชา” หรือสมัย
ราชวงศ์ละโว้ปกครองเมืองพระนคร เรื่องราวที่บันทึกอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุง
ศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณแสดงให้เห็นจุดเปลี่ยนผ่านที่ผู้นำเขมรคือ
เจ้าอียาดจะนำราชวงศ์เขมรให้กลับมาปกครองกัมพูชาอีกครั้งหนึ่ง แต่โครงสร้าง
ทางการเมืองแบบ “มหาพรต” หรือการแบ่งเป็นชุมชนต่างๆ เป็นจุดอ่อนของเขมร
ซึ่งทำให้เขมรสร้างความเป็นเอกภาพได้ยาก เปิดโอกาสให้ไทยและญวนเข้า
แทรกแซงได้ง่าย การที่รัชกาลที่ ๔ ทรงยืนยันว่า จังหวัดเขมรแปรพักตร์ หรือ เขมร
ไทย ตกเป็นสิทธิ์ขาดของไทยนั้น เป็นผลมาจากการค้นพบพระขรรค์ชัยศรีที่เชื่อว่า
เป็นพระแสงศาสตราวุธของพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ในปี ๑๓๘๔/๒๓๒๓ ในครั้งนั้น
เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์เจ้าเมืองพระตะบองส่งมาถวายรัชกาลที่ ๑ การค้นพบ
พระขรรค์ศักดิ์สิทธิ์นี้อาจถูกตีความว่าเป็นนิมิตหมายในเชิงสัญลักษณ์สำหรับการที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงผนวกดินแดนเขมรตะวันตกเป็นส่วนหนึ่ง
ของราชอาณาจักรสยาม

๕ การศึกษาข้อมูลเรื่องนามบุคคลและระบบราชการเมืองพระนครหลวงใน
พระราชพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณทำให้ทราบว่า โครงสร้างของระบบ
การปกครองของเขมรได้ถูกจำลองไปจากพระนครศรีอยุธยา ซึ่งทำให้ผู้ชำระ
พงศาวดารในสมัยหลังเกิดสับสน เช่น ในกรณีของขุนพลปล้ำพลไชย เป็นต้น การทับ
ซ้อนกันของยศและนามข้าราชการไม่ได้เป็นผลมาจากสมัยที่สมเด็จพระนครินทร์
ทรงไปปกครองกัมพูชา เพราะในบันทึกร่วมสมัยของจีนหรือ **หมิงสีลู่** ปรากฏว่า

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

หลุดจากเงินหล้า (กัมพูชา) มียศและนามอย่างไทยมาก่อนหน้านั้นอยู่แล้ว เช่น

วัน-เดือน-ปีในหนังสือ	รัชกาล	นามราชทูต
๑๔ ธันวาคม. ๑๓๓๑/๑๙๑๔ ๙ พฤศจิกายน. ๑๓๓๓/๑๙๑๔	“เอ๋อหน้า” (?)	นายยี่จี้หลาง (นายญี่.....)
๖ มกราคม. ๑๓๓๔/๑๙๑๙		
๑๓ พฤศจิกายน. ๑๓๔๐/๑๙๒๑ ๑๔ ตุลาคม. ๑๓๔๓/๑๙๒๔	สมเด็จพระกัมพูชาธิราช	นายเม้ย (นายใหม่) คุณหมิงเจ้า (ขุนเมืองเจ้า?) นายโปละฉิน
๑๕ ตุลาคม. ๑๓๔๘/๑๙๓๑ กันย/ตุลา. ๑๓๔๘/๑๙๔๑		
๓ ตุลาคม. ๑๔๐๔/๑๙๔๓ ๑๐ สิงหาคม. ๑๔๐๕/๑๙๔๔	เสด็จพ่อพรญากัมพูชา	นายหมาวหลี่ (นายเมาพี) นายจู้จู้ชื่อเจ้อ (นาย...)
๒๖ กรกฎาคม. ๑๔๐๖/๑๙๔๙		
๒๓ กุมภาพันธ์. ๑๔๑๔/๑๙๕๓ ๕ เมษายน. ๑๔๑๙/๑๙๖๒	เสด็จพ่อพรญา	นายจี้ฮู นายใหม่ คุณชื่อหลี่เร็นหนงล่า (ขุนศรี....ราช) นายจูเหลียนลา นายลามาสา

พระนามกษัตริย์และราชทูตที่ส่งไปเมืองจีนมีลักษณะร่วมกับไทยในกลุ่มน้ำเจ้าพระยา จึงชวนให้สันนิษฐานว่าได้เคยมี “สมัยไทยในประวัติศาสตร์กัมพูชา” ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ แม้ว่าพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์มิได้กล่าวถึงเรื่องไทยที่ได้กัมพูชาในรัชกาลนั้นเลย ทั้งที่ความเชื่อเรื่องนี้ได้ถูกสืบทอดมาในไทย (อย่างน้อยก็ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง) เช่นเดียวกับในกัมพูชา (พงศาวดารเมืองละแวก)

บรรดาชื่อเจ้านายและขุนนางไทยเปรียบเทียบกับของเขมรเท่าที่รวบรวมมาจากพระราชพงศาวดาร ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ มีดังนี้

ฝ่ายไทย

๑ กลุ่มเจ้าเมืองสำคัญ

สมเด็จพระมหาธรรมราชา (บาลเมือง) พระยารามราช
พระยาแสนสอยดาว พระยาเซียง

๒ กลุ่มขุนนางอยุธยา

พระยาเทพมงคล	ขุนกำแหงพระอินทร์
ขุนกำแหงเพชร (เจ้าเมืองจงบึง)	ขุนไกรนารายณ์
ขุนไชยพญา	ขุนเทพราช (เจ้าเมืองสลาย)
ขุนนครไชย	ขุนปราบทวีป
ขุนผาวังปลัด	ขุนพระศรีราชวังเมือง
ขุนศรีพิไชยสงคราม	ขุนศรีรังคัน
ขุนไสทรงพระอินทร์	ขุนไสยท้าวอาว
นายลงพัด	นายศรีเทพสุข
นายศรีวิไชย	พิไชยเพชร
ยอดเพชรรัตน์	เพชรสงคราม
เพชรณารายณ์	นายสองถ้วน (บุตรขุนนครไชย)
พันหงษ์	ญี่ไชย (เจ้าเมืองจันทบูร ๒)
นายคำพระทาน	นายจัวศรี
นายเจ็ดหัวเรือ (ขุนอินทมนตร์)	นายญี่หุ้ม (บุตรขุนนครไชย)
ขุนเพชรรัตน	ขุนเพชรราช
ขุนเพชรสาร	ขุนมณเฑียรบาล
ขุนรัตน	ขุนราชศักดิ์
ขุนราชอาษา	ขุนรามกำแหง
ขุนศรีบาท	หมื่นสมรรไชย
ฝ่ายเขมร	
เจ้าพระยาแก้วพระยาไทย	เจ้าแก้วฟ้า (ลูกเจ้าพระยาแก้ว)
เจ้าอียด	บาวิเสด (พระยาวิเสด)
ญี่ช้างทอง (เจ้าขุนหลวง)	ญี่จักร
ญี่คฤดาตาศรี	ญี่ขรรค์นทมาศ (ญี่ขานขันหมาก)
นางศรีพงษา	หมื่นเตริดสงสาร
นายธรรมราช (หลวงเทพราชา)	

บรรดายศและนามข้าราชการฝ่ายไทยที่แสดงไว้ข้างต้นบ่งชี้ว่า เอกสารนี้
คัดลอกมาจากต้นฉบับเก่าซึ่งสะท้อนให้เห็นระบบราชการก่อนการจัดระบบ

ราชการใหม่ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ยศชั้นนาย พัน หมีน ขุน และ พญา ยังไม่เพื่อเหมือนในสมัยหลัง มีข้อสังเกตเกี่ยวกับคำนำหน้าข้าราชการสอง ประการคือ

ประการแรก คำว่า “ออก” ที่ใช้ในคำว่า ออกขุน ออกพญา ออกญา ออก พระ และออกหลวง ซึ่งใช้เกร่อในสมัยหลัง กลับไม่พบในเอกสารนี้เลย ทั้งที่คำว่า ออกญามีพบในจารึกสุโขทัยในปี ๑๔๑๖/๑๙๕๙ ในคำว่า ออกญาธรรมราชา

ประการที่สองคำว่า ญี่ ซึ่งพบในบาญชีรายชื่อข้าราชการทั้งไทยและเขมร ในกฎหมายตราสามดวงมีปรากฏชื่อยี่สารในทำเนียบของกรมวัง จริงๆ แล้วในสมัย หลังยังมีชื่อตำบลยี่สาร ยี่เรือ บางยี่ขัน อยู่ แต่ไม่เคยมีคำอธิบายที่ชัดเจนเกี่ยวกับ คำนี้เลย ผู้เสนองานวิจัยนี้ได้เสนอไว้ในงานค้นคว้าเกี่ยวกับความเป็นมาของ ภาษาไทยว่า ยี่ ในที่นี้ซึ่งไม่ได้แปลว่า ลูกคนที่สอง เป็นคำมอญโบราณใช้ประกอบ หน้านามเพื่อแสดงความเป็นขุนหรือหัวหน้าในจารึกวัดศรีชุม เช่น อีแดงพะเลิง และ อีฉาน นอกจากนั้นคำว่า อี ยังใช้หน้าพระนามกษัตริย์มอญด้วย คำนี้ได้ตกมาสู่ ระบบราชการไทยแต่โบราณ แต่การออกเสียงเคลื่อนไปเป็น ยี่ ซึ่งอักขรวิธีไทย โบราณเขียนว่า ญี่^{๑๑} เมื่อพิจารณาจากนามทำให้สันนิษฐานได้ว่า ญี่ เป็นคำนำหน้า นามข้าราชการชำนานการ เช่น ญี่สาร (รับผิดชอบเรื่องหนังสือ) ญี่ขันหมาก (พนักงานดูแลขันหมาก) ญี่ช่างทอง (พนักงานทำเครื่องราชูปโภคทองคำ) เป็นต้น นอกจากนั้น ราชทูตเขมรที่ไปเมืองจีนในปี ๑๓๗๑/๑๙๑๔ ยังมีนามว่า นายยี่จีหลาง ด้วย

๖ แม้จะเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์และเขียนขึ้นจากเอกสารในหอ หลวง แต่พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ ไม่ถือเป็น หลักฐานเอกสารชั้นต้นในความหมายที่เคร่งครัด เพราะเมื่อตรวจสอบด้วย หลักฐานชั้นต้น เช่น จารึก หรือหลักฐานภายนอกเช่น พงศาวดารเมืองละแวก

^{๑๑} ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, “เรื่องภาษาไทย/ไทย” ใน พจนานุกรมคำเก่าในภาษาไทย ฉบับ ชะเลยศ, ศูนย์มานุษยวิทยา องค์การมหาชน จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่ภูมิพลอดุลยเดช เนื่องในวโรกาสมีพระชนมายุครบ ๖ รอบในพ.ศ. ๒๕๕๔, (กรุงเทพฯ: คัดดีโสการพิมพ์, ๒๕๕๔). หน้า ๔๙

พงศาวดารเมืองน่านและราชวงศ์ปกครองเชียงใหม่ รวมทั้งปีศักราชที่ให้ไว้โดยคลาดเคลื่อนไปจากพงศาวดารสังเขป ฉบับหลวงประเสริฐฯ ถึง ๔๐ ปี ทำให้สรุปได้ว่า พระราชพงศาวดารฉบับนี้ได้ผ่านการชำระแก้ไขในสมัยหลัง ดังที่ได้เห็นแล้วว่า เหตุการณ์บางเรื่องอาจถูกนำมาแทรกไว้ผิดที่โดยความเข้าใจผิด ดังนั้น การศึกษาวิเคราะห์เพื่อความต่างๆ จึงต้องดูบริบทอื่นประกอบอย่างรอบคอบด้วย กระนั้นก็ตาม เมื่อปรับลำดับเหตุการณ์ให้เห็นภาพโดยรวมแล้ว นักประวัติศาสตร์ไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่า เอกสารนี้มีคุณค่าอย่างมหาศาลในการให้ข้อมูลที่ไม่มีพบในเอกสารอื่นใดเลย

๔ ภาคผนวก: ลำดับเหตุการณ์

๑๔๑๖/๑๙๕๙	วันที่ ๒๓ พฤษภาคม: สมเด็จพระบรมราชาธิราช (ซานไล่ปอหมอหลา จ่าดีไล่) ส่งทูตไปเมืองจีนแจ้งข่าวการสวรรคตของสมเด็จพระนครินทร์ (เจ้าสุรินอิน) ^{๑๘}
๑๔๒๖/๑๙๖๙	“ศักราช 1970 เป็นปีที่ 36 บริบูรณ์แห่งชนมายุของพระธรรมิกธรรมราชาธิราช อันเป็นเจ้าครองเมืองชัณนาถ พระศรีสุริยพงษ์บรมบาลมหาธรรมราชาธิราช ราชบุตรของพระสุรเดชพลธร วรธรรมราชาธิราชเจ้า” (จารึกสร้างพระพุทธรูปาคู่ ภาษาบาลี)
๑๔๓๑/๑๙๗๔	ไทยตีได้เมืองพระนครหลวง (จารึกขุนไชยราชมณฑลเทศ)
๑๔๓๒/๑๙๗๕	เกิดเหตุที่เมืองน่าน พระยาแก่นท้าวหนีมาพึ่งพระยาเซลิ้ง พงศาวดารเมืองน่านเล่าว่า เจ้าอินตะแก่นท้าวเสวยเมืองแทนพอกก็ในปีลงไก่ [จุลศักราช ๗๙๓]นั้นแล ท่านเสวยเมืองได้ปีปาย ๓ เดือน [จุลศักราช ๗๙๔] เมื่อนั้นน้องทั้ง ๒ คือเจ้าแบ่งแลเจ้าหอพมชิ่งกินเมืองพัตน เอาพี่อายใส่ไว้ในคอก ว่าจักหื้อตายในคอกนั้น ว่าลันนั้น เมื่อนั้นอินตะแก่นท้าวก็จึงแต่งอุบายลงท้อง เอาเลือดควายทาผ้า ว่าข้าเที่ยงจักตายไปในคอกนั้นแท้แลว่าอันแล้ว เมื่อนั้นคนพวกกอกทั้งหลายก็ไหว้เจ้าแบ่งว่า เจ้าอินตะแก่นลงท้องผ้าเลือดเต็มไปด้วยเลือดทั้งมวล เหมือนจักตายไปในคอกนั้น

^{๑๘} พระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ ว่าทรงขึ้นครองราชย์ปี ๑๔๒๔/๑๙๖๗ ฟานพลีต ว่า ๑๔๑๔/๑๙๕๗ (ใกล้เคียงกับหมิงสี่ลู่)

	แท้แล เจ้าแบ่งรู้เหตุสันั้นแล้ว หลอนไปประตูคอกไว้ว่า หื้อมันตาย ภายนอกคอกก็ตามใจมันหื้ออะ ว่าอันแล้ว ครั้นถึงกลางคืน อินตะแก่น ทำวก็ลักหนีออกจากคอกไปอยู่บ้านเตาไห หนีจากนั้นไปฮอดเมืองราม ขอกินเข้ากับเถ้าแก่ปะชาวผู้ ๑ หั้นแล ปะชาวผู้เถ้าแก่นั้นอินรักเจ้าเอาใส่ ผ้าตุ้มหนีลงไปถึงเมืองใต้แล้ว เจ้าก็เข้าไปฟังพระยาขเลียงหั้นแล เจ้าแบ่งกินเมืองแทนพี่อายตนในปีเต่าไจ้ จุลศักราชได้ ๓๙๔ ตัวหั้นแล ท่านกินเมืองได้ปี ๑ ฯ
๑๔๓๓/๑๙๓๖	ถึงปีกาเป่า จุลศักราชได้ ๓๙๔ ตัว เจ้าอินตะแก่นทำวขอได้รู้พลศึก พระยาขเลียง แล้วก็ยกเอารั้วพลศึกขึ้นมาตั้งทัพอยู่ที่สมสมุนเหนือแซทาง หั้นแล เจ้าแบ่งก็ยกทัพลงต่อ ขึ้นช้างตัวชื่อภาพจักรวาทข้ามน้ำเหนือ ปากสมสมุน อินตะแก่นทำวก็ขึ้นขี่ช้างตัวชื่อชวานเพ็ชรพระยามารเข้าต่อ ช้างภาพจักรวาท ช้างชวานเพ็ชรเข้าสู้รบจับที่แม่มน ปลายงาชวานเพ็ชร ฤกษ์ไพรงาช้างภาพจักรวาท ช้างภาพจักรวาทแล่นหางขึ้นข้ามน้ำพัน แล้ว ใว้มน่านแปนคือฝ่ายทางใต้ ใว้มนสมุนแปนชื่อตั้งทัพอยู่ เจ้าแสดตอบ ว่าถ้าจะคอยสู้ สู้ชนหื้อถึงชนะแลแพ้ว ว่าสันั้น อินตะแก่นทำวก็ขึ้นขี่ ชวานเพ็ชร พระยามารข้ามมน่านไล่เลยชน แบ่งทำงบหม่พันช้างทรง ยศชุดเข้า อินตะแก่นทำวดีชวานเพ็ชรหม่บงาสวดยดัก ปลายงापักเข้า ปากช้างทรงยศเพิกเฉยคืน อินตะแก่นทำวพันง้าวถูกจับขา เจ้าแบ่งทำว ก็ลวตมรณาจัดขจายตายห้อยคอช้างไปหั้นแล รั้วพลอินตะแก่นทำวไล่ เลยศึกใหญ่ตกน้ำสมุนฆ่าพันกันตายแปนอันมากนักหั้นแล ที่ ๒ ทำวต่อสู้ ชูชนกันหัวที่นั่นที่ดอนสมุนเหนือแซทางนั้น แลที่เจ้าแบ่งจัดขจายตาย ห้อยคอช้างนั้นคนทั้งหลายเรียกว่า นาขจัด ว่าอันแล ที่หมู่ศึกเข้ารบกัน นั้นคนทั้งหลายเรียกว่าบ้านไขว้แมงมาว่าอันแล เจ้าแบ่งเลี้ยงกรรมไป ในปีกาเป่า จุลศักราช ๓๙๔ ตัวหั้นแล ได้ ๑๕ เช่นวงษาก่อนแล เจ้าอินตะแก่นทำวก็ได้เสวยเมืองแทนก็ในปีกาเป่านั้นหั้นแล ท่าน อยู่เสวยเมืองครั้งถ้วน ๒ นี้ได้ ๑๖ ปี ท่านมีลูกชาย ๑ ลูกหญิง ๑ หั้น แล ฯ
๑๔๓๔/๑๙๓๗	๑๓ มิถุนายน: ศรีมหาราช (ซึ่งลิหมาสาลี) ทรงส่งทูตไปร้องเรียน เรื่องจัมปายึดเรือสยามถึงสองครั้ง
๑๔๓๕/๑๙๓๘	จารึกลานทองในตรุพระบรมธาตุสุพรรณบุรีลงมหาศักราช ๑๓๕๗ กล่าวถึง เสด็จบรมราชาธิบตี ศรีมหาจักรพรรดิราช นุ พระราเมศวร

๑๔๓๘/๑๙๘๑	๑ สมเด็จพระราเมศวรเสด็จเมืองพิษณุโลก พระพุทธชินราชหลังน้ำพระเนตรเป็นโลหิต ๒ เจ้าเมืองในลุ่มน้ำชีมูลตอนบน (โคราช-บุรีรัมย์) ได้แก่เมืองพิมาย พระงามและพนมรุ้งยอมอ่อนน้อมต่อสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒
๑๔๓๘/๑๙๘๑	๑ ทำการพิธีโกษกรรรมสมเด็จพระราเมศวร และเฉลิมพระนาม “บรมไตรโลกนาถ”
๑๔๔๐/๑๙๘๓	เกิดเหตุเพลิงไหม้พระราชมณเฑียร
๑๔๔๑/๑๙๘๔	๑ เกิดเหตุเพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข โปรดให้สร้างพระราชนิเวศน์และเสด็จไปประทับที่นั่น ยกพระที่นั่งเดิมให้สมเด็จพระราเมศวร บรมไตรโลกนาถ ๒ สถาปนาพระยาบาลเมืองเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช โปรดดู ๑๔๒๖/๑๙๖๙ ข้างบน ๓ เรื่องยอมหงอกแม่นางชาชา มารดาพระราชเทวี ๔ เสด็จไปเมืองกำแพงเพชร ทรงวางแผนเรื่องตีเมืองตายทอง (เรื่องเดิม: พราณระวังรบกับพระยาอิมหริหเรมางเจ้าเมืองตายทอง เจ้าเมืองตายทองขอตั้งเมืองไชยเกรีเป็นข้าขันตลามา และขอให้ตั้งฉนวนทรวงษา และหงษาราชเป็นเจ้าเมืองปลอกเมืองเปลาตามลำดับ ๕ ท้าวขุนนครไชยและเจ้าเมืองเหนือได้ช่วยชนะศึกเมืองตายทอง ๖ เรื่องเจ้าอียาด ^{๑๕} เจ้าเมืองจตุรमुखชนเขมรแข็งเมืองต่อพระเจ้ากรุงพระนครหลวง ๗ โปรดให้เจ้าพระยาแพรคศรีราชายกทัพไปช่วยปราบกบฏเจ้าอียาดจับเจ้าอียาดได้ และสมเด็จพระนครินทร์ประจวบสวรรคตที่เมืองพระนครหลวง ๘ เจ้าอียาดถูกคุมตัวมายังอยุธยาแต่หนีไปได้ ไปเข้ากลับมหาพรรคของขุนพลไชยและมหาวังแตก

^{๑๕} “ให้พญาคำขัดทรงนามพระรามากิบัติ แลนาสนทนตรานั้นเปนพระมะเหยีย ทรงพระนามสมเด็จพระภักดีศรีสันทินตรา แล้วมีพระมะเหยียองค์หนึ่งเป็นบุตรเจ้าเมืองบางคาง มีพระราชบุตรสองพระองค์ องค์หนึ่งชื่อเจ้าพญาคามชาติ องค์หนึ่งชื่อนางสนทินตรา” คัดจาก “พงศาวดารเขมรเมืองละแวก” หอสมุดแห่งชาติ หนังสือสมุดไทยดำ อักษรไทย ภาษาไทย เล่มดินสอ จ.ศ. ๑๑๕๘ (พ.ศ. ๒๓๓๙) เลขที่ ๔๕ หมวดพงศาวดาร

๑๔๔๒/๑๔๔๕	๑ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปเอาเมืองเชียงใหม่และเข้าปล้นเมืองมิได้^{๒๐} ๒ เจ้าอภัยธานีไปเมืองกะมังรวบรวมนผู้คน มีข้าราชการสำนักเมืองพระนครหลวงหนีไปเข้าด้วยจำนวนมาก
๑๔๔๓/๑๔๔๖	๑ เจ้าพระยาแก้วพระยาไทยกับชัยประชาโหราจวางแผนกบฏหลังจากถูกคุมตัวที่อยุธยา ๑๒ ปี แผนการกบฏมีข้าราชการในวังร่วมด้วยโดยเฉพาะพวกกงในไชยศรี ขุนราชอาสาความไปบอกขุนราชมนเฑียร พวกกบฏถูกซ่อนแผนและถูกประหารชีวิตทั้งหมด [๒ พระยาแก่นท้าวเจ้าเมืองน่านถูกท้าวแพงและท้าวเหาะถอดจากตำแหน่ง หนีมาพึ่งพระยาเซียง^{๒๑}] ๓ หดุงขอมทนายว่าเจ้าอภัยธานีบุญจะได้เป็นกษัตริย์ (และจะได้กู้บ้านกู้เมือง) ๔ สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงสถาปนาเจ้าพระยาแพรศรวิราชเป็นพระเจ้าพระนครหลวงแทนสมเด็จพระนครอินทร์ที่ประชวรสวรรคต ๕ เรื่องพระเจ้ากรุงพระนครหลวงให้ขุนนครไชยไปปราบเจ้าอภัยและบาวีเสดที่ช่องแคบใกล้เปริยงเพวะ (ไพลวง) แต่ถูกพวกเขมรตีแตกกลับมา ฝ่ายเจ้าอภัยเริ่มทำสงครามรบรุกดีได้บ้านสูงและเมืองจงบึก ๖ เจ้าอภัยเกลี้ยกล่อมเขมรพรรคต่างๆ มาเข้าด้วย ได้เมืองจตุรमुखและเมืองทั้งหลายในเขมรตะวันตก บาวีเสดอภิเสกเจ้าอภัยเป็นกษัตริย์และเจ้าอภัยแต่งตั้งเจ้าเมืองต่างๆ ๗ ขุนนครไชยถูกกล่าวหาว่าปล่อยเจ้าอภัยไปและถูกพิพากษาประหารชีวิต สมเด็จพระบรมราชาธิราชตั้งข้าราชการใหม่ นายลงพัดได้เลื่อนเป็นขุนพล(ตำแหน่งขุนนครไชย) และขอพระราชทานช้างชำนะงาชื่อพลายเขียนพลพลน ๘ สงครามที่โพธิสัตว์ เจ้าพระยาอภัยและพระยาบาวีเสดตีไม่ได้แต่ไทยเสียขุนเทพสงครามเจ้าเมืองจันทบูรที่ไปช่วยทำศึก ต่อมาทรงแต่งตั้งญี่ไชยเป็นเจ้าเมืองแทน และพระราชทานบุตรขุนเทพสงครามเป็น

^{๒๐} ราชวงศ์ปกรณเชียงใหม่เล่าว่า หมื่นเซริงสามไกรหาญ ส่งหนังสือลับเชิญเสด็จสมเด็จพระบรมราชาธิราชไปตีเมืองเชียงใหม่ แต่ตีไม่ได้

^{๒๑} ดู ๑๔๓๑/๑๔๓๔ ในตาราง

	ภรรยา ๙ เจ้าพระยาอภัยดแตกกับพระยาวิเสดและเตีร็ดสงสารเรื่องพลายรัตนสิงหาสน์ พระยาวิเสดและเตีร็ดสงสารโดนกำจัด ๑๐ พระยาเทพมงคลถึงแก่อนิจกรรมม โปรดพระราชทานทองคำดุนหนึ่งทำโกศศพ
๑๔๔๔/๑๙๘๓	♦เจ้าพระยาอภัยดได้เมืองพระนครหลวง และเจ้าพระยาแพรภสวรคต? ♦สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จไปปราบปรมคต ตั้งทัพที่ปะท่ายเกษม
๑ ๔ ๔ ๕ / ๑๙๘๘ ^{๒๒}	๑ ต้นปี (มกราคม-กุมภาพันธ์): สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงปรึกษาเจ้าเมืองเหนือทั้ง ๔ เรื่องตีเมืองน่าน ๒ เรื่องพระยาเซลิยงเตรียมการตีเมืองน่านโดยติดต่อไล่ศึก ๓ เรื่องเจ้าคิระภักดีกำแพงเพชรอาสาตีเมืองไตรตรึงส์แต่ชาวเมืองไตรตรึงส์รบชนะป้องกันเมืองได้ ๔ เจ้าฟ้าฟุ้งเจ้าไกรกำแพงตีได้เมืองเชียงทองและพระยาเซลิยงกับพระยาแสนสอยดาวนัดแนะตีเมืองไตรตรึงส์ครั้งที่ ๒ ได้เมือง ๕ พระยาเซลิยงยกทัพไปตีเมืองน่านได้เมือง
๑๔๔๘/๑๙๙๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เสด็จสวรรคต

^{๒๒} เหตุการณ์นี้ควรเกิดขึ้นในปี ๑๔๓๓/๑๙๗๖ โปรดดูความในพงศาวดารเมืองน่านในช่องลำดับเหตุการณ์ของปีดังกล่าว

๓ สารวิพากษ์

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

วินัย พงศ์ศรีเพียร ทำคำอธิบาย

หน้าต้น (ตอน A)

๑. เดิมอยู่มาผู้มีผู้เอาเปิดอ้วนตัวหนึ่งมาให้ [เก้^{๒๓}] ขุนราชอาษา^{๒๔ ๒๕}]
๒. ก็ไต่หนักหนา เสด^{๒๖} นั้น บุตรภรรยาเอามา[า]....
๓. ประมาณ^{๒๗} จึงพิจารณาดูไซ้ไร เห็นหมวดเลื้อยอยู่ในเป็ดนั้น[ครั้น]
๔. จะหาผู้เอามาไซ้ไร ก็มีได้รู้จักตัว แลขุนราชอาษาก็ไต่ถึงไล่[หิตออก]
๕. แต่ปาก^{๒๘} ประมาณสามเดือนมีเศษ^{๒๙} ขุนราชอาษาก็ถึงกรรม จึงสม[ได้ใจ]
๖. พระบรมราชาธิราชเจ้าให้นายก้อนทอง^{๓๐} บุตรขุนราชอาษาอายุประมาณ ๑๙ ปี
๗. เป็นขุนราชอาษาแทน^{๓๑} ๑ อยู่ปีหนึ่ง^{๓๒} ท่านก็ให้ตกแต่งช้างม้ารีพล

^{๒๓} ในเครื่องหมาย [] คือข้อความที่เดิมซ่อมเข้าไปให้อ่านเข้าใจง่ายขึ้น

^{๒๔} ขุนราชอาษามีชื่อ อยู่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ขุนดาบ คักดินา ๕๐๐ เป็นหนึ่งในขุนดาบสองคนขึ้นต่อหลวงพิเรนธเทพบดีศรีสมุหะ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา กรมวังตำแหน่งขุนราชอาษาดูเหมือนจะมีความสำคัญมากในสมัยศรีอยุธยามากกว่าในสมัยหลัง

^{๒๕} เครื่องหมายนี้กำหนดให้อ่านข้อความหรือข้อความข้างท้าย ๒ หน ต่อมาก็คือเครื่องหมายไม่

^{๒๖} หมายถึง เสด หรือสิ่งที่ติดออกมากับการไต่

^{๒๗} ความหมายหนึ่งของคำว่า ประมาณ คือ การพิสูจน์หาความจริง (a means of acquiring *pramà* or certain knowledge, source of knowledge, means of proof, proof)

^{๒๘} ไต่จนถึงกับไล่หิตออกจากปาก

^{๒๙} วันที่เกินจำนวนเดือนที่บอก

^{๓๐} ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนมีชื่อ หมื่นจ่าก้อนทองซ้าย เป็นเพียงเจ้าพนักงานในสังกัดกรมม้าแซงใน ขึ้นตำรวจใน

^{๓๑} จุลศักราช ๘๐๐ หรือ /ค.ศ. ๑๔๓๘ /พ.ศ. ๑๙๘๑

๘. ทั้งปวงจะยกไปเมืองพิมายพนมรุ้ง^{๓๓} ไซ้^{๓๔} พอเจ้าเมืองทั้งหลาย[ยอม^{๓๕}]
๙. ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้า ๒ ก็ให้พระราชทานรางวัลแล้ว[ต่าง]
๑๐. คืบไปอยู่ตามภูมิลำเนา ๑ อยู่จำเนียรกาลมาเจ้าเมืองพิ[มาย]
๑๑. ถึงกรรม ท้าวเทพ^{๓๕} ก็ได้กินเมืองนั้น ส่วนท้าวชุมภู^{๓๖} น้องไซ้^{๓๖}ได้[กิน]
๑๒. เมืองพนมรุ้ง เมืองพระงามพุทธานชเรทิก^{๓๗} ไซ้^{๓๗} พระยากลางกิน[เมื่อ]
๑๓. พระยากลางถึงกรรมไซ้^{๓๗}ก็ได้ราชสมบัติแก้ท้าวแก้วแลเรีย[กขุน]
๑๔. กำแหงพระอินทร^{๓๘} ๑ อยู่มาขุนกำแหงพระอินทรก็มาถวายบังคมแ[แต่]
๑๕. สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าแลเรือล่มตาย ๑ ศักราช ๘๐๑ ปีมะแม^{๓๙}
๑๖. เอกศก สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าก็ให้ชุม^{๔๐} พราหมณาจารย์แลท้าวพระ
๑๗. ยาเสนามาตย์ทั้งหลายเล่นมหรสพ ตั้งพระราชพิธีโกษร
๑๘. กรรม^{๔๑} สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชกุมารท่านแลประสาทพระนาม[ท่าน]

๓๒ คงจะเป็นปีจุลศักราช ๘๐๐

๓๓ เนื่องจากข้อความที่ตามมาใช้คำว่า "เจ้าเมืองทั้งหลาย" อาศัยคติน่าจะคัดลอกตกเมืองพระงามไปเมือง ๑ เพราะไปปรากฏในบรรทัดที่ ๑๒

๓๔ ในที่นี้ อาจเป็นคำว่า ยอม แปลว่า ยอมอ่อนน้อม หรือ อาจเป็น ย่อม หมายถึง ล้วนแต่

๓๕ บุตรเจ้าเมืองพิมาย ซึ่งน่าจะกินเมืองพนมรุ้งอยู่ก่อน

๓๖ น่าจะได้กินเมืองพระงามอยู่ก่อนแล้วเลื่อนมากินเมืองพนมรุ้ง

๓๗ สร้อยนาม "พุทธานชเรทิก" ที่ตามชื่อเมืองพระงาม นั้น เป็นการคิดลอกมาผิดอย่างแน่นอน ชื่อที่เป็นไปได้คือ พุทธทานธาติก (พุท + ทาน - ธ + อธิก) แปลว่า พุทธทานอันยิ่งใหญ่ ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์เสมอ บุญมาที่ได้ให้ความอนุเคราะห์ในการศึกษาคำยากคำนี้

๓๘ คำนำหน้าชื่อเจ้าเมืองกลุ่มพิมาย พนมรุ้ง และพระงาม เดิมเป็น "ท้าว" และ "พระยา" การเปลี่ยนมาเป็นขุนในชั่วลูก คือ ท้าวแก้ว ซึ่งได้รับแต่งตั้งเป็นขุนกำแหงพระอินทร์แสดงว่าบ้านเมืองแถบนี้ได้ถูกผนวกเข้าสู่ระบบราชการของอยุธยาแล้ว

๓๙ ค.ศ. ๑๔๓๙ / พ.ศ. ๑๙๘๒

๔๐ ประชุมหรือชุมนุม

๔๑ พิธีโกนจุก (โกษร แปลว่า มีดโกน + กรุ่ม แปลว่า กระทำ)

๑๙. สมเด็จพระราเมศวรบรมไตรโลกนาถบพิตร ๑ คักราช ๘๐[๒ ปี]
๒๐. วอกโทศก เพลิงไหม้ราชมณเฑียรแล่นายงั่วเคลี้ยงเอาช้างเทพรักษา
๒๑. อันพระยาบาลเมืองถวายนั่น มารับผู้เป็นเจ้าเสด็จไปอยู่ชานคิล[แล]
๒๒. ท่านให้ขุนพิจิตร^{๔๒} แต่งพระราชมณเฑียรประมาณปีหนึ่งก็แล้วสรรพเสร็จ
[จแล]
๒๓. ท่านก็เสด็จยังพระราชมณเฑียรประเวศ^{๔๓} ๑ คักราช ๘๐๓ ปีระกาตรี
[ศก]
๒๔. เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุขที่เสด็จออกพระราชพิธีอาสาสุข^{๔๔} นั้น
๒๕. จึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ก็ให้ขุนพิจิตรแต่งพระราชวังฝ่ายอุดร
๒๖. แลราชมณเฑียรในสวัสดิเกบ^{๔๕} เดิมนั้น แลท่านก็เสด็จไปสถิตอยู่ใน
๒๗. ที่นั้น แลให้พระราชทานพระราชมณเฑียรเดิมสมเด็จพระราเมศวร
๒๘. บรมไตรโลกนาถบพิตร ท่านก็เสด็จสถิตในราชันยสวรรคตวัล[ยราช]
๒๙. ประเวณี สืบสันตติยศรีสุริยวงษ์ทรงทศพิธราชธรรมในกรุงพร
๓๐. มหานครศรีอยุธยา ๑ อยู่มาพระยาบาลเมืองเจ้าเมืองพิษณุ
๓๑. โลก่องมาถวายบังคมสมเด็จพระบาทท่าน ๒ ก็ให้พระราชทาน
๓๒. เครื่องราชาประโศก^{๔๖} แล้วให้ซื้ออาหารธรรมราชาธิราช ๒ ก็ลาท่านขึ้นไป
๓๓. เมืองนั้น แลรับเครื่องพระสุพรรณบัฏ^{๔๗} รัตนมาลา^{๔๘} ราชาประโศกไป

^{๔๒} น่าจะหมายถึง ขุนพิจิตรรจนา คักดินา ๔๐๐ ในพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน ข้าราชการ
การฝ่ายช่างศิลป์ในกรมวัง

^{๔๓} เข้าหรือขึ้น

^{๔๔} พระราชพิธีแข่งเรือระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับพระมเหสีในเดือนสิบเอ็ดหรือเดือนอาสาสุข
กระทำขึ้นเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมือง

^{๔๕} เป็นชื่อสถานที่แต่ไม่ทราบความหมายและที่ตั้ง

^{๔๖} ปัจจุบันใช้ราชาปโศกหรือราชาูปโศก

^{๔๗} สุพรรณบัฏ แปลว่า ลานทอง หรือ แผ่นทองสำหรับจารึกพระนามเจ้าประเทศราช

๓๔. ด้วย ครั้นถึงก็ให้แต่งการมหามหรสพด้วยกฤษดาธิการ ๑
๓๕. ขณะนั้นพระยาเชลียง^{๔๕} พระยารามราช^{๕๐} พระยาแสนสอยดาว^{๕๑} ก็ให้
๓๖. มาช่วยการนั้น ๑ อันตั้นนั้น พระราชเทวีทูลแต่พระบรมรา
๓๗. ชาธิราชเจ้า ด้วยจะยอมหงอก^{๕๒} แม่นางสาขามารดาแลจะขอซื้อให้^{๕๓}
๓๘. สมเด็จพระเจ้าเป็นเจ้าก็ประกาศคานหามทองไม้เท้าทองแลเครื่อง
๓๙. ราชูปโภคให้นามกรซื้อพรประสิทธิ^{๕๔} แม่นางสาขา พระราชมารดา
๔๐. นางพญาแลมหาธรรมราชาธิราชนั้น^{๕๕} ๑ อยู่มา พรานระวังในเมือง
๔๑. ทวายเป็นประมุข^{๕๖} รี้พลสัตว์^{๕๗} ได้แต่สกรรจ์ประมาณ ๕,๐๐๐ แล
ครีว
๔๒. พยพตั้งบ้านอยู่แทบ^{๕๘} ตำบล^{๕๙} ไชยเวรี^{๖๐} นั้น ๑ จึงพระยาอิมหริ

๔๘ เครื่องยศพระมาลาประดับแก้ว

๔๙ เจ้าเมืองสวรรคโลก

๕๐ เจ้าเมืองสุโขทัย

๕๑ เจ้าเมืองกำแพงเพชร

๕๒ เข้าใจว่าเป็นพิธีกระทำเมื่อยังเข้าสู่ปัจฉิมวัย (ดูเทียบกับโคลงมังตรา ตีเชียงใหม่ บทที่

๑๓ ที่ว่า “ยอมหงอกกินบุรี ถ่อมเถ้า”)

๕๓ เกลิมพระนาม

๕๔ เป็นสำนวนโบราณมีความหมายว่า พระราชทานนาม

๕๕ ข้อมูลนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะบอกว่า แม่นางสาขาคือพระชายาพระองค์หนึ่งของ
สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๒ และเป็นพระราชมารดาของพระยาบาลเมือง (สมเด็จพระ
มหาธรรมราชาธิราชที่ ๔) และพระราชเทวีแห่งสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ผู้ทรงเป็น
พระราชมารดาของสมเด็จพระราเมศวรบรมไตรโลกนาถ

๕๖ ตรงกับคำว่าประมวล แปลว่า รวบรวม

๕๗ เข้าใจว่าหมายถึงรี้พลที่ยังไม่จัดเข้าหมวดหมู่หรือแตกसानซ่านเซ็น

๕๘ แทบ แปลว่า ใกล้, เกือบ เช่น ใน “แทบตาย” “แทบเอาตัวไม่รอด”

๕๙ บริเวณ เขต

๖๐ อ่านว่า ไชยเวรี (ย ข้างท้ายเป็นอรรถสระ เหมือนอย่าง ไชย) นามสถานที่นี้ไม่ปรากฏใน

๔๓. เรมาง^{๖๑} เอาพลตายทอง^{๖๒} มารบพรานระวัง ๒ ก็หนีมายังตะนาวศรี
๔๔. พระยาอิมหริหเรมางก็เข้าตั้งอยู่ยังทวายนั้น แลช่องสุมเอาชาว
๔๕. เมืองทั้งปวงได้มากแล้วก็เอาเครื่องบรรดา^{๖๓} มาถวายบังคม
๔๖. แต่ผู้เป็นเจ้า แลให้กราบทูลพระกรุณาว่า จะขอตั้งบ้านไชย
๔๗. เวริยเป็นขันทีสี่มา พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าก็มี
๔๘. พระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ให้ชุมเสนาพฤตมา
๔๙. มาตยให้หนังสือถึงพระยาอิมหริหเรมางตั้งเมืองไชยเวริย
๕๐. เถิด แลให้ตั้งแต่งญาติพี่น้องของพระยากินเมืองปลอกเมือง
๕๑. เปลา^{๖๔} นั้น พฤตมาตยราชอำมาตย์ทั้งหลายก็ตกแต่งฉรินทร
๕๒. วงษาแลหงษาราชาคืนไป^{๖๕} กินเมือง๒ปลอกเมืองเปลานั้นตามราช
๕๓. โองการผู้เป็นเจ้าสั่งนั้น ส่วนพระยาอิมหริหเรมาง ก็ส่งราชบรรดา
๕๔. การดอกไม้เงินทองมาถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้าทุกปี ๑ อยู่[มา]
๕๕. สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ก็ให้บำรุงช้างม้ารีพลทัพบกทัพ[เรือ]
๕๖. ทั้งปวง ครั้นเสร็จ ท่านก็เสด็จขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชร[ให้]
๕๗. หาพระยาเซียง แลมหาธรรมราชา พระยารามราช พระยาธรรมิเค..^{๖๖}

เอกสารประวัติศาสตร์อื่นใดเลย

^{๖๑} มาง คือ มัง เป็นคำมอญโบราณแปลว่า หัวหน้า ประมุข พระยา

^{๖๒} กฎมณเฑียรบาลในประมวลกฎหมายตราสามดวงได้กล่าวถึงบรรดาเมืองซึ่งต้องส่งเครื่องราชบรรณาการแก่ราชสำนักอยุธยาหลายเมืองและมีเมืองที่เรียกว่า ไตทอง รวมอยู่ด้วย ชื่อนี้ยังปรากฏในแผนที่โบราณที่เรียกว่า แผนที่ไตรภูมิโดยอยู่ทางตะวันตกของกำแพงเพชรในเขตเมืองมอญ ไม่ต้องสงสัยเลยว่าเป็นเมืองเดียวกัน

^{๖๓} เครื่องบรรณาการ

^{๖๔} น่าจะหมายถึงเมือง Palauk (อ่านว่า ปะลอก) และเมือง Palau (อ่านว่า ปะเลา) ซึ่งเป็นหัวเมืองมอญในพม่าตอนล่าง

^{๖๕} ข้อความตรงนี้ที่บอกว่า “ให้คืนไป” แสดงว่า นรินทรวงศาและหงษาราชาคือเป็นญาติของอิมหริหเรมาง เจ้าเมืองตายทอง และได้เป็นทูตเข้ามาถวายเครื่องราชบรรณาการ

๕๘. มาพิพากษา^{๖๗} ด้วยท้าวพระยาเสนาทั้งหลายที่จะไปเอาเมือง[ตาย]
๕๙. ทองนั้น ครั้นท้าวพระยาเสนามนตรีทั้งปวงก็อนุญาติ^{๖๘} ท่านก็[ให้]
๖๐. ขุนนครไชย^{๖๙} ถือนาญาสีทิตีเป็นนายกของชาวกรุงศรีอยุธยาไป[รบ?]
๖๑. ทัพหนึ่ง แล^{๗๐} ทัพท้าวพระยาฝ่ายเหนือทั้งปวง ๔ ทัพ พลทั้ง
๖๒. ปวง ๕๐,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๖๐ ม้าเครื่อง ๑,๐๐๐ ครั้นตกแต่งแล้วเสร็จ
สรรพ
๖๓. ท้าวพระยาทั้งหลายก็ถวายบังคมลาสมเด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าเอก
๖๔. ไป ๑ ขณะนั้น แต่^{๗๑} พระยาแสน^{๗๒} ไชร์มิได้ไปด้วย ครั้นท้าวพระยาเส
๖๕. นาทั้งหลายยกขึ้นไปแล้ว ถึงเมืองเมะละเลิง^{๗๓} พระยาราม[ราช]แต่
[งทัพ]
๖๖. เอาเมืองตายทอ[ง] แลกรมิง^{๗๔} ทั้งหลายเอาช้างม้า[รี]พล

^{๖๖} ไม่ทราบว่าเป็นใคร ต้นฉบับอาจคัดลอกมาผิด

^{๖๗} ปรีกษา

^{๖๘} เห็นตามกัน เห็นไปด้วยกัน

^{๖๙} ในทำเนียบพระโอรสการตำแหน่งนาทหาร ปราบภูมาม ขุนลคอรไชย ขุนดาบ คักดินา ๕๐๐ ขึ้นพระอินทเทพบดีศรีสมุหะพระตำรวจใหญ่ซ้าย คู่กับขุนราชอาษาซึ่งขึ้นเจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา

^{๗๐} กับ

^{๗๑} เพียงแต่ เฉพาะแต่

^{๗๒} คือพระยาแสนสอยดาวเจ้าเมืองกำแพงเพชรและปราบภูมามนี้ในพระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง

^{๗๓} รู้จักกันในชื่อ มะละแหม่ง (Moulmein) มากกว่า

^{๗๔} ภาษามอญโบราณ แปลว่า นายทัพนายกอง

หน้าต้น (ส่วน B)

๖๗. ประมาณ.....ประดับด้วยเครื่องส.....กตก.....คามมาด.....
๖๘.เมืองตายทอง.....
๖๙. [พันหงษ]แล[หมื่นสมรรไชย^{๗๕}]แลขุนรามกำแหง^{๗๖}เสียบ^{๗๗}แต่เมื่อ
๗๐.ผู้เป็นเจ้าของเสด็จไปเอาเมืองทวายมา ณ ครั้งนั้น เขาก็จำ^{๗๘}มาให้
๗๑. ดู^{๗๙}ด้วย ครั้นข้ามมาจะใกล้ถึงฝั่ง แลหมื่นสมรรไชยก็ย้าย^{๘๐}ลูกเกล้า^{๘๑}แล
๗๒. จ้างกะทงเรือไล่ตีชาวตายทอง ผู้ตีกระเชียงนั้นก็วิ่งลงน้ำหนีสิ้น แต่ผู้ถือ
๗๓. ทำยเอาพายู้ ตีหมื่นสมรรไชย ๒ ก็ตีผู้ถือพายุดกน้ำ แล้วหมื่นสมรร
๗๔. ไชย เอาเรือเข้ามายังขุนนครไชย ๒ ก็ให้คนแจว ก็ขี่ช้างตัวหนึ่ง แล้วให้ทำว
พระยาเสนาแต่บรรดา
๗๕. นายทัพนายกองทั้งปวงก็ลาดถอยทัพ แลสั่งว่าถ้าเมื่อใดได้ยินเสียง
๗๖. ฆ้องเราไซ้รัจึงให้ยอ^{๘๒}เข้าศึก ถ้าผู้ใด[มิ]ทำตามสั่งไซ้รั จะให้ลงโทษจงหนัก
๗๗. แลขุนนครไชยก็ลาดถอยมาเข้าทราบ^{๘๓}อยู่ชายป่า จึงเจ้าเมือง

๗๕ หมื่นสมรรไชย ไม่ปรากฏนามในทำเนียบตำแหน่งนาพลเรือนหรือนาทหาร แต่ชื่อนี้เป็นชื่อเรือคู่กับเรือ

๗๖ ในภายหลังมีชื่ออยู่ในกลุ่มขุนนางทหารในทัพของเจ้าพระยาแพรศรวิราชที่ยกไปช่วยปราบกบฏเจ้าอียาด ดูบรรทัดที่ ๑๑๐

๗๗ หมายถึงเสียนายทหารทั้งสามแก่ฝ่ายเม้งไปเมื่อครั้งก่อน

๗๘ หมายถึงจองจำ ผู้ก่อกบฏ

๗๙ มาให้ดูเพื่อเยาะเย้ย

๘๐ ตรงกับคำว่า ย้าย, ถอด, เคลื่อน

๘๑ เครื่องจองจำอย่างหนึ่ง

๘๒ ยอ แปลว่า ยก ในที่นี้หมายถึง ยกเข้าตี

๘๓ ชุ่มแซกอยู่ไม่ให้เห็น

๓๗. ตายทองแลกรสมิงผู้เป็นนายทัพนายกองทั้งหลาย ก็ข้าม
๓๘. ช้างม้ารู้พลขึ้นฝั่งช้างนี้ได้ แล้วก็เอาเรือเทียบเข้า รั้วพลขึ้นไล่
๔๐. ขุนนครไชยแลท้าวพระยาทั้งหลายมา ขุนนครไชยท้าวพระยา
๔๑. ทั้งหลายก็ลาดถอยมา ข้าศึกก็เร่งได้ใจก็วางใหญ่^{๔๔} มา พระยา
๔๒. เซลียง ขุนศรีบาทมิดได้ทำ^{๔๕} ฟังฮ่องสำคัญ ก็ชวนกันยกเข้าศึก ๒
๔๓. ก็พายลงน้ำ โยธาทหารก็ไล่ฆ่าฟันเมืงตายประมาณสองร้อย ๑
๔๔. ขุน เจ้าเมืองตายทองแลกรสมิงทั้งปวง ไปยังมิทันขึ้นช้าง
๔๕. ขึ้นม้า ก็เอาช้างม้าคืน^{๔๖} ลงน้ำแลเรือห้อมล้อมข้ามหนี ครั้นพ้น
๔๖. หงษเห็นวุ่นวายก็หักกลาย^{๔๗} จำคง^{๔๘} เสีย แลวิ่งน้ำมาหาโยธาทหารชาว
๔๗. เรา ๒ ก็เอาพันหงษมาถึงขุนนครไชย ๒ ก็ให้เสื้อผ้าแลให้ขี่ช้าง
๔๘. ตัวหนึ่งเล่า ขุนนครไชย ท้าวพระยาทั้งหลายก็ยกทัพกลับคืน
๔๙. มา ถวายบังคมพระบาทผู้เป็นเจ้า แลทูลแถลงการศึกทั้งปวง
๕๐. แก่ท่าน ๒ ก็ให้หมีนสมรรไชยเป็นหัวหมีนช้าง ส่วนพันหงษ
๕๑. ไชร์ก็ให้เป็นหัวหมีนเรือในหมู่เล่า แลให้พระราชทานรางวัลเป็นยศ
๕๒. ถาคักดีบำเหน็จบำนาญนั้น ๑ อยู่ประมาณเดือนหนึ่ง สมเด็จ
๕๓. พระบรมราชาธิราชเจ้าก็เสด็จไปประพาส^{๕๔} ครั้นสุริยาสายัณห์
๕๔. ท่านก็ให้เอาพลายทรงบุญเป็นพระที่นั่ง และเอามหาธรรมราชา

^{๔๔} เคลื่อนหรือวิ่งมาอย่างรวดเร็ว

^{๔๕} หมายถึง คอย

^{๔๖} ในภาษาล้านนาแปลว่า กลับคืน

^{๔๗} ลาย มาจากคำเดิมว่า มลาย แปลว่า ทำลาย

^{๔๘} เครื่องจองจำ ส่วนคำว่า จำคง หมายถึง เครื่องจองจำให้อยู่กับที่)

^{๔๙} เทียวเล่น

๙๕. ธีราช พระยาเซลียง พระยารามราชซีด้วย [ท่าน]ขับนายทิดนายช้างนั้น
๙๖. ลง แลนายทิดมิได้ลง ถดลงไปประชิดความอยู่ ผู้เป็นเจ้าของก็เสด็จ
๙๗. ขึ้นมาพลับพลาไชย ๑ อยู่มาประมาณห้าหกวัน ท้าวพระยาทั้งหลาย
๙๘. ก็ถวายบังคมลาพระบาทผู้เป็นเจ้าของไปเมือง ส่วนผู้เป็นเจ้าของ
๙๙. เสด็จจะเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ๑ ส่วนในเมืองหงสาวดีนั้นพระ
- ๑๐๐ ยาราม^{๙๐} สวรรคต ก็ได้ราชสมบัติแก่พระยาพโร^{๙๑} ๑ อยู่จำเนียร
- ๑๐๑ มา^{๙๒} พระราชบุตรท่าน เจ้าพระยาพระนครอินทร์ อันอยู่เสวยราชย์ใน
- ๑๐๒ พระนครหลวงนั้น ขุนไสรทรงพระอินทร์ผู้เป็นพี่เลี้ยงถึงกรรม
- ๑๐๓ ก็ให้มาทูลแต่สม[เด็จพระ]พระบรมราชาธิราชเจ้า ๒ ก็ให้นายพรผู้้องเป็น
- ๑๐๔ ขุนไสรทรงพระอินทร์แทน ๑ อยู่มาเจ้าอयाด^{๙๓} บุตรพระรามเจ้า^{๙๔} อันผู้เป็น
- ๑๐๕ เจ้าให้ไปอยู่จตุรमुख^{๙๕} นั้น ก็ชวนเขมรทั้งหลายแข็ง^{๙๖} แก่พระราชบุตร
- ๑๐๖ ท่านพระนครอินทร์^{๙๗} ๒ ก็ให้แก่ขุนไสรทรงพระอินทร์ยกช้างม้ารีพลไป
- ๑๐๗ รับ^{๙๘} ท้าวพระยาซึ่งไปได้ราบคาบ จึงท่านก็ให้มาทูลแต่สมเด็จพระ

^{๙๐} พระยารามผู้นี้ คือ พระยารามเกียรติ เจ้าเมืองหงสาวดี สวรรคตในจุลศักราช ๘๐๘ ค.ศ.

๑๔๔๖ (พ.ศ. ๑๙๘๙)

^{๙๑} พระยาพโรเป็นพระนัดดาของพระยารามเกียรติ

^{๙๒} ตามลำดับความ เหตุการณ์นี้ต้องเกิดขึ้นหลัง พ.ศ. ๑๙๘๙

^{๙๓} ในพงศาวดารเมืองละแวกฉบับนักองค์เองใช้คำว่าเจ้ายาด เป็นบุคคลคนเดียวกัน

^{๙๔} ถ้าดูในพงศาวดารเขมรตรงกับสมเด็จพระรามธิบดีคำชัด แต่นายไมเคิล วิกเกอร์ เสนอว่าหมายถึงสมเด็จพระรามเจ้า กษัตริย์ไทยผู้ทรงถูกสมเด็จพระนครอินทร์แย่งชิงราชสมบัติ และส่งไปครองเมืองปทาคูจามซึ่งเขาเชื่อว่าตรงกับเมืองจตุรमुखหรือพนมเปญ

^{๙๕} หมายถึงเมืองพนมเปญ

^{๙๖} หมายถึงแข็งเมือง คือเป็นกบฏ

^{๙๗} สมเด็จพระนครอินทร์ (ซึ่งเดิมอาจเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี ตามที่พระนามระบุ) ทรงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าพระยาพระนครหลวงปกครองกัมพูชาหลังจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ทรงตีได้เมืองพระนครธมในจุลศักราช ๗๙๓ ค.ศ. ๑๔๓๑ พ.ศ. ๑๙๗๔

- ๑๐๘ รมราชธานีเจ้า๒ก็ให้ยกช้าง ม้า ไร่พล ให้เจ้าพระยาแพรกก^{๙๘} พระยา
- ๑๐๙ เทพมงคล^{๑๐๐} ขุนนครไชย ขุนศรีบาท ขุนปราบทวีป ขุนศรีพิไชย
- ๑๑๐ สงคราม ขุนรามกำแหง ขุนกำแหงพระอินทร์ ขุนเพชรราช ขุนไสย
- ๑๑๑ ท้าวอาว ขุนรัตน ขุนเพชรรัตน ขุนเพชรสาร เอาพล ๑๕๐,๐๐๐
- ๑๑๒ ช้าง ๑๐๐ ม้า ๑,๐๐๐ ยกไปยังพระนครหลวง^{๑๐๑} และมีพระราชกำหนด^{๑๐๒}
- ๑๑๓ ผู้เป็นเจ้าไปแก่พระราชกุมารท่านว่า ครั้นทัพท้าวพระยาทั้ง
- ๑๑๔ หลายยกไปถึงพระนครแล้วไซ้ให้สมเด็จพะนครอินทร์
- ๑๑๕ ยกช้างม้ารี้พลออกตั้งเป็นทัพหนึ่ง แล้วจึงยกไปปราบพรรค^{๑๐๓} ทั้ง[หลาย]
- ๑๑๖ ในจัตุรมุขนั้น ครั้นเจ้าพระยาแพรกละพระยา พระ หลวง ขุนหมื่นทั้ง
- ๑๑๗ หลายยกไปถึงพระนครหลวงแล้ว สมเด็จพะนครอินทร์ก็ยกออก
- ๑๑๘ มาตั้งเป็นทัพหนึ่งตามพระราชกำหนด แล้วจึงยกไปปราบมหา
- ๑๑๙ พรรคทั้งหลายจนถึงจัตุรมุขนั้น แลพรรคทั้งหลายก็แตก
- ๑๒๐ ฉานได้ตัวเจ้าอภัยาททั้งท้าวพระยาทั้งหลายด้วย ๑ แลขณะนั้นพระราช

^{๙๘} หมายถึง รับผิดชอบ

^{๙๙} หมายถึง สมเด็จเจ้าพระยาแพรกศรีราชา เจ้าเมืองสวรรคบุรี

^{๑๐๐} น่าจะเป็นคนเดียวกันกับ “ขุนศรีไชยราชมงคลเทพ” แม่ทัพยกไปตีเมืองพระนครหลวงได้ในตจุลศักราช ๗๙๓ ฤกษ์ศก พ.ศ. ๑๙๓๔ ในจารึกขุนศรีไชยราชมงคลเทพ ของท่านผู้นี้ที่ด่านขุนทด นครราชสีมา เรียกท่านว่า “เอกมนตรีพิเศษ” ในพระราชพงศาวดารฉบับปลีกนี้เรียกท่านว่า พฤตามาตย์ ชื่อตำแหน่งทั้งสองนี้มีความหมายในทำนองเดียวกัน จึงอาจเป็นตำแหน่งเดียวกันด้วย และต่อมาพัฒนาไปเป็นออกญามหาอุปราช ขอให้สังเกตว่า ข้าทูลละอองท่านนี้เท่านั้นที่มียศชั้นพรญา (พระยา) ในขณะนั้น

^{๑๐๑} เวลาที่เอกสารไทยกล่าวถึงเมืองพระนครหลวงหมายถึง เมืองยโสธรปุระ หรือ เรียกอย่างสามัญว่า นครธม

^{๑๐๒} พระบรมราชโองการ

^{๑๐๓} กลุ่มหรือชุมนุมอิสระหรือกึ่งอิสระของชาวเขมร

- ๑๒๑ กุมารท่านพระนครอินทร์ทรงพระ[ประ]ชวร ท้าวพระยาเสนามาตย์พราหม
๑๒๒ ณาจารย์ทั้งหลายแต่งบุษามหาเคราะห์สารตี^{๑๐๔} แล้วยกทัพทั้งปวง
๑๒๓ คืบมา ครั้นถึงพิเรน^{๑๐๕} พระนครอินทร์ก็ประชวรนัก ถึงพระนคร
๑๒๔ หลวงท่านก็เสด็จสวรรคต ๑ จึงแม่นางเทพธณีแลแม่นาง
๑๒๕ คงคาก็เขียนหนังสือใส่ในใบพลู ใส่ใต้ข้าวเตียบ^{๑๐๖} ให้เอาไป
๑๒๖ ส่งแก่เจ้าอยาด แลสั่งว่าให้เจ้าคันทูในข้าวเตียบนั้นก่อน
๑๒๗ ครั้นสาวใช้เอาข้าวเตียบนั้นไปส่งกับบอกเจ้าอยาด ๒ คัน
๑๒๘ คุณก็พบหนังสือนั้นแลอ่านคุณก็รู้ว่ามีกำหนดผู้เป็นเจ้าของมาว่า
๑๒๙ ให้ส่งเจ้าอยาดไปยังอยุธยา ๑ จึงขุนนครไชยก็ส่งเจ้า
๑๓๐ อยาดเข้ามาแต่จตุรमुखโดยทางเรือมิได้ให้จำจง ครั้นมา
๑๓๑ ถึงตำบลแสงเพลา^{๑๐๗} อยู่มาเที่ยงคืนคนผู้รักษามานั้นนอน
๑๓๒ หลับไปสิ้น แลเจ้าอยาดลงน้ำลอยคอไปสู่ขุนพลับพลา
๑๓๓ ชัยก็ถามว่าใคร เจ้าอยาดก็บอกว่า ข้านี้ชื่อเจ้าอยาดบุตร
๑๓๔ พระราม ขุน[พลับ]พลาชัยก็ถามว่าเป็นบุตรพระราม มารดาเจ้าชื่อ
๑๓๕ ไร เจ้าอยาดก็บอกว่ามารดาข้าชื่อนางอามพเกษ^{๑๐๘} ขุน[พลับ]พลาชัย
๑๓๖ ก็ว่าเจ้าเป็นบุตรสหายเราจริงแล้ว แลขุน[พลับ]พลาชัยก็ว่าขุนนคร

^{๑๐๔} เนื่องจากคำว่า สารตี นี้เป็นคำที่เพี้ยนแล้วจากคำเดิมอย่างแน่นอน ผู้คัดลอกมักใช้ ร แทน น เสมอ เช่น ท่าน เขียนว่า ทาร ข้าพเจ้าเชื่อว่า มาจากการเขียนตามเสียงอ่านคำภาษาสันสกฤตว่า ศานติ (santi) ซึ่งแปลว่า “to quell” หรือ “ทำให้สงบ” ในที่นี้จึงหมายถึง การทำพิธีบูชาเพื่อสงบเคราะห์ใหญ่

^{๑๐๕} เป็นชื่อเมือง

^{๑๐๖} สันนิษฐานว่าคือข้าวเกรียบ

^{๑๐๗} เป็นชื่อสถานที่ นายโมเคิล วิทเกอร์ สันนิษฐานว่า ตรงกับ เมืองฉะเชิงเทรา

^{๑๐๘} เพี้ยนจาก อัมพเกษ เป็นชื่อของแม่นางเทพธณี

- ๑๓๗ ไชยก็ส่งเจ้าอयाดไปยังอยุธยาแลเราจะประกันเจ้า๒อย่า
- ๑๓๘ กลัวเลย เจ้าอयाดก็ว่า อันบิดาว่าดังนี้ แหนง^{๑๑๕} ว่า[มิจริง^{๑๑๖}]บิดาฆ่า
- ๑๓๙ ข้าเสียในเรือนบิดานี้เถิด จึงขุน[พลับ]ปลาชัยก็แต่งโภช
- ๑๔๐ นานอาหารให้แก่เจ้าอयाดกิน แล้วก็ส่งเจ้าอयाดไปแก่ ม
- ๑๔๑ หารังแคก^{๑๑๗} เฝ้า^{๑๑๘} พรรคขุน[พลับ]ปลาชัยในตรีอญ^{๑๑๙} ๑ ต่อ
- ๑๔๒ รุ่ง คนทั้งนั้นจึงรู้ว่าเจ้าอयाด^{๑๑๔} โยธาทั้งหลายก็เล่นไป
- ๑๔๓ ถามทัพขุนพลปลัปลาชัย ๒ ก็ว่าเรามีปรางภู ถ้าใครรู้
- ๑๔๔ จักใช้รักให้ไปด้วย ชาวเราจะให้ช่วยกันหา ๑ อยู่ไม่นานมาจึง
- ๑๔๕ รู้ว่าเจ้าอयाดหนีออกไปกะมัง^{๑๑๕} แลนายธรรมราช นายญี่^{๑๑๖} ช่างทอง
- ๑๔๖ นายประชา นายทองเตร็ดสงสาร นายญี่พกาย ย่อมเขมร^{๑๑๗} หนี

๑๐๙ คลางแคลง สงสัย

๑๑๐ ข้อความน่าจะตกไป ในที่นี้ ผู้ทำคำอธิบายเติมความเข้าไปเชิงสันนิษฐานเพื่อให้เข้าใจขึ้น

๑๑๑ ชื่อหัวหน้าชุมนุมเขมร

๑๑๒ พวก กลุ่ม ชุมนุม

๑๑๓ ชื่อที่สมบูรณ์คือ ตรีอญอาจ เป็นชื่อสถานที่

๑๑๔ เข้าใจว่าความในตอนนี้อาจหายไป

๑๑๕ ดูตามความแล้ว กะมัง ควรเป็นชื่อสถานที่

๑๑๖ คำว่า ญี่ หรือ นายญี่ เป็นคำที่ไม่เคยมีท่านผู้ใดสนใจศึกษามาก่อน ทั้งที่เป็นคำนำหน้าข้าราชการในสมัยโบราณตามที่ปรากฏในเอกสารนี้ เช่น นายยี่ช่างทอง นายยี่พกาย ญี่จักรญี่ คือตาลศรี ญี่ชรขันธ์มาก (สองชื่อสุดท้ายคงคัดลอกผิดจาก ญี่ถือนตาลศรี ญี่ชันหมาก ดูบรรทัด ๑๕๕ ข้างล่าง) ในกฎหมายเก่าอยุธยายังมีศัณนี้หลงมาในชื่อ นายยี่สาร ตักดินา ๘๐๐ ขึ้นตรงออกญาธรรมาธิบดี กรมวัง สำหรับที่มาของคำว่า ญี่ หรือ ยี่ โปรดดู วินัย พงศ์ศรีเพียร, “เรื่องภาษาไทยไทย”, บทความนำหนังสือ พจนานุกรมคำเก่าในภาษาไทย, โครงการวิจัย “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย”, ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร จัดพิมพ์เนื่องในศุภวาระพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ภูมิพลอดุลยเดชฯ มีพระชนมายุครบ ๗ รอบ ใน พ.ศ. ๒๕๕๕

- ๑๔๗ จากพระนครหลวงไปอยู่^{๑๔๗} เจ้าอयाด๒ก็ตั้งซ้ายขวา หน้า หลัง ๑
- ๑๔๘ คักราช ๘๔๕^{๑๔๘} ปีกุนเบญจศก เจ้าพระยาแก้ว พระยาไทย^{๑๔๙} เฝ้ามหา
- ๑๔๙ พรรคอันผู้เป็นเจ้าเข้ามาแต่พระนครหลวงนั้น ก็เจรจาด้วย
- ๑๕๐ ชัยประชาโหรจ^{๑๕๐} ทำขบถแก้สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า แลสัญญา
- ๑๕๑ แก่กันว่าจุฬารัตนา จะให้ชัยประชาโหรจกินกรุงอยุธยา แลจะส่ง
- ๑๕๒ พระยาแก้ว พระยาไทย แลเครื่องราชาประโคมที่เอามานั้นคืนไป
- ๑๕๓ พระนครหลวงคืน ครั้นรักกันแล้วก็เจรจาด้วยยอดเพชรรัตน์
- ๑๕๔ เพชรณารายณ์ เพชรสงคราม พิไชยเพชร อันเป็นทหารกองใน^{๑๕๔}ไชย
ศรี^{๑๕๕}
- ๑๕๕ ญี่จักร ญี่คือตาลศรี^{๑๕๖} ญี่ชรรชันทมาก^{๑๕๗} นายคำพระทาน นายจัวศรี
นาย
- ๑๕๖ ศรีวิไชย นายศรีเทพสุข นายเจ็ดหัว อีกหัวพัน^{๑๕๘}หัวปาก^{๑๕๙} นาย

๑๑๓/ ล้วนพวกเขมร

๑๑๔ ไปหา, ไปเข้าด้วย

๑๑๕ คักราชนี้คงคาดเคลื่อน น่าจะเป็นปีกุนที่ไม่เข้าไปกว่าคักราช ๘๐๕

๑๒๐ เจ้าพระยาแก้วพระยาไทย ไม่ได้หมายถึงบุคคลสองคน แต่พระยาไทยในที่นี้ ตรงกับ
พระยาไท หมายถึง ผู้เป็นใหญ่ ใช้เรียกอดีตกษัตริย์เขมร

๑๒๑ (อ่านว่า ชี-ประ-ชา-โหด) ถ้าเขียนอย่างถูกต้องควรจะเป็น ชัยประชาโหด ชี หมายถึง
นักบวช (ในที่นี้คือ พราหมณ์) ประชา อาจเป็นชื่อตัว และ โหด มาจากคำสันสกฤตว่า หุต
แปลว่า บุกไฟ บุคคลผู้น่าจะเป็นพราหมณ์พิธี

๑๒๒ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒย์ เกษมศรีให้ความเห็นว่า กง แปลว่า ทหารที่เฝ้าห้อม
ล้อมอยู่ มีอยู่ในทำเนียบประเพณีว่า กงใน กงนอก นางนิยะดา เหล่าสุนทร ให้ความเห็นว่า
ในวรรณคดีมีคำว่า กรรกง แปลว่า จุกช่อง ล้อมวง

๑๒๓ ประตูไชยศรี

๑๒๔ น่าจะคัดลอกคลาดเคลื่อนจาก ญี่ถือตาลศรี

๑๒๕ น่าจะคัดลอกคลาดเคลื่อนจาก ญี่ชันทมาก

๑๒๖ ผู้ควบคุมคน ๑ พัน (นายพัน)

- ๑๕๓/ วังพยาบาล^{๑๒๘} ทั้งปวง แล้วก็ให้ผ้าผ่อน เงิน ทอง ไปแจกกันในกุฏิ
- ๑๕๔ ชีปะราชาโหรจ แลคิดด้วยกันว่าจะเอาผู้เป็นเจ้าในเมืองท่านเสด็จไป
- ๑๕๙ บางตนิม^{๑๒๙} ที่หนึ่ง เมืองท่านเสด็จทรงบาตรนั้นที่หนึ่ง เมืองท่านเสด็จไป
- ๑๖๐ ใส่จันทน์ที่หนึ่ง เมืองท่านเสด็จไปประพาสอยุธยา ณ สนาม
- ๑๖๑ จันทน์ที่หนึ่ง เหตุว่าพระราชสมภารท่านจึงกระทำมิลุ จึงนายเจ็ด
- ๑๖๒ หัวเรือก็พกทอง อันปันกันนั้นมาบอกแก่ขุนราชอาษา กลางคืนขุน
- ๑๖๓ ราชอาษาก็เอานายเจ็ดหัวเรือมาด้วยแต่กลางคืนนั้น ก็เรียกขุนมณ
- ๑๖๔ เทียรบาล^{๑๓๐} ๒ ก็ไขประตูพระราชวัง เอาขุนทั้งสองก็เข้าไปกราบทูลแต่
- ๑๖๕ พระกรุณาสมเด็จพระผู้เป็นเจ้า๒ก็ให้หาพฤตมาตย์ราชอำมาตย์
- ๑๖๖ ทั้งปวง แลขุนราชศักดิ์แลขุนศรีมาซุมกันแล้ว ท่านสั่งให้ประหยัด^{๑๓๑} ช้างม้า
- ๑๖๗ ทเกล้าทหารทั้งปวงว่ารุ่งขึ้นจะไปเอาพระราชโอรส^{๑๓๒} นั้น จึงพระยาแก้ว
- ๑๖๘ พระยาไทยก็รู้รหัส^{๑๓๓} นั้นจึงหนีไปซ่อนอยู่ ครั้นจะใกล้อรุณทัย โยธา
- ๑๖๙ ทหารทั้งหลายก็ไปกระเวนเอาหมูกบถทั้งปวงก็ได้สิ้น ส่วนพระยา
- ๑๗๐ แก้วพระยาไทยไซ้รู้ ต่อสายงาย^{๑๓๔} แก่จึงได้ในหลังพระธาตุ ท่านก็ให้ถาม

๑๒๓/ ผู้ควบคุมคน ๑ ร้อย (นายร้อย)

๑๒๔ ผู้มีหน้าที่ดูแลรักษา

๑๒๕ เป็นชื่อหมู่บ้านและตำบลอยู่ในอำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีแม่น้ำไหลผ่าน วัดสำคัญของหมู่บ้านเรียกว่า วัดตนิม เป็นวัดเก่าแก่มากตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา

๑๓๐ ในสมัยหลังได้รับการยกฐานะเป็นออกญาธรรมาธิปัตย์ศรีรัตนมลเทียรบาล เสนาบดีจตุสดมภ์กรมวัง

๑๓๑ ตามศัพท์เขมรแปลว่า ระวัง แต่ในที่นี้หมายถึง ตระเตรียม, ดูแล

๑๓๒ รากศัพท์เป็นคำสันสกฤตคือคำว่า โอรส แปลว่า กบฏหรือคนทรยศ มิใช่ในหนังสือ **ยวนพ่ายว่า** ‘ปางเอาแสนไพร่ที่เค้น คางลาย’ กับอยู่ในกฎหมายเทียรบาลว่า ‘กระบดทตโอรส’

๑๓๓ รั้นัย ไหวตัวทัน

๑๓๔ คำว่า งาย เดิมหมายถึง ข้าวเข้า แต่จะเป็นเวลาเช้าหรือสายสุดแต่แต่ธรรมเนียมการ

๑๒๕ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

- ๑๓๑ เป็นลัจแล้วก็ให้จำนนใส่เกล้า^{๑๓๕}ไว้แทบเสาชิงช้า^{๑๓๖}นั้น จึงพระบรมรา
๑๓๒ ชาธิราชเจ้าก็ให้พระราชทานรางวัลแก่นายเจ็ดหัวเรือแลให้เป็น
๑๓๓ ขุนอินทมนตรี ส่วนแม่นางพระยา^{๑๓๗} แม่นางเจ้าเมือง^{๑๓๘} แลพระ
๑๓๔ สนมผู้ใหญ่ อีกท้าวพระยาเสนามาตย์ทั้งหลายก็ให้ตลับ
๑๓๕ เต้าปูน ชองพลู กล่องหมาก เป็นรางวัลแก่ขุนอินทมนตรี
๑๓๖ ได้ประมาณกระเชอใหญ่หนึ่ง แล้วยังให้เอารางวัลนั้นไปให้ขบถ
๑๓๗ ทิ้งปวงดู ๑ อยู่ประมาณสักสามวัน ทานก็ให้ขุนไชยพญา^{๑๓๘} แลศรี
๑๓๘ รังคัน เอาพระยาแก้ว พระยาไทย แลชีประชา แลราชโอรห์ทั้ง
๑๓๙ ปวงเสียบประจานไว้ในคูกุณนครไชย ด้วยกันทั้งปวงประมาณสาม
๑๔๐ สิบมีเศษ^{๑๓๙} ส่วนบุตรพระยาแก้วผู้หนึ่งชื่อเจ้าแก้วฟ้า ไปอยู่ด้วย
๑๔๑ ภรรยาในพระประสภ^{๑๔๐} มิได้รู้ด้วยบิดา ทานก็มีได้ให้ฆ่าเสีย ๑
๑๔๒ อยู่ประมาณสองสามวัน เจ้าแก้วฟ้าก็ให้กราบทูลแต่สมเด็จพระ
๑๔๓ พระบรมราชาธิราชเจ้าว่า ตัวข้าพระพุทธเจ้านี้อยู่ไปวันหน้า เขาจะว่า
๑๔๔ บุตรราชโอรห์แลจะอายุทุกเมื่อ เพื่อ^{๑๔๑} ดังนั้นข้าพระพุทธเจ้าจะขอ

รับประทานอาหารของแต่ละถิ่น ในที่นี้ข้อความหมายกับคำว่า สาย

๑๓๕ ที่คุมขัง

๑๓๖ น่าจะหมายถึง พระอัครชายา

๑๓๗ น่าจะหมายถึง แม่ยั่ว/หรว/อยู่หัวเมือง

๑๓๘ ในพระราชบัญญัติฉบับที่ ๒ ของพระไอยการลักษณะโจรกล่าวถึง ขุนสพทาไชย ในสมัยอยุธยาตอนต้น (รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑) น่าจะเป็นตำแหน่งราชการเดียวกัน

๑๓๙ หมายถึงสามสิบคนเศษ

๑๔๐ นายประโชติ สังขนุกิจอธิบายว่า เป็นชื่อสถานที่ในพระนครศรีอยุธยาตรงบริเวณที่เรียกว่า วัดปากน้ำประสภ ส่วนดร. ไมเคิล วิกเกอร์มีความเห็นว่า อาจเป็นชื่อสถานที่ที่อยู่ระหว่างพนมเปญกับกัมปงจาม

๑๔๑ เพราะ

- ๑๘๕ ตายด้วยกันเสียยังแล้วทีเดียวก่เกิด จึงสมเด็จพระบรมรา
 ๑๘๖ ชาธิราชเจ้า ก็ให้ศรีรังคั่นเอาเจ้าแก้วฟ้าไปฆ่าเสียตามใจ แล้วเอา
 ๑๘๗ ศพนั้นให้ทอดบาทพระยาแก้วผู้บิดาอยู่ ๑ เหตุว่าผู้เป็นเจ้าของ
 ๑๘๘ ทศพิธราชธรรมมหาประเสริฐ แลฆ่าคนผู้เป็นกบฏนั้น ที่มี
 ๑๘๙ ได้รู้เห็นเป็นกบฏด้วยนั้น ท่านก็ไม่ให้ฆ่าเสียแต่สักคน ๑ ส่วน
 ๑๙๐ ในเมืองน่านไซ้ ท้าวแพงแลท้าวเหาะพี่น้อง ชวนกันทำขบถ
 ๑๙๑ แก่พระยาแก่นท้าวชิงเอาเมืองน่านนั้นได้ แลได้ทั้งตัวพระยา
 ๑๙๒ แก่นท้าวจำนไว้ แลพระยาแพงก็ให้ท้าวเหาะไปกินเมืองลี้
 ๑๙๓ จึงพระยาลี้^{๑๘๒} ก็ว่าแก่พระยาแพง ขอร่านให้ฆ่าพระยาแก่นท้าว
 ๑๙๔ เสียไซ้จึงจะชอบ พระยาไม่ฆ่า ก็ให้จำพระยาแก่นท้าวไว้ ครั้น
 ๑๙๕ บายใจก็ให้ถอดมากินโภชนาหาร สุราบาน แล้วก็ให้เอาไปจำ
 ๑๙๖ ไว้เล่า อยู่มาพระยาแก่นท้าวก็เจรจาด้วย^{๑๘๓} บุราณธาตุ^{๑๘๔} อันมี
 ๑๙๗ ความเสน่ห์แก่อาตมานั้นก็ให้ส่ง[สาร?] ^{๑๘๕} จึงนายสามออนก็เอาพระยา
 ๑๙๘ แก่นท้าวไปซ่อนไว้ในเตาไห^{๑๘๖} แห่งหนึ่ง ครั้นพระยาแพงรู้ก็แต่งคนให้ไปหา
 ๑๙๙ ทัวทั้งเมืองก็มีพบ พระยาแพงก็ให้ยึด^{๑๘๗} ด่านทางทุกตำบล ครั้นแล้ว
 ๒๐๐ นายสามออนก็เอาพระยาแก่นท้าวหนีมาโดยทางสว่าง^{๑๘๘} หาโภชนา

๑๘๒ พระยาลี้ คือ เจ้าเมืองห้วยแม่จรมซึ่งเป็นเมืองใหญ่เป็นที่สองของน่าน ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์

๑๘๓ อธิษฐานต่อ

๑๘๔ พระธาตุเจดีย์แช่แห้ง

๑๘๕ ตรงนี้น่าจะมีข้อความตกไป ที่เติมความเสริมเข้าไบนั้นเป็นเชิงสันนิษฐาน

๑๘๖ เป็นชื่อสถานที่

๑๘๗ ปัจจุบันใช้อ้ายด แปลว่า ปิด, กัก

๑๘๘ คือเมืองสว่างคบุรีหรือเมืองฝาง

- ๒๐๑ ทารกินมิได้เลย ก็กินแก๊ไบ่มากเมา เปลือกไม้รากไม้ ประมาณสิบวัน
- ๒๐๒ ก็ถึงเมืองสทลวง^{๑๔๙} นายสามออนก็เอาพระยาแก่นท้าวเข้าไปฝาก
- ๒๐๓ ไว้ในกุฎิพระมหาเถรพรหม ๒ ก็ให้รักษาไว้ ๑ จึงขุนพลพระยา
- ๒๐๔ เซลียงไปวังข้างในตรอน ได้ช้างพังพลายประมาณหกสิบช้าง จึงพระ
- ๒๐๕ มหาเถรพรหม ก็ให้ปะขาวมาบอกพระยาเซลียงถึงคอกช้างนั้นว่า
- ๒๐๖ บุตรท่านพระยาแก่นท้าว หนีมาด้วยนายสามออนถึงสว่างแล้ว
- ๒๐๗ แลอยู่อาศัยในกุฎิพระมหาเถรพรหม ๒ ให้เข้ามาบอกข่าวแก่ท่าน
- ๒๐๘ ครั้นพระยาเซลียงรู้ ก็ยिनลาก^{๑๕๐} ยินดีหนักหนา แลสั่งให้ผูกช้างผูก
- ๒๐๙ ม้าไปรับพระยาแก่นท้าว ครั้นพระยาแก่นท้าวมาถึงก็กราบไหว้ พระ
- ๒๑๐ ยาเซลียงผู้เป็นบิดา ก็แถลงการอันพระ[ยา]แพง พระยาลิมชิงเอาเมือง
- ๒๑๑ น่านนั้น แลพระ[ยา]แก่นท้าวก็หนีมาเล่าให้พระยาเซลียงฟังทุกประการ
- ๒๑๒ แล้ว พระยาเซลียงก็เอาพระยาแก่นท้าว ล่องลงมาถวายบังคมแต่
- ๒๑๓ สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าถึงกรุงอยุธยา แล้วพระยาเซลียงก็ทูล
- ๒๑๔ แถลงการ อันพระยาแพงพระยาลิมชิงเอาเมืองน่านนั้น แลตัวพระยาแก่น
- ๒๑๕ ท้าวที่หนีมานั้น ทูลแก่ผู้เป็นเจ้าทุกประการ จึงสมเด็จพระบรมราชาธิ
- ๒๑๖ ราชเจ้าก็กล่าวกรุณาแก่พระยาแก่นท้าว แล้วให้พระราชทานรางวัล
- ๒๑๗ แก่พระยาทั้งสอง ๒ ก็ลาพระบรมราชาธิราชเจ้าคืนไปเมืองเซลียง ๑
- ๒๑๘ ส่วนในพระนครหลวงนั้นไซ้ หดงขอม^{๑๕๑} ผู้หนึ่งได้ยินว่า มีกำหนดผู้

๑๔๙ น่าจะเป็นการคัดลอกผิดจากคำว่า สวาง เนื่องจากในที่อีก ๓ แห่ง เป็นคำว่าสวาง
ทั้งหมด

๑๕๐ มาจากคำเดิมว่า มลาก แปลว่า ดี ดังตัวอย่างเช่น ผู้ลากมากดี

๑๕๑ สันนิษฐานว่าอาจหมายถึงหมอดู

๒๑๙ เป็นเจ้าไปให้ส่งเจ้าอयाดไปยังอยุธยา หดุงขอมก็ควร^{๑๕๒} ดูชะตา

๒๒๐ เจ้าอयाด ก็รู้ว่าเจ้าอयाดจะมีบุญ

หน้าปลาย (ส่วน C)

๒๒๑-๒๒๕(ลบเลื่อนอ่านไม่ได้เลย)

๒๒๖ ว่าเมื่อพระราชกุมารท่านพระนครอินทร์สวรรคตแล้วดังนี้ จะ

๒๒๗ ควรให้ผู้ใดครองพิภพในพระนครหลวง จึงท้าวพระยาพฤตมา

๒๒๘ มาตย์ทั้งหลายก็ว่า เมื่อพระนครหลวงไซ้^{๑๕๓} เป็นกรุงราชธานี

๒๒๙ ให้ญหลวงไซ้เมืองเล็กเมืองน้อย แลจะให้อำมาตย์มนตรีไป

๒๓๐ กินมิค[ว]ร อันตู่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายไซ้^{๑๕๔} ชอบ^{๑๕๕} ให้พระยาแพรก^{๑๕๖}

๒๓๑ อยู่เสวยราชย์เอง ๑ จึงพระบรมราชาธิราชเจ้า ก็มีพระราชโองการ

๒๓๒ ว่า พระยาทั้งหลายว่านี่ก็ชอบ แต่เยียว^{๑๕๗} ภายหน้าจะเกิดวิวาท จึง

๒๓๓ พระยาทั้งหลาย ขอให้ข้าพเจ้าขุนศรีบาทเป็นขุนพล ให้ขุนทรง

๒๓๔ พระอินทร์เป็นพี่เลี้ยงดุจเดียว ขุนราชศักดิ์ ขุนไกรนารายณ์ไซ้^{๑๕๘}ให้อยู่

๒๓๕ ตักเตือน ข้าพเจ้าทั้งหลายเห็นหาความกินแหนงมิได้

๒๓๖ เลย จึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ก็ตรัสบัญชาตาม

๒๓๗ ท้าวพระยาทั้งหลาย แล้วท่านให้ตราพระครุฑพ่าห์^{๑๕๙} ไปให้ท้าวพระยาทั้ง

^{๑๕๒} เป็นภาษาเขมร บางทีแผลงเป็นคำนวร ซึ่งแปลว่า ตรวจ, ชั่งดู ในจารึกหลักที่สามใช้ว่า

คูรี

^{๑๕๓} เห็นชอบเห็นควร

^{๑๕๔} เรียกชื่อเต็มว่า พระยาแพรกศรีราชา เจ้าเมืองแพรก ซึ่งปัจจุบันคืออำเภอสรคบุรี จังหวัดชัยนาท

^{๑๕๕} เกรงว่า

^{๑๕๖} พระราชพงศาวดารฉบับนี้นับเป็นหลักฐานแรกที่ยืนยันว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ไทย ทรงใช้ธงครุฑเป็นสัญลักษณ์ประจำพระองค์

๑๒๘ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

- ๒๓๘ หลายเอาเจ้าพระยาแพรกขึ้นเสวยราชย์ในพระนครหลวง แลให้เจ้า
๒๓๙ แม่ท้าวอินทรบุตรเป็นนางพญา^{๑๕๗} ๑ อยู่มาพระเจ้ากรุง[ย]โสธร^{๑๕๘} ก็ให้ขุน
๒๔๐ นครไชยเป็นนายกอง ถือโยธาทหารทั้งหลายไปรบเจ้าอयाดแล
๒๔๑ ปาวิเสด^{๑๕๙} ๒ ก็ยกช้างม้ารี้พลไปอยู่ถึงเปริยงเพรวะ^{๑๖๐} ที่นั่นช่องแคบ
๒๔๒ จึงขุนนครไชยแต่งคนประมาณ ๓๐๐ ให้ไปดู คน ๓๐๐ นั้น
๒๔๓ ก็ยกไปกลางคืน ครั้นถึงหนทางหนาวหนัก ก็นอนหลับอยู่ ขุน
๒๔๔ นครไชยก็แต่งหมู่หนึ่งไปดูเล่า ครั้นเห็นผู้ไปก่อนนั้นนอนหลับ
๒๔๕ อยู่ ก็ให้เก็บเอาเครื่องศาสตราอาวุธมาสิ้น ครั้นเขาตื่น เขาก็กลับมา
๒๔๖ ยังทัพขุนนครไชย ๒ ก็ให้ลงโทษ แลให้ส่งเครื่องอาวุธให้แก่เขา
๒๔๗ คืบ ๑ จึงขุนนครไชยกียกช้างม้ารี้พล ไปรับเจ้าอयाดถึงช่องแคบ
๒๔๘ นั้น เจ้าอयाดได้แต่งเขมรของ^{๑๖๑} พรณ^{๑๖๒} ออกสกัดยิงซ้ายขวาน้ำหลัง
๒๔๙ ขุนนครไชยก็แตกพ่ายมา แลช้างพารูดไม้ตก ก็เสียช้างลำพาสึง^{๑๖๓}
๒๕๐ ไปแก่ข้าศึก ชาวกำพูขไล่ฆ่าฟันพลตายขณะนั้นมากนัก ๑ แล้ว
๒๕๑ เจ้าอयाดก็ยกช้าง ม้า รี้พลหนีไปอยู่ในตรอญอาจ ประมาณเดือนหนึ่ง
๒๕๒ ก็มาเข้าเฝ้าบ้านสูงไปได้แล้วก็ยกมาจงบิ^{๑๖๔} ขุนกำแหงเพชร

๑๕๗/ พระมเหสีที่พระราชทานให้ไป

๑๕๘/ เจ้าพระยาแพรกศรีราชา พระเจ้ากรุงยโสธร

๑๕๙/ เป็นชื่อบุคคล

๑๖๐/ สันนิษฐานว่าเป็นชื่อเมืองโบราณซึ่งใน **ทำเนียบนาม ภาค ๓** เรียกว่า ไพรวง ปัจจุบัน
เรียกว่า PREY VENG อยู่ทางด้านตะวันออกของพนมเปญใต้ทะเลสาบใหญ่เขมร

๑๖๑/ เป็นชื่อเรียกกลุ่มชาติพันธุ์สำคัญกลุ่มหนึ่งในเขมร

๑๖๒/ เป็นชื่อเรียกกลุ่มชาติพันธุ์สำคัญกลุ่มหนึ่งในเขมร

๑๖๓/ ชื่อช้าง

๑๖๔/ ชื่อสถานที่

- ๒๕๓ อันกินเมืองนั้น ก็ป้องกันสามารถ เจ้าอภัยเอาเมืองมิได้ ก็เพ
 ๒๕๔ โทบายยกทัพคืนไป จึงสมเด็จเจ้ากรุงพระนครหลวง ก็แต่งขุน
 ๒๕๕ ไกรพลแสน ให้ไปช่วยขุนกำแหงเพชรกันเมืองจงบิบนั้น ชาวเมือง
 ๒๕๖ ทั้งปวงก็ไว้วางใจว่าเจ้าอภัยคืนไปแล้ว ประมาณเจ็ดแปดวัน เจ้าอภัยก็ยก
 ๒๕๗ แต่คนเร็ว^{๑๖๕} รุดมาปล้นเอาเมืองนั้นได้ แลขุนไกรพลแสน ขุนกำ
 ๒๕๘ แหงเพชร หนีรอดคืนมายังพระนครหลวง แลเสียดรว้อยยพ^{๑๖๖} ขุนกำ
 ๒๕๙ แหงเพชรสิ้น อยู่มาขุนไกรพลแสนก็ทูลแต่สมเด็จเจ้ากรุงพระน
 ๒๖๐ ครหลวงว่า ขุนกำแหงเพชรเป็นใจด้วยเจ้าอภัย แลส่งบุตรภรรยา
 ๒๖๑ ไป จึงผู้เป็นเจ้าก็ให้ถามขุนกำแหงเพชร ๒ ก็ว่าถ้าเราเป็นใจด้วย
 ๒๖๒ เจ้าอภัยดูจวนั้นจริง ขุนไกรพลแสนจะหนีรอดฤา ๑ อนึ่งข้าพระเจ้า
 ๒๖๓ ได้รบพุ่งกันสามารถก็จึงรอด ผู้เป็นเจ้าก็ให้พิจารณาดูบาดเจ็บ
 ๒๖๔ ขุนกำแหงเพชรนั้นก็เห็นจริง ท่านก็ส่งภรรยาอื่น^{๑๖๗} ให้ แลให้อยู่
 ๒๖๕ กินเมืองจงบิบนั่นเล่า ๑ อยู่มาเจ้าอภัยก็ให้มาเจรจาปราศรัย
 ๒๖๖ ด้วยขุนกำแหงเพชร รู้ว่าบุตรภรรยาขุนกำแหงเพชรซึ่งเจ้าอภัย
 ๒๖๗ ได้เอาไปนั้น เจ้าอภัยยังให้ประมุข^{๑๖๘} ไว้ ก็มีให้ขจัดขจาย ถ้าขุนกำแหง
 ๒๖๘ เพชรไปเฝ้าเจ้าอภัยไซ้ ๒ จะเลี้ยงให้ถึงความสุข ขุนกำแหงเพชรก็มี
 ๒๖๙ ลงด้วย^{๑๖๙} เจ้าอภัย ๒ ก็ยกช้างม้ารีพล มาเอาเมืองจงบิบนั่น ครั้นถึง
 ๒๗๐ ก็ให้เข้าปายป็นปล้นเอาได้เมืองนั้นแล แลได้ทั้งตัวขุนกำแหงเพชร

๑๖๕ ทหารเคลื่อนที่เร็ว, กองจู่โจม

๑๖๖ ลูกลี้ภัยครอบครัวที่ติดตามมา

๑๖๗ พระราชทานภรรยาให้ใหม่

๑๖๘ หมายถึงประมุข แปลว่า รวบรวม

๑๖๙ เข้าด้วย

- ๒๓/๑ ไป เจ้าอयाดส่งบุตรภรรยาแลข้าคนขุนกำแหงเพชร อันได้ไปแต่
๒๓/๒ ก่อนนั้นให้คืนสิ้น แลเลี้ยงดูขุนกำแหงเพชรให้ถึงสุข ๑ อยู่มา
๒๓/๓ เจ้าอयाดก็ให้ญี่ช่างทอง แลนางศรีพงษาไปเจรจาปราศรัยด้วยมหา
๒๓/๔ พรรคทั้งหลาย อันอยู่ในปาสานตี^{๑๓๐} นั้น มหาพรรคทั้งหลายก็มาออก
๒๓/๕ แก่เจ้าอयाดสิ้น ๑ จึงสมเด็จพะยาพระนครหลวงก็แต่งขุนศรีมงคล
๒๓/๖ รัตน์ แลขุนทรงพระอินทร ขุนราชศักดิ์ ยกช้างม้ารีพลไปเอาญี่ช่าง
๒๓/๗ ทอง มหาพรรคทั้งหลายอันอยู่ในปาสานตินั้น จึงญี่ช่างทองแล
๒๓/๘ มหาพรรคทั้งหลาย ออกมารบขุนมงคลรัตน์ โยธาทั้งหลาย ๒ ก็
๒๓/๙ พ่ายมาถึงจัตุรมุข แลเสียช้าง ม้า สรรพายุทธต้องชัยแลแตกพาทย์
๒๔๐ สิ้น ญี่ช่างทองแลมหาพรรคทั้งหลายก็ตามมาถึงจัตุรมุข ขุนศรี
๒๔๑ มงคลรัตน์ ขุนราชศักดิ์ก็หนีแต่จัตุรมุขมายังพระนครหลวง จึง
๒๔๒ เจ้าอयाดแต่งทัพเรือให้มาสกัดในทะเลแวกบ้านกิโลได้เรือชา^{๑๓๑} ผู้คน
๒๔๓ มาก จึงนายน้อยเกริกหิวแขนขุนทรงพระอินทรผู้บิดา ขุนราชศักดิ์
๒๔๔ ดีหนีรอด ชาวทัพเรือเจ้าอयाดก็ได้ขุนกำแหงบุตรภรรยาอีกบำไพราบาค^{๑๓๒}
๒๔๕ ไป ขุนราชศักดิ์ถูกขุนทั้งหลายผู้รอดนั้นก็พ่ายมาถึงพระ
๒๔๖ นครหลวง ๑ ส่วนขุนเทพราชอันผู้เป็นเจ้าให้ไปกินเมืองสลาย
๒๔๗ นั้น ครั้นรู้เจ้าอयाดออกไปคบมหาพรรคทั้งหลาย ชมัง^{๑๓๓} มารบเอา
๒๔๘ บ้านเมืองทั้งปวงดังนั้น ขุนเทพราชแลลูกขุนทั้งหลายก็แต่งบรรณา
๒๔๙ การมาจะถวายเป็นคัมแต่สมเด็จพะยาพระนครหลวง ครั้นมาถึงปาสาน

๑๓๐/๑ ชื่อสถานที่ในเขมร

๑๓๐/๑ ชา แปลว่า รบ

๑๓๑/๒ บำเรอบาท คือ อนุภรรยาหรือหญิงรับใช้

๑๓๓/๓ สันนิษฐานว่าหมายถึงผู้ชำนาญการรบ

- ๒๙๐ ดิฉันคอย^{๑๓๔} เจ้าอียาด ๒ ก็กุมเอาขุนเทพราชแลขุนหมื่นครวอพ
- ๒๙๑ ยพ อันมาทั้งปวงนั้นคือแม่นางพระ แม่นางใส แม่นางบุตรี แม่
- ๒๙๒ นางสน แม่นางอัคราช^{๑๓๕} แม่นางคงราชอันเป็นบุตรภรรยาขุนหมื่นทั้ง
- ๒๙๓ ปวงนั้นก็ได้อิน ก็เอาไปถึงเจ้าอียาด ๒ ก็เอาสตรีทั้งหลายนั้น
- ๒๙๔ เป็นภรรยา แล้วก็แจกทรัพย์เงินทองอันได้ไปนั้นแก่ทแกล้วท
- ๒๙๕ ทหารทั้งหลาย ๑ อยู่น้อยหนึ่งบาวิเสดก็มาถึงเจ้าอียาด ๒ ก็ให้
- ๒๙๖ แม่นางคงราชแก่บาวิเสด ๒ ก็กระทำการอภิเษกเจ้าอียาดให้เป็นเจ้า
- ๒๙๗ พระยาอียาดในบาบุรี^{๑๓๖} แล้วบาวิเสดก็ตวงพล^{๑๓๗} เอาเหมือนเตร็ดสงสาร
- ๒๙๘ ไปด้วย แต่พระยาอียาดได้เมืองทั้งปวง จัตุรमुखแลหมื่นนราเจ้า
- ๒๙๙ เมืองเพชรอินทร เมืองลแวก เมืองกำพงไผตรี เมืองตระพังพลัง
- ๓๐๐ เมืองบาบุรี เมืองเกอะ เมืองกตอก^{๑๓๘} ให้เตร็ดสงสารอยู่กินเมือง
- ๓๐๑ กะตอ พระยาอียาดอยู่เชียงไพร^{๑๓๙} พระยาวิเสดอยู่พิเรนธร ญี่ซ่าง
- ๓๐๒ ทองอยู่จัตุรमुख ขุนศพญา^{๑๔๐} อยู่ละแวก ขุนเทพราชอยู่บาบุรี ขุนกำ

๑๓๔ หมายถึงพบกองระวัง

๑๓๕ ชื่อปรากฏอยู่ในจารึกหลักที่ ๓๑๒ (จารึกลานทองที่ตะนาวศรี) ในประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ ลงมหาศักราช ๑๓๘๓ และปรากฏในพงศาวดารเมืองละแวก

๑๓๖ ชื่อปัจจุบันในแผนที่เรียกว่าบาบอน BABAU อยู่ทางด้านตะวันตกของฝั่งแม่น้ำโขงทางด้านใต้ของทะเลสาบเขมร เอกสารประวัติศาสตร์ไทยเรียกเมืองนี้ว่าเมืองบริบูรณ์

๑๓๗ สันนิษฐานว่า แปลว่า รวมพล หรือ ระดมพล

๑๓๘ สันนิษฐานว่าอาจมีการเขียนคลาดเคลื่อนจากเดิมซึ่งเดิมเขียนว่า เมืองกอกกร อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองบริบูรณ์ (บาบอน)

๑๓๙ เป็นชื่อเมืองซึ่งในหลักฐานประวัติศาสตร์เขมรสมัยหลังเรียกว่า เชียงไพร

๑๔๐ ใน กฎหมายตราสามดวง มีเอ่ยถึงขุนนางชื่อ เจ้าขุนหลวงสพฐานครบาล ซึ่งเห็นได้ชัดว่า เป็นตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ของสมัย ‘ศรีอโยธยา’ และเป็นเสนาบดีดูแลกรมพระนครบาลในสมัยก่อนมีการจัดระบบการปกครองแบบกึ่งรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

๑๓๒ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

- ๓๐๓ แหงเพชรอยู่ตระพังพลึง^{๑๘๑} นายธรรมราชอยู่จ่งเกอบ ๑ จึ่งสม
- ๓๐๔ เต็จพระเจ้ากรุงพระนครหลวง ก็ให้นายลงพัดแต่งคนให้
- ๓๐๕ ลอบมาทูลแต่สมเด็จเจ้าพระบรมราชาธิราชเจ้า ด้วยขุนนคร
- ๓๐๖ ไชยพล้อยเจ้าอย่าดเสียแลเจ้าอย่าดออกไปคบมหาพรรคทั้ง
- ๓๐๗ หลายเป็นขบถใหญ่หลวงดังนี้ขอผู้เป็นเจ้าทรงพระกรุณา
- ๓๐๘ ๑ ครั้นคนใช้มาทูลคดีดังนี้ สมเด็จเจ้าพระบรมราชาธิราชเจ้า
- ๓๐๙ ก็ให้พระราชโองการไปแก่พระราชโอรสท่านสมเด็จเจ้ากรุง
- ๓๑๐ พระนครหลวง แลท้าวพระยาทั้งหลายว่าจะมีการพระราชสง
- ๓๑๑ ครามในอยุธยา แลให้ขุนนครไชยนายลงพัดมาจ
- ๓๑๒ ้นบัลลังก์ ส่วนท้าวพระยาเสนาทั้งหลายให้อยู่ด้วยเจ้าพระยา^{๑๘๒} ครั้น
- ๓๑๓ พระราชโองการไปถึง สมเด็จเจ้ากรุงพระนครหลวง ก็ให้ขุนนคร
- ๓๑๔ ไชยนายลงพัดมายังอยุธยา ๑ ขุนนครไชยมาถึง สมเด็จเจ้าพระบรม
- ๓๑๕ ราชาธิราชเจ้าก็ให้พฤทธามาตย์ทั้งหลายพิจารณาก็เป็นสัตย์ ท่าน
- ๓๑๖ ก็ให้ฆ่าขุนนครไชยเสียแลนายสองถ้วนนายญี่หุ้ม ผู้เป็นบุตร
- ๓๑๗ ขุนนครไชยเสีย แล้วท่านตั้งนายลงพัดเป็นขุนพล เอาขุนกำ
- ๓๑๘ แหงพระอินทรแทนนายลงพัดคู่ขุนรามศรี ส่วนขุนผาวังป
- ๓๑๙ ลัด ขุนพระศรีใส อาทิจ เมื่อขุนนครไชยทูลขอช้างพลายเขียน
- ๓๒๐ พลญลนเป็นจำนำ^{๑๘๓} นั้น ว่า^{๑๘๔} เป็นเจ้าตรัสว่าได้ แล ๑ ขณะนั้นขุน
- ๓๒๑ ผาวังว่าช้างอันชนะงา^{๑๘๕} ดังนี้สมควรให้ไถลพระบาท จึ่งลูกรขุน

๑๘๑ ต้นฉบับเขียน ตระพังพลึง ในที่นี้แก้ไขให้ถูกต้องตามบรรทัด ๓๕๑

๑๘๒ สมเด็จเจ้าพระยาแพรภคิรัทธา พระเจ้ากรุงพระนครหลวง

๑๘๓ จำนำ แปลว่า กำกับ ควบคุม ดูแล

๑๘๔ ตรงนี้จะคัดลอกผิด ที่ถูกต้องควรเป็น พระ

- ๓๒๒ ทั้งหลาย ถ้าผู้อื่นใช้มิชอบ^{๑๘๖} ข้าพระเจ้า^{๑๘๗} ขุนนครไชยเป็นขุนพลเอง^{๑๘๘} ผู้
- ๓๒๓ เป็นเจ้าก็เปื้อนพระพักตร์หนี ขุนผาวังก็มีได้ทูลพระกรุณาในร
- ๓๒๔ โหล่น^{๑๘๙} อึ่งมิได้บอก^{๑๙๐} ขุนพระศรีก็ส่งช้างนั้นไปแก่ขุนนครไชยเอง
- ๓๒๕ ผู้เป็นเจ้าก็ให้จำขุนผาวังไว้ในทะเลวงพัน^{๑๙๑} แลตั้งนายศรีบุตรขุน
- ๓๒๖ พระศรีเป็นขุนศรีราชวังเมืองแทน ๑ ส่วนเจ้าพระยาอภัยไชร้ก็เอา
- ๓๒๗ มหาพรรคประมาณ ๑๐,๐๐๐ เป็นซ้าย ขวา หน้า หลัง และให้พระยาวิ
- ๓๒๘ เสดเป็นทัพหน้า ยกมาแต่เมืองนอกบาล^{๑๙๒} พรรคทั้งหลายก็ยก
- ๓๒๙ มาถึงโพธิสัตว์ จึงขุนทรงพระอินทร์เจ้าเมืองนั้น ก็ออกก็ยก^{๑๙๓} พระยา
- ๓๓๐ อภัยแลพระยาวิเสดแตกพ่ายไปถึงเชิงไพร ๑ อยู่หน่อยหนึ่งพระ
- ๓๓๑ ยาอภัยพระยาวิเสดก็ยกช้างรีพลมาเอาโพธิสัตว์เล่า ๑ ขณะนั้น
- ๓๓๒ พระยาวิเสดก็ยกทัพมาตั้งในตำบลโพธิ์รางมิได้ตั้งค่าย ส่วนพระยา
- ๓๓๓ อภัยไชร้มาตั้งในโพธิ์สัตว์ ให้ตั้งค่ายขุดคูแลเขื่อน^{๑๙๔} รวบรวม^{๑๙๕}

๑๘๕ ช้างที่ได้เคยต่อสู้ชนะช้างอื่นมาแล้ว

๑๘๖ ถ้าหากเป็นผู้อื่นใช้(ซึ่งมิใช่ขุนนครไชยแล้ว)ก็สมควร

๑๘๗ ในที่นี้มิใช่ สรรพนามบุรุษที่ ๑ แต่หมายถึง ผู้เป็นข้ารับใช้ของพระเจ้าอยู่หัวเอง

๑๘๘ ข้อความทั้งหมดนี้เป็นคำกราบบังคมทูลของขุนนาง กล่าวคือ “ถ้าเป็นผู้อื่นแล้วมิชอบมิควร แต่ข้าของพระเจ้าอยู่หัวคือขุนนครไชยนี้เป็นถึงขุนพลของพระองค์เอง”

๑๘๙ ที่เฉพาะตัว ในที่นี้หมายถึง การที่ขุนผาวังทำผิดกาลเทศะ เพราะพระเจ้าอยู่หัวได้ตรัสอนุญาตแล้ว แต่ขุนวังกลับคัดค้านต่อหน้าธารกำนัลเหมือนดังพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชวินิจฉัยผิด

๑๙๐ ไม่ได้มีรับสั่งให้ทำ

๑๙๑ คำว่า ทะลวงพัน ใช้เรียกเจ้าพนักงานในกรมสนมพลเรือนขึ้นกับกรมวัง ในที่นี้หมายถึง สำนักפקของเจ้าพนักงานเหล่านี้

๑๙๒ น่าจะเป็นชื่อเมืองที่เขียนหรือคัดลอกเพี้ยนไปแล้ว

๑๙๓ ยกทัพรับ

๑๙๔ แนวคันดินที่เกิดจากขุดคู

๑๓๕ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

- ๓๓๔ อามรา^{๑๕๖} ขวากหนามมั่นคง แต่พระยาอภัยมาลัอมโพธิสัตว์
- ๓๓๕ อยู่ประมาณ ๕ วัน ขุนเทพสงครามจันทบุรุษก็ยกช้างม้ารีพลไป
- ๓๓๖ ถึงโพธิสัตว์ ขุนทรงพระอินทร์แลขุนเทพสงครามก็ตกแต่ง
- ๓๓๗/ ช้างม้ารีพลออกยกพระยาอภัยแลพระยาวิเสดแตกฉาน แล
- ๓๓๘ โยธาทหารทั้งปวงก็ตามตีไป ขณะนั้นขุนเทพสงครามขี่พลาย
- ๓๓๙ ภูบาลก็วาง^{๑๕๗}ไล่เข้าศึกเต็ด^{๑๕๘}ไปแต่ตัวเดียว หมื่นเตร็ดสงสารขี่พลาย
- ๓๔๐ รัตนบัลลังก์น้อยกว่าพลายภูบาลมากนัก ครั้นเห็นขุนเทพสง
- ๓๔๑ ครามว่าเต็ดไป แลหาผู้ใดจะทันมิได้ ก็เกี่ยวพลายรัตนบัล
- ๓๔๒ ลังกัตรระหลบมามุดออกใต้คางพลายภูบาล เตรี็ดสงสารตีถูก
- ๓๔๓ หมวกขุนเทพสงครามตก นายจักรรัตนอันเป็นกลางช้างเตร็ด
- ๓๔๔ สงสารก็แทงถูกตาขุนเทพสงครามอยู่แล เตรี็ดสงสารก็ฟันขุน
- ๓๔๕ เทพสงครามขาดในคอช้าง ขณะนั้นนายเตร็ดสงสารก็ต้องป็น^{๑๕๙}
- ๓๔๖ ๕ เล่ม ส่วนพระยาอภัยไชรี ก็ต้องป็นในแขนนั้น ปวดนักจะอยู่มิ
- ๓๔๗/ ได้ถอยไปในถวนบาบุร^{๒๐๐} ๑ อยู่มาผู้มาลักช้างรัตนสิงหาสน์
- ๓๔๘ แต่โพธิสัตว์ไปต้องคอยนายเตร็ดสงสาร ๒ ก็ว่าช้างนี้
- ๓๔๙ ควรแก่เจ้าพระยาอภัย ๒ ครั้นรู้เตร็ดสงสารได้ช้างดังนั้น เจ้า

๑๕๕ เครื่องกำบังตาที่กั้นเป็นแถว

๑๕๖ สันนิษฐานว่าหมายถึง ก. เครื่องกีดขวาง; ข. ปืน เนื่องจากภาษาพม่าเขียน **อเมราก** ออกเสียงว่า **อัมเยา** (AMYAU) ล้วนออกเสียงว่า **อัมยอก** ส่วนคำมอญใช้ว่า **อัมลอก** (AMLOK)

๑๕๗/ วาง แปลว่า รึง

๑๕๘ ขาดไปหรือหลุดไปแต่ผู้เดียว

๑๕๙ ลูกธนู

๒๐๐ ชื่อสถานที่ในเมืองจตุรमुख แต่เขียนแตกต่างจากบรรทัดที่ ๓๖๙ “ทวนบาร์ปร”

- ๓๕๐ พระยาอียาดก็ชี้ข้างสพลิง มาแต่เชิงไพรสู่พระยาวิเสดที่ตะ
 ๓๕๑ พังพลิง ครั้นถึงก็ว่าข้ามาจะขอช้าง พระยาวิเสดก็ว่าเจ้าเจรจา
 ๓๕๒ ด้วยเตร็ดสงสารเถิด พระยาอียาดก็ให้หาเตร็ดสงสาร
 ๓๕๓ มาว่า เตร็ดสงสารก็ว่า ช้างนี้ข้าพระเจ้าได้ไชรี้ จะไว้ที่อาสาท่านเอง
 ๓๕๔ พระยาอียาดก็ว่า เรามาไชรี้เพราะจะเปลี่ยนข้างแลเมื่อท่าน
 ๓๕๕ มิเปลี่ยนก็ตามใจเถิด พระยาก็คืนไปเมือง ๑ อยู่มาพระยา
 ๓๕๖ อียาดก็ไล่กลให้หาเตร็ดสงสาร ๒ ก็ไปบอกแก่พระยาวิเสด๒
 ๓๕๗ ก็ห้ามมิให้เตร็ดสงสารไป อยู่มาน้อยหนึ่ง พระยาอียาดก็ให้
 ๓๕๘ หา เจ้าเตร็ดสงสารไปบอกแก่พระยาวิเสด ๒ ก็ห้ามเล่าไชรี้เตร็ด
 ๓๕๙ สงสารมิฟังก็เอาหัวพันสองคน แลพล ๕๐๐ ไปสู่พระยาอียาด ๒ ก็ให้กุม
 ๓๖๐ เอาเตร็ดสงสารแลหัวพันทั้งสองจำ^{๒๐๑} คง^{๒๐๒}ไว้ ส่วนพล ๕๐๐ นั้นไชรี้ให้เอา
 ๓๖๑ ไส้กล^{๒๐๓}ไว้ แล้วเจ้าพระยาอียาดก็แต่งให้ไปเอาพระยาวิเสดได้ก็ใส่จำ
 ๓๖๒ คงไว้สามวัน เอาลงเรือไปถึงจตุรमुखก็ฆ่าเสีย ส่วนเตร็ดสงสารแลหัวพัน
 ๓๖๓ ทั้งสองไชรี้ฆ่าเสียในเชิงไพร แล้วก็เข้าเอาครวอพยพทั้งปวงเข้าในจตุรमुख
 ๓๖๔ ไปยังทวนบารปร^{๒๐๔}สิ้น ๑ จึงเจ้าพระยาอียาดก็ให้นายธรรมราชเป็นหลวง
 ๓๖๕ เทพรราชา ส่วนญาติข้างทองไชรี้ให้ชื่อเจ้าขุนหลวง ๑ จึงสมเด็จพะบรมราชา
 ๓๖๖ ธิราชเจ้าก็ให้แม่นางกองแพง บุตรีขุนเทพสงครามเจ้าเมืองจันทบูร
 ๓๖๗ แก่ญาติให้ญาติกินเมืองจันทบูรแทน ๑ อยู่มาพระยาเทพมงคล
 ๓๖๘ อันเป็นพฤตามาตย์^{๒๐๕}ป่วยออกไปอยู่บ้านฉางก็ถึงกรรม จึงสม

๒๐๑ จองจำ

๒๐๒ มั่นคง

๒๐๓ ในกฎหมายบาลเป็นที่คุมขังใช้สำหรับสัตว์ บางครั้งก็ใช้กับคน

๒๐๔ สันนิษฐานว่าเป็นชื่อสถานที่ในจตุรमुख

๑๓๖ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ

๓๖๙ เติ็จพระบรมราชาธิราชเจ้าก็ให้เอาทองในพระคลังคุ่นหนึ่งทำโกศ^{๒๐๖}

๓๗๐ ส่งสการ^{๒๐๗} ศพนั้น แล้วท่านให้หาขุนศรีบาทผู้เป็นบุตรมาแต่พระน

๓๗๑ ครหลวงเอามรดก ส่วนขุนประชาชนผู้นองไשרท่านให้รับราชการเป็น

๓๗๒ พฤทธามาตย์แทน ๑ คักราช ๘๕๖ ปีชวดนักษัตร^{๒๐๘} เดือนยี่ สมเด็จ

๓๗๓ พระบรมราชาธิราชเจ้าก็ให้ขึ้นไปหา^{๒๐๙} พระยาเชลียง แลมหาธรรมราชา พระ
ยา

๓๗๔ รามราช พระยาแสนสอยดาว ๑ ขณะนั้นพระยาเชลียงไว้เมือง^{๒๑๐} สวรรค
โลกเจ้า

๓๗๕ ราชศรียศผู้เป็นบุตร แลพระยาธรรมราชาไว้เมืองพิษณุโลกแก่พระยาเหม
พระยา

๓๗๖ รามราชไว้เมืองสุโขทัย แต่^{๒๑๑} พระยาธรรมราชาแลไตรศร แลพระยาแสน

๓๗๗ สอยดาวไว้เมืองกำแพงเพชรแก่พระยาติวระภักดี แล้วพระยาทั้งหลาย

๓๗๘ ก็ล่องมายังอยุธยา ครั้นถึงผู้เป็นเจ้าก็ให้ชุมท้าวพระยาเสนามาตย์

^{๒๐๕} พระราชพงศาวดารฉบับนี้ให้ความสำคัญแก่พฤทธามาตย์ผู้นี้มาก และเวลาตายก็ยัง
พระราชทานโกศทองคำอีกด้วย แสดงว่า เป็นขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งมีความสำคัญอย่างมาก ชวน
ให้สันนิษฐานว่า บางทีคำว่า พฤทธามาตย์ ในที่นี้จะใช้กับตำแหน่ง **พญามหาอุปราช** (ต่อมา
ยกเป็น **เจ้าพรญาอุปราช**) ในสมัย ‘ศรีอยุธยา’ ในประวัติศาสตร์ไทย

^{๒๐๖} ตามความเชื่อแต่เดิมโกศมิใช่ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (เอกาทศรถ) แต่ความ
ในตอนนี้นำมาแสดงให้เห็นชัดเจนว่า โกศมิใช่ก่อนรัชสมัยนั้น คือได้ใช้มาแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรม
ราชาธิราชที่ ๒

^{๒๐๗} พิธีกรรมเกี่ยวกับการปลงศพ

^{๒๐๘} จุลศักราช ๘๕๖ ตรงกับปีมะโรงหาใช่ปีชวดไม่ ถ้าถือว่าปีนักษัตรถูกต้อง ปีจุลศักราชนี้
น่าจะต้องแก้ตามข้อเสนอของนายไมเคิล วิกเกอร์เป็นจุลศักราช ๘๐๖ ซึ่งจะทำให้เหตุการณ์
ต่างๆสอดคล้องกับพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐเป็นอย่างดี

^{๒๐๙} ส่งคนขึ้นไปเชิญตัวลงมา

^{๒๑๐} มอบเมืองให้ดูแล

^{๒๑๑} พิจารณาตามความแล้วควรเป็นคำว่า **แก่**

- ๓๓๙ ทั้งหลายในกลา^{๒๑๒} เปรี๊ญพุททาวาส จึงเบิกพระยาทั้ง ๔ ถวายบังคม
- ๓๔๐ พระบาทแล้ว ท่านก็มีพระราชโองการแก่พระยาทั้ง ๔ ว่าเยี่ย^{๒๑๓} ฉันใด
- ๓๔๑ เราจะให้พระยาน่านออกไปชนธเสมา^{๒๑๔} เราได้ จึงพระยาแสนสอยดาวแล
- ๓๔๒ พระยารามราชก็ทูลแต่ผู้เป็นเจ้าว่าน่านไซ้ร้ออยู่ต่อต้านเมืองเซลียงแล้ว
- ๓๔๓ แลพระยาแก่นท้าวก็มาอยู่ด้วยในเมืองนั้นเล่า ขอผู้เป็นเจ้าไว้เป็นภาระธุระ
- ๓๔๔ ข้าพระเจ้าพระยาเซลียงที่เดียวเถิด เมื่อใดจะมีการสงครามตู่ข้าพระเจ้าทั้ง
- ๓๔๕ หลายจะขอเอาช้างม้า รี้พลไปช่วย ๑ จึงสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้าก็ตรัส
- ๓๔๖ พระบัญชาตาม จึงพระยาเซลียงก็ทูลแต่ผู้เป็นเจ้าว่า ถ้าเอาด้วยไมตรี
- ๓๔๗ มิได้แล้วเอาด้วยการสงครามผู้เป็นเจ้ายิ่งให้เอาเถา จึงท่านก็มีพระบัณ
- ๓๔๘ ทูรว่า ฉันใดจะได้ไซ้ร้อก็ว่าพระยามิได้เลย จึงพระยาเซลียงก็ทูลแล้วว่าถ้า
- ๓๔๙ ลังข้าพระเจ้าไซ้ร้อหย่อนแล้ว ชาวแพร์ ชาวน่าน พลเขาญิบ^{๒๑๕} หมื่นช้างม้า
- ๓๕๐ ก็เกือบคาม^{๒๑๖} ถ้าจะเอาได้ก็จะได้ด้วยเดชะพระราชสมภาร^{๒๑๗} แล ๑ แล้วสม
- ๓๕๑ เ็จพระบรมราชาธิราชเจ้าก็ตรัสสั่งแก่พระยาทั้งสามว่า ถ้าพระยาเซลียง
- ๓๕๒ จะไปเอาเมืองน่านไซ้ร้อให้ทั้งหลายแต่งพล ๒,๐๐๐ ช้างเครื่อง ๒๐ ม้า ๒๐๐
- ๓๕๓ แต่งให้ทันราชการไซ้ร้อ คือทั้งหลายมีสวามิภักดิ์แก่เราเลย ๑ แล้วท้าว
- ๓๕๔ พระยาทั้งหลายก็ลาผู้เป็นเจ้าขึ้นไปเมือง แต่พระยาแสนไซ้ร้อยังอยู่บำเรอพระ
- ๓๕๕ บาทในอยุธยา ๑ ส่วนพระยาเซลียงไซ้ร้อ ครั้นขึ้นไปถึงเมืองสวรรค
- ๓๕๖ โลกก็ไวกดีทั้งปวงแก่หมื่นทลงพล ๒ ก็ให้หนังสือไปสอง^{๒๑๘} พัน

๒๑๒ บริเวณ

๒๑๓ ทำ

๒๑๔ ออกไปเป็นเมืองขึ้น

๒๑๕ สอง

๒๑๖ สันนิษฐานว่าหมายถึง คับคั่ง, มากมาย

๒๑๗ บุญบารมี

- ๓๙๗/ หารทองในเมืองน่าน พันหารทองก็เป็นใจด้วยหมื่นทลวงพล
๓๙๘ แลให้หนังสือมาว่า ให้พระยาเจ้าเร่งยกช้างม้ารี้พลไปจับปล้นพร้อม
๓๙๙ กันบัดนี้ หมูลาวทั้งหลายมาบอกแก่ขุนหมื่นหนองขวางในไตรตรึงษ์
๔๐๐ หนองขวางกะ^{๒๑๕} พลรบได้ประมาณ ๖,๐๐๐ แลช้างม้าสรรพอยู่แล้วก็ให้เอา
คร้ว
๔๐๑ อพยพทั้งปวงเข้าไปในเมืองเชียงใหม่ ๑ ครั้นหนังสือมาถึงหมื่น
๔๐๒ ทลวง ๒ ก็เอาคดีนั้นบอกแก่พระยาเชลียง ๒ ก็ให้เทียบช้างม้ารี้
๔๐๓ พลทั้งปวง แลให้หนังสือไปเร่งเอาพลหัวเมืองใหญ่ทั้งสามเมือง
๔๐๔ อันจะเข้าตาทัพด้วยนั้น ๑ ขณะนั้นชาวคอยก็มาบอกแก่คิระ

หน้าปลาย (ส่วน D)

- ๔๐๕ ภัคดี ๒ ก็ให้บอกแก่พระยาแสน ๒ ก็ทูลแต่สมเด็จพระ[บรมราชา]
๔๐๖ ธิราชเจ้า ๒ ก็มีพระบัญชาว่า ผิดงั้น ว่าพระยาแสน[ควรกลับขึ้นไป]
๔๐๗ จงจับปล้นเถิด พระยาแสนก็ถวายบังคมลาพระบาท[คืนกลับไป]
ยังเมืองกำแพงเพชร ๑ ส่วนเจ้าศรีวภัคดีไซ้ร้เจรจาด้วยเจ้าฟ้า
๔๐๘ พุ่ง หมื่นไกรกำแพง พระยารามราช มหาธรรมราชา เราจะไปถึง
๔๐๙ ไตรตรึงษ์เอง แลเจ้าศรีวภัคดีก็แต่งเจ้าฟ้าพุ่ง แลเจ้าไกรกำแพง
๔๑๐ ถือพล ๕,๐๐๐ แลช้างม้าทั้งปวงยกไปยังไตรตรึงษ์ ครั้น[พระยา]
๔๑๑ แสนขึ้นไปถึงเมืองกำแพงเพชร ก็แต่งช้างม้ารี้พล[ทัพบก]
๔๑๒ ทัพเรือ ครั้นสรรพ^{๒๒๐} ก็ให้ศรีวภัคดี[ดี]เป็นทัพหน้ายกขึ้นไป[เจ้า]
๔๑๓ ฟ้าพุ่ง แลไกรกำแพง ครั้นถึงยกเข้าปล้น ชาวเมือง[ทั้ง]

๒๑๘ สันนิษฐานว่า คงคัดลอกผิดจากคำว่า **ส่ง**

๒๑๙ เกณฑ์

๒๒๐ พร้อมสรรพ

- ๔๑๕ ปวงรบบพุ่งป้องกันเป็นสามารรถแลโยธาทหารพระยาแสน[ต้อง]
- ๔๑๖ สัตราวุธล้มตายบาดเจ็บมาก ก็ล่าทัพคืนลงมา ๑ จึง[พระยา]
- ๔๑๗ แสนก็ใช้พันอุ่นแลพันบุญไกร มาถึงพระยาเซลียงให้ว่า[ดำ]
- ๔๑๘ เนินคดี^{๒๒๑} อันใดเจรจาด้วยกันแต่ก่อนนั้น แลครั้นพันอุ่น
- ๔๑๙ พันบุญไกรมาถึง ก็กล่าวแก่พระยาเซลียงโดยดั่งพระยาแสนสั่ง
- ๔๒๐ มานั้นทุกประการ ๑ จึงพระยาเซลียงจึงใช้ทั้งสองไปบอกแก่พี่
- ๔๒๑ พระยาว่า เราจะไปเอาเมืองนั้นให้แก่พี่พระยา^{๒๒๒}เอง จึงพันอุ่นแลพันบุญ
- ๔๒๒ ไกร ก็คืนไปบอกแก่พระยาแสน ดุจด่าพระยาเซลียงว่านั่นทุกป[ระการ]
- ๔๒๓ จึงพระยาเซลียงก็ยกช้างม้ารีพลไปถึงพระยาแสน ๒ ก็ให้เจ้า[ฟ้า]
- ๔๒๔ พุ่งแลเจ้าไกรกำแพงยกไปเป็นทัพหน้า ครั้นถึงเชียงทอง
- ๔๒๕ ชาวคอยก็บอกว่า เขากล่าวว่ามหาราช^{๒๒๓} สวรรคต แลให้[ชาวเมือง]
- ๔๒๖ ทั้งปวงเข้าไปเมืองเชียงใหม่ บัดนี้เขารู้ว่ามหาราชมิได้สวร[รคต]
- ๔๒๗ ชาวเมืองทั้งปวงก็คืนมา เข้าอยู่ในเมืองตามภูมิลำเนาแล้ว[ดุจเดิม]
- ๔๒๘ จึงเจ้าฟ้าพุ่งและเจ้าไกรกำแพง ก็ให้มาบอกแก่เจ้าศรีวิภักดี[๒]
- ๔๒๙ ก็บอกแก่พระยาแสน ๒ ก็ไปบอกแก่พระยาเซลียง ก็จัดแจงยกช้างม้า
- ๔๓๐ รีพลทั้งปวงขึ้นไป ครั้นถึงเจ้าฟ้าพุ่งแลเจ้าไกรกำแพง ก็มาบอก
- ๔๓๑ การศึกทั้งปวงนั้นแก่พระยาแสน เจ้าศรีวิภักดีก็ว่าเมืองเท่านั้น[ผิเจ้า]
- ๔๓๒ จะเอามิได้ แหนงว่า^{๒๒๔} จะเอาขึ้นมุ่งไปเถิด ๑ จึงเจ้าฟ้าพุ่งเจ้าไกร[รกำ]

๒๒๑ ดำเนินการ

๒๒๒ การที่พระยาเซลียงเรียกพระยาแสนสอยดาวว่า พี่พระยา แสดงว่า เจ้าเมือง
กำแพงเพชรมีอาวุโสสูงกว่า

๒๒๓ เป็นชื่อที่นิยมใช้เรียกกษัตริย์เชียงใหม่

๒๒๔ ก็สมควรว่า เกรงว่า

๔๓๓ แพงก็ยกทัพเข้าไปตั้งในตำบลแม่ตาก^{๒๒๕}ไปไกล^{๒๒๖}เมือง(พอประมาณ...)

๔๓๔ เส้น อยู่สองวันก็ตกแต่งโยธาทหารเข้าปลอม^{๒๒๗}ปล้นเมือง [ได้เมือง?...]

เนื้อความทำยบรรทัดที่ ๔๓๔ (ฉากเป็นเรื่องตีเมืองเชียงใหม่ได้)
ไม่ต่อบรรทัดที่ ๔๓๕ (เล่าเรื่องจะเข้าตีเมืองไตรตรึงส์ครั้งที่
สอง) น่าจะคัดลอกตกไป ๖ บรรทัด

๔๓๕ ป้องกันให้จงได้ อย่าให้เสียราชการแล พระยาแสนแลพระยาเชลียง[ตรวจ]

๔๓๖ พลเสร็จสรรพแล้ว ให้แต่งบันไดพะอง^{๒๒๘}หามแล่น^{๒๒๙}กันดักัน[ผิว่าจะ].

๔๓๗ เข้าปล้นเมือง ก็ให้ฟังเสียงร้องเรา ถ้าผู้ใดละเมิดมิฟัง[บังคับบัญชา]

๔๓๘ ชาไซร์จะให้ลงโทษจหนัก ครั้นเพลาค่ำก็ให้ตกแต่งกันสรรพ[เสร็จ]

๔๓๙ แล้วประมาณได้กอนหลับ พระยาเชลียงก็ยกโยธาทหารทั้งข้างม้าเข้า

๔๔๐ เมืองได้ ส่วนหมื่นหนองขวางไซร์ เอาภรรยาขี่ช้างตัวหนึ่งออกมา

๔๔๑ กลางโยธาทหารทั้งหลายนั้น ๒ ก็รุมเอาหมื่นหนองขวางแลจับ[กรร]

๔๔๒ ยาได้มา ส่วนหมื่นคำคองชาวเจ้าไกรกำแพง ได้ช้างแล[ม้า?]

๔๔๓ หมื่นหนองขวางแลเครื่องพหุมากสำหรับหนึ่ง ก็เอามาถึงเจ้าศรีว[ักดี๒]

๔๔๔ ก็[ให้]แก่ภรรยาหมื่นดาวทองไว้ หมื่นคำคองชาวเจ้าไกรกำแพงก็เอา

๔๔๕ พลายนั้นมาให้แก่เจ้าศรีว[ักดี] ส่วนหมื่นท__กยนี้ ก็เอา.....

๔๔๖ มาคนหนึ่ง แลพยุพณ^{๒๓๐}เอาพลดาบไล่ห้ขวากออกไป.....

^{๒๒๕} ชื่อสถานที่ใกล้แม่ตาก (แม่น้ำปิงส่วนที่ไหลผ่านบริเวณเมืองตากเก่า)

^{๒๒๖} ห่าง

^{๒๒๗} ปลอมตนเข้าไปในเมือง

^{๒๒๘} คือลำไม้ไผ่สำหรับปีนขึ้นต่างบันได

^{๒๒๙} สำหรับหามและวิ่งเข้าไปพาดกำแพง

^{๒๓๐} ชื่อคน แต่อาจคัดลอกมาไม่ถูกต้อง

- ๔๔๓ จึ่งพระยาแสนแลพระยาเชลียงก็เข้าเมืองได้ ยืนข้างอยู่ในสนามจร[รจา]
- ๔๔๔ ด้วยกัน จึ่งพระยาแสนก็ว่าแก่พระยาเชลียงว่า โดยนัดไซ้ให้ฟังเส[ียง]
- ๔๔๕ ข้าเองเรายังยกเข้าปล้น ดังที่ท่านให้ปล้นก่อน จึ่งพระยาเชลียงก็เรียก
- ๔๔๖ จ่า^{๒๓๑} จ้งมาถามว่า ได้ยินอันใดด่วนให้ป็นเมือง แลมิได้ฟังกต
- ๔๔๗ หมายถึง^{๒๓๒} ท่าน จ่าจ้งก็ว่า ข้าได้ยินดังเสียงสั่ง ข้าจึงให้ยกเข้าปล้นแลพระ
- ๔๔๘ แสนก็ว่า ดังจ่าจ้งนี้จะมาไล่กลแต่เรา จึ่งพระยาเชลียงก็หัว แลพระยา[ทั้ง]
- ๔๔๙ สองก็ออกมายังทัพ พระยาเชลียงก็ว่าเสร็จเท่าแต่ได้แลจึ่งก....
- ๔๕๐ ก็ให้เจ้าไกรกำแพงกินเมืองไตรตรึงษ์ และไว้พล ๕๐๐๐ แลช้าง[ม้า]
- ๔๕๑ สารพัดสรรพ ด้วยทแกล้วทหารอยู่เมืองนั้น แลพระยาเชลียงแล[ทัพ]
- ๔๕๒ ก็ยับยั้งอยู่ แลพระยาเชลียงก็ให้แต่งหน[ง]สือฉบับ ๑ แล้ว
- ๔๕๓ ลอบให้ไปแก่หมื่นทลวงพลแลแสนขุนหมื่น[ที่หลายอันมิได้]
- ๔๕๔ ตรัสแก่พระยาแก่นท้าวในเมืองน่านทั้งปวงนั้น จึ่งหมื่นทลวงพล
- ๔๕๕ แลแสนหมื่นทั้งหลายสั่งมาว่า อันพระยาเจ้าให้มาดังนี้ดีนัก
- ๔๕๖ ตูข้าทั้งหลายยังไปได้สืมคุณของพระยาแก่นท้าว จึ่งพระยาเจ้าเอา
- ๔๕๗ พระยาแก่นท้าว อันเป็นเจ้าแก่ตูข้า มาให้ตูข้าเห็นเถิด จึ่งคนใช้พระยา
- ๔๕๘ เชลียง ก็คืนมาบอกแก่พระยาเชลียงโดยเนื้อคดี อันหมื่นทลวงพล[แล]
- ๔๕๙ แสนหมื่นทั้งหลายว่ามานั้นทุกประการ ๑ ครั้นพระยาเชลียงได้[ฟัง]
- ๔๖๐ คำชาวน่านกล่าวดังนั้น พระยาเชลียงก็ให้หาหมอพรหมโค[ตมา]
- ๔๖๑ ถามว่า เราจะไปเอาเมืองน่านที่นี้ยังจะได้ฤา หมอพรหมโคตรก็ว่า[พระยา]
- ๔๖๒ ท่านจะไปนี้จะได้เมือง แลว่าจะได้แก่ผู้อยู่[ก่อน พระยาแก่นท้าว]

๒๓๑ เป็นตำแหน่งขุนนางชั้นสูงในสมัยอยุธยาตอนต้น

๒๓๒ คำสั่ง

- ๔๖๓/ พระยาเชลียงก็ให้ตรวจช้างม้าพลทั้งปวงสามวันเอาพล[ทั้งปวง]
๔๖๔ ยกออกขัดทัพ^{๒๓๓} ในหาดทราย แล้วก็ให้หนังสือไปถึงมหา[ธรรมราชา]
๔๖๙ แลพระยารามราชแลพระยาแสนสอยดาว ได้พระกำหนดผู้เป็น[นเจ้า]
๔๓/๐ มีพระบัญชาแต่ก่อนนั้นแล้ว แลพระยาเชลียงก็ไว้เมืองสวรรค
๔๓/๑ โลกแก่เจ้าราชศรียศ ผู้เป็นบุตร หมื่นใจขวาง ขุนนครไชยอีก
๔๓/๒ นักพฤทธิ^{๒๓๔}ทั้งหลายแลพลเชิงกู่^{๒๓๕} คีลบาล^{๒๓๖} ประมาณ ๓,๐๐๐ แล้ว
๔๓/๓ พระยาเชลียงก็สั่งแก่เจ้าราชศรียศว่า ถ้าพระยาทั้งสามให้ช้าง[ขึ้น]
๔๓/๔ มาถึงเราเมื่อใดไซ้ร ก็ให้เร่งไปตามทัพเราจงทัน อนึ่งถ้า[พิ]
๔๓/๕ เรามหาธรรมราชามาถึงไซ้ร ให้เข้ามาอยู่รั้งเมืองด้วยเจ้า
๔๓/๖ พระยาเชลียง สั่งแล้วก็ยกช้างม้ารีพลไป...

๒๓๓ ฝึกฝน ตระเตรียม

๒๓๔ สันนิษฐานว่าเป็นมนตรีที่ปรึกษา

๒๓๕ ข้าพระ คนล้างตืนภิกษุก่อนขึ้นกู่

๒๓๖ คัดลอกผิด ที่ถูกต้องคือ คีลบาล แปลว่า ข้าวัด คำว่า พลเชิงกู่คีลบาล มีปรากฏอยู่ใน
ตำราพระบรมราชูปถัมภ์ ในความหมายว่า คนเป็นข้าพระและข้าวัด

๓๘. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุวเรศฯ
 ๓๙. ราชบุรุษในกรมการพิธีพระพิธีกรมพระราชวังบวรวิเศษวังหน้า
 ๔๐. หลวงพระยาเดชมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ๑ คู่สมภารนางสงฆ์น้อย
 ๔๑. ทนาย กรมการพิธีคดีคดีได้แต่เดิมนั้นประมาณ ๕๐๐๐ แคนร้อย
 ๔๒. พบตั้งมากอยู่แทนตำบลไชยบุรีนั้น ๑ คิ๊พระยาอู่หมื่น

๔๓. เสด็จออกทอดพระเนตรมณฑลพระนครศรีอยุธยา ก็นำมาของตามหัวหัว
 ๔๔. พระยาอู่หมื่นเสด็จมาเข้าด้วยอยู่ยังทนายนั้นแล้วของสมเด็จพระเจ้า
 ๔๕. เมืองทั้งปวงได้มากแล้ว กอเสด็จมณฑลมาถวายยังกรม
 ๔๖. เสด็จไปเสด็จ แล้วให้กราบทูลพระกรุณาขอตั้งมากไชย
 ๔๗. เสด็จเป็นคัมภีร์มาพระบาท สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้ากรม

๔๘. พระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ตั้งไว้ในสมเด็จพระเจ้า
 ๔๙. มาตามนั้นนั้นคือตั้งพระยาอู่หมื่นเสด็จมาตั้งเมืองไชยบุรี
 ๕๐. เกณฑ์ในตั้งแต่งยี่สิบห้าของพระยาในเมืองปกครองเมือง
 ๕๑. เสด็จให้ พงศธรมาตามราชอำมาตย์ทั้งหลายนอกเขตเมือง
 ๕๒. องค์ แดงมณฑลให้คืนไปกินเมืองอยู่ปกครองเมืองเสด็จตามราช

๕๓. โองการสมเด็จพระเจ้าคัมภีร์ สอนพระยาอู่หมื่นเสด็จมา กทรงราชมณฑล
 ๕๔. การออกไม่ของของมาถวายยังกรมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (หัว) ๑
 ๕๕. สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า ก็นำมาของทั้งมาไว้พักกับกับ (หัว) ๑
 ๕๖. ทั้งปวง คัมภีร์พระกรุณาตั้งขึ้นไปยังเมืองกำแพงเพชร (หัว) ๑
 ๕๗. มาพระยาอู่หมื่น แดงมณฑลมา พระยาธรรมาธิราชพระยาธรรม (หัว) ๑

๕๘. มาฟากกนา ดอยท้าวพระญาเสนาบดีทนาย ทักไปเฝ้าเมือง (เจ้ารูปด)
๕๙. กองนั้น ครั้นท้าวพระญาเสนาบดีทนายกับปองกองขุน ทารก (เจ้ารูปด)
๖๐. ขุนณรงค์ไชยธิดาญาติทนายไปเหยงกองที่กรุงอยุธยาไป (เจ้ารูปด)
๖๑. กับหนึ่ง แลท้าวท้าวพระญาฝ่ายเหนือทั้งปอง ๔ กับ ทดทง
๖๒. ปอง ๕๐๐๐๐ ช้าง เกร็ด ๖๐ ม้า เกร็ด ๑๐๐๐ ครั้นตากแต่งแล้วเสด็จขึ้น
๖๓. ท้าวพระญาทั้งนลายคิดถวายน้อมลาศมเด็จพระนารายณ์เจ้า กษ
๖๔. ไปยัง ๑ ขณนั้นแต่พระญาเสนาบดี มีไปดอยดอยครั้นท้าวพร (คนเค็ดม, เจ้ารูปด)
๖๕. ดกทั้งนลายยกขึ้นไปแล้ว ถึงเมืองเมาะคำเคื่อง พระญาราม เตะ (เจ้ารูปด)
๖๖. เตะเมืองตากทอ แลกระสุนมึงทั้งนลายเฝ้าข้างมัว-พ (เจ้ารูปด)

(ต่อหน้า B)

๖๗. ประหาร... ประดับดอยเครื่องศ... กต... ความมาด...
๖๘. ... เมืองตากทอ...
๖๙. ... แลพระรามแก้วแห่งเสนาเมือง
๗๐. ... ผู้เป็นเจ้า เสด็จไปเฝ้าเมืองทวายมาครั้งนั้น เจ้าแก้วมัวไชย

๗๑. ดุดอยดอยตามมาดโกดถึง พัง แลขมิ้นสมรไชย กษณูกเกล็ด แล
๗๒. งานกทงเร็ดโคดที่ชาวตากทอของผู้ทนายเรียงนั้นกดับดงหัวมัวสันแต่ผู้ด
๗๓. ทายเฝ้าทนายสันมิมสมรไชย ๗ กตผู้ด้อยทนายทักแล้วแลคณมิมสมร
๗๔. ไชย เตะเร็ดเข้ามายังขุนณรงค์ไชย ๗ ในท้าวพระญาเสนาบดีบรรดา

๗๕. ทายกับทนายกองทั้งปวงกตาดอชมกับแกศัดดาภาเมอได้อดมื่นเสง
 ๗๖. ข้องเงาโลงโงยอฉัก ภาณได้ทำตามคิโยสเรอโขบโงยอฉัก
 ๗๗. แลขุนหะดริโย กตาดอชมมาเท้ททามดูบ่าบมา จังเจาเมอ
 ๗๘. ทายกองแกศัดดาเมอผู้ไปทนายกับทนายกองทั้งปวงกตาดอชม
 ๗๙. ข้องเมอพิททิมโยสเรอ ดางนี้ได้แลศกเอนเรอเทอเมอเทอพิททิมโยส
 ๘๐. ขุนหะดริโยแกศัดดาททามทั้งปวงกตาดอชม ขุนหะดริโยททาม
 ๘๑. ทั้งปวงกตาดอชมมา เท้ดักเกรงได้อดมื่นเสงมา ททาม
 ๘๒. เลอโขบคิโยบาทมิได้ดากทั้งข้องค้ำคั้น กรอหกันยอฉักคัก
 ๘๓. กตาดอชมโยธาทนารกได้อดมื่นเสงททามประมาทสองรอบ ๑
 ๘๔. ขุน เจาเมอธาทนารกแกศัดดาเมอทั้งปวงไปยังมื่นพิททิมโยส
 ๘๕. จันมำกเอนเรอทั้งมำคิโยคองหัวแกศัดดาเมอคตาดอชมนี้ ครั้นพิท
 ๘๖. ขอบแกศัดดาเมอทั้งปวงกตาดอชม เท้แลอเมอมาหาโยธาทนารก
 ๘๗. เจา ๑ กตาดอชมมาดั่งขุนหะดริโย ๑ โงยอฉักแกศัดดาเมอ
 ๘๘. ดั่งนี้แกศัดดาเมอทั้งปวงกตาดอชม ทั้งปวงกตาดอชมกับกตาดอชม
 ๘๙. มาดอชมบั้งคตาดอชมมาททามผู้ไปเรอ แกศัดดาเมอแกศัดดาเมอทั้งปวง
 ๙๐. แกศัดดาเมอ ๑ โงยอฉักคิโยบาทมิได้ดากทั้งข้องค้ำคั้น ข้องคิโยบาท
 ๙๑. ได้คักโยบัทนารกเมอโงยอฉักคิโยบาทมิได้ดากทั้งข้องค้ำคั้น

๙๒. ทศกัณฐ์นำเนหอดำทมน้ำ ๑๐ อยู่ประจักษ์ต่อหน้าพระที่นั่ง สมเด็จพระ
 ๙๓. พระบรมราชาธิราชเจ้า กษัตริย์ไทยปวงชน ครั้นสุริยาษาขึ้น
 ๙๔. ทรงให้เอาพลด้วยทรงบุรุษแห่งหนึ่งแลเอามารวมราช
 ๙๕. ธิราชพระยาไชยเมืองพระยาธรรมราชด้วย รับทศกัณฐ์มาขึ้น
 ๙๖. ณ แลทศกัณฐ์มีใจคิดจะกลับไปเมืองชวาอยู่ ผู้เป็นเจ้ากษัตริย์

๙๗. ในมหาพิชัย ๑๐ อยู่มาประจักษ์มาทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ทั้งหลาย
 ๙๘. กทลายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมือง สอนผู้เป็นเจ้า

๙๙. ศกัณฐ์ให้มาขึ้นกรุงศรีอยุธยา ๑๐ สอนให้เมืองขมวดินนี้พระ
 ๑๐๐. พยาธมศักระโศก กษัตริย์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมือง ๑๐ อยู่มาเมือง
 ๑๐๑. มาพระราชบุตรทศกัณฐ์ พระนครอินทรอินทร์ด้วยด้วยราชโอรส

๑๐๒. พระนครอินทรอินทร์ บุตรทศกัณฐ์พระอินทร์ผู้เป็นพี่เลี้ยงกับกรรม
 ๑๐๓. กในมหาพิชัยแลสมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า กษัตริย์ไทยผู้เป็น
 ๑๐๔. บุตรทศกัณฐ์อินทร์ ๑๐ อยู่มาเจ้าเมืองบุตรพระรามเจ้าอินทร์ผู้เป็น
 ๑๐๕. เจ้าเมืองไปอยู่ด้วยบุตรนั้น กรอขอขึ้นกับทศกัณฐ์แห่งเมืองบุตร
 ๑๐๖. ทศกัณฐ์อินทร ๑๐ กในแก่บุตรทศกัณฐ์อินทรยกขึ้นกับเมือง

๑๐๗. ขึ้นทศกัณฐ์ ขึ้นไปอยู่บ้านตาม จึงทรงให้มหาพิชัยสมเด็จพระ
 ๑๐๘. พระราชาธิราชเจ้า กษัตริย์ไทยผู้เป็นเจ้าเมืองบุตรพระรามบุตร
 ๑๐๙. เทพมณฑลบุตรอินทร์ บุตรอินทร์บุตรพระรามบุตรอินทร์ผู้เป็น
 ๑๑๐. ศักรามบุตรรามกับแม่ บุตรแม่พระอินทร์บุตรพระรามบุตรอินทร์ผู้เป็น
 ๑๑๑. ทศกัณฐ์บุตรอินทร์ บุตรพระอินทร์บุตรพระรามบุตรอินทร์ผู้เป็น ๑๕๐๐๐

๑๑๒. ทั้ง ๑๐๐ ม้า ๑๐๐๐ ยกไปยังพระนครนคอง แคว้นพระราชกำหนด
๑๑๓. ผู้ไปเฝ้าไปแคว้นราชกำหนดการดา ครั้นทันท้าวพระญา ทบ
๑๑๔. นลายนกไม้บึง ถึงพระนครแล้วให้ไปให้สมเด็จพระนครอินทรา
๑๑๕. ยกทั้งม้าพล ๑๐๐๐๐ ไปทันหนึ่ง แล้วจึงยกไปปราบพระกัณฑ์
๑๑๖. ให้ตั้งมุขหน้า ครั้นได้ท้าวพระยา แคว้นราชกำหนดการดา
๑๑๗. นลายนกไม้บึงถึงพระนครนคองแล้ว ให้สมเด็จพระนครอินทรา
๑๑๘. มาตั้งเป็นทัพหนึ่ง ตามพระราชกำหนด แล้วจึงยกไปปราบมหาร
๑๑๙. พระกัณฑ์นลายน จนถึงตั้งมุขหน้า แคว้นราชกำหนดการดา
๑๒๐. ฉะนั้นได้เอาเอาท้าวพระญาทั้งนลายน ๑๐๐ แคว้นราชกำหนดการดา
๑๒๑. กุฎราชกำหนดการดาอินทรา พระราชกำหนดการดาเสด็จมาตามพระราช
๑๒๒. ท้าวพระญาทั้งนลายนต่างมาประชุมกันที่สระน้ำ แล้วยกทัพไป
๑๒๓. ครั้นมา ครั้นถึงที่พระนครอินทราประทับอยู่นั้น ถึงพระนคร
๑๒๔. นลายนกไม้บึงถึงพระนคร ๑ จึงมาทูลท้าวพระญาแล้วมาทูล
๑๒๕. คบดา กษัตริย์นั้นคือให้ไปให้พลให้ไปให้เอาเอาไป
๑๒๖. ส่งแคว้นเอาเอา แล้วจึงให้เอาเอาให้เอาเอาให้เอาเอาให้เอาเอา
๑๒๗. ครั้นแล้วให้เอาเอาให้เอาเอาให้เอาเอาให้เอาเอาให้เอาเอา
๑๒๘. ดูกษัตริย์นั้นคือให้ แคว้นราชกำหนดการดาไปเฝ้าแล้ว มา
๑๒๙. ไปส่งแคว้นเอาเอาไปยังอยู่ทศวา ๑ จึงให้สมเด็จพระนครอินทรา
๑๓๐. ดูกษัตริย์นั้นคือให้โดยทางเรือ มีเรือให้เอาเอา ครั้นมา
๑๓๑. ถึงตำบลแห่งหนึ่ง ท้าวพระญาต่างมาทูลท้าวพระญาผู้รักษามหา

๑๓๒. ขันไชยสิ้นเกลเจ้าอวดทงนำลอบดงไปย คู่ขุนคัมพลา
 ๑๓๓. ไชย ๗ กทมดไธร์ เจ้าอวดทง ออกดาข้าหนีเจ้าอวดมบุตร
 ๑๓๔. พระราม ขุนพลไชย กทมดาเน..บุตรพระรามมรดาเจ้าชื่อ
 ๑๓๕. ไชย เจ้าอวดทงออกมรดาข้าหนีทงอามทกน ขุนพลไชย
 ๑๓๖. กวดเจ้าเนบุตรคณายเรตงแลแล้ว แลขุนพลไชยกวดาขมด

๑๓๗. ไชยกลังเจ้าอวดทงไปยยังอยู่ทก แลเรตงปรกนี้เจ้าอยู่ อมา
 ๑๓๘. กัดเคย เจ้าอวดทงอานมิดาอานี้แลในหนึ่งดาบดา
 ๑๓๙. ข้าเสียบให้เรอหนีดาหนีทอด ถึงขุนพลไชยกแดงโพ
 ๑๔๐. ทอหารใน แลเรตอวดทงแลแล้ว กสงเจ้าอวดทงไปแกม
 ๑๔๑. นารับ แดกเผ่าพระค ขุนพลไชยให้ยเรออยู่ ๑ ๓๐

๑๔๒. รุงตทงนี้แล คู่รูดาเจ้าอวดทง ไปเรทงนดาบดแลนไปย
 ๑๔๓. ทมทงนี้ขุนพลคัมพลาไชย ๗ กวดาเนมปรกน ได้รู
 ๑๔๔. สกิดักไชยไปดอยทงเรตงในระบกันหา ๑ อยู่ทกมคัง
 ๑๔๕. รูดาเจ้าอวดทงหนีออกไม่กมึง แลทอระมราชทกนขึ้นทง
 ๑๔๖. ทอปรชทกนทงเรตงสังสาร ทกนทกน บอมเรมนี้

๑๔๗. จากพระนครนคองไปอยู่คู่เจ้าอวดทง กอ้งช่วยชอทาณคัง ๑
 ๑๔๘. ศักราช ๘๔๕ มีกนเบณศัก เจ้าพระญาแก้วพระญาไทได้มนา
 ๑๔๙. พระค ดิพลเจ้าเข้ามา แลพระนครนคองนี้แลกระดาออย
 ๑๕๐. ชัยปราชไนรคทอฆบด แลคัมเด็คพระมราชำธราชเจ้า แลสิรรญา
 ๑๕๑. แลกกันดาตุดปรามนคอง ๑๕๑ ชัยปราชไนรคกนกรบอยู่ทก แลคส

๑๗๖. ชำรษาเจ้า กิ่งพระราชทานรับขึ้น แยกเขตแดนไว้ แลในเมษ
 ๑๗๗. ชุณหะมณดิษฐ์ สอนแม่บทพระญาแม่บทเจ้าเมืองเพชร
 ๑๗๘. สันหมณัฐิณ อิกท้าวพระญาเสนาภคตยทั้งนลาบ กิ่งในละกัน
 ๑๗๙. เตาบุห ชองพุดกคองนมาก เมษรับขึ้น แยกหอหมณคตย
 ๑๘๐. ปิโธปมกรกรเชอโนนหมิง แลในเมษรับขึ้นน้นไปนปีนบด

๑๗๙. กิ่งปองดู ๑ อุดมประสาธน์สามคั่นทวนกันขึ้นใช้ท้าว แลศรี
 ๑๗๘. รับขึ้น เตาพระญาแม่บทพระญาไทแลรับประมา แลราชไทนทง
 ๑๗๙. ปองเสี้ยนประสาธน์ได้ให้คนขุนนครไซ ดอยกันทั้งปองประสาธน์
 ๑๘๐. สมนิเสด สอนบุตรพระญาแก้วมุนีหัง ชีเจ้าแก้วท้าวไปดอยดอย
 ๑๘๑. ภรรยาให้พระประสาธน์ มิได้รู้ ดอยมิดา ทนกลัดให้เขาเสีย ๑

๑๘๒. อุดมประสาธน์สามคั่น ได้แก้วท้าวในกรมท้าวแลสมเด็จพระ
 ๑๘๓. พระบรมราชาเจ้า เจ้าดาต้าวท้าวท้าวเจ้ามิ ดอยไปให้คน เจ้าจั่ว
 ๑๘๔. มุทธราชไทน แลคตยทุกเมธ กิ่งดอยน้นท้าวท้าวเจ้าจั่ว
 ๑๘๕. ทาปดอยกันเสียขึ้น แลคตยเดวิดกคต กิ่งคตยพระบรมราชา
 ๑๘๖. ชำรษาเจ้า กิ่งในเมษรับขึ้น เตาเจ้าแก้วท้าวไปนปีนตามใจแก้ว

๑๘๗. สก น้นในกคตยพระญาแก้วมุนีดาอู ๑ เมธดาผู้ปกครอง
 ๑๘๘. ทศทิศธรรมมาประสาธน์ แลคตยคนน้นเมษกรมคตย กิ่ง
 ๑๘๙. ได้เมษเมษกรมคตยน้น ทนกลัดให้เขาเสีย แลคตย ๑ สอน
 ๑๙๐. ให้เมษเมษน้น ทนกลัดให้เขาเสีย เมษเมษน้น ทนกลัดให้เขาเสีย
 ๑๙๑. แลพระญาแม่บท กิ่งเมษเมษน้นได้ แลคตยคตยพระญา

๒๓๑. ไป เก็บของตีสบธการภรรยาแดงดำคนรักกำแหงเพชรอันใดไปแด
๒๓๒. กอห่มในคืนคืน แดงเลบิตูรูกำแหงเพชรในถึงศรี ๑ ดูมา
๒๓๓. เก็บของตกในลูกร่างทอง แดงหงส์ทองมาไปครองจางราศีรัตนมา
๒๓๔. พรรคทั้งขลุ่ยอันโอปโปในป่าสามอันนี้ มหารพคทั้งขลุ่ยกลาออก
๒๓๕. แก่เถาบาดสี ๑ ใบ ส้มแดงจางาพรหมนครขลุ่ยแดงขลุ่ยสีมดค

๒๗๖. มีสาเหตุการทรงพระประชวรมาแต่ครั้ง ยากยิ่งนักจึงไม่ตามรู้ช่วง
๒๗๗. ทบมหารพโรคภัยแลยอยู่ใหม่แล้วแต่บัดนั้นถึงบัดนี้ ช่วงทองแดง
๒๗๘. มหารพโรคภัยแลย ออกมาบรรพตและนครในราชธานีแลย ๗ ก
๒๗๙. ทบมาถึงถึงพระมหาเศวตฉัตรแล้วนั้นมาบรรพตและนครของพระเศวตฉัตร
๒๘๐. สนิ่ แล้วทบมหารพโรคภัยแลยมาบรรพตและนครมาถึงถึงพระเศวตฉัตร

[illegible]

๒๕๖. หอระฆัง ๑ ส่องเห็นเทพารักษ์อยู่บนเครื่องไปก็มองสลับ
๒๕๗. เห็น กระซู่เกาะยอดออกไปคืบมาพรวดทั้งหลายนัยมั่งมี
๒๕๘. นกเมืองทองปัดด้วยเห็น ขุนเทพราชเสด็จขึ้นทูลถวาย กวาทะบรรณา
๒๕๙. กรมการถวายมั่งคั่ง เสด็จขึ้นเสวยพระสุราด้วย คัณฑ์มาด้วยสา
๒๖๐. ด้ อดอดใจแล้ว ๑๑ กุญชรเทพารักษ์เสด็จมาด้วย

๒๙๑. ยม อัมมาทตบองหน้ คิวัดแม่ทองพระ แม่ทองใส แม่ทองมอริ แม่
 ๒๙๒. ทองสข แม่ทองอัครราช แม่ทองทองราช อัมมาทตบองหน้ทอง
 ๒๙๓. บองหน้กิดสีน กตวโปเล้งเควอช๒๒ กตวสัธวทองนล้วยหน้
 ๒๙๔. แม่ทองราชแม่คักกเรดกัษท เณสีทอง อัมมาทตบองหน้แม่ทอง
 ๒๙๕. ทวทองนล้วย ๑ อมมอญหน้ มอเลศดกมาลึงเควอช๒๒ กโ

๒๙๖. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒ กทกัษทอช๒เควอช๒๒แม่ทอง
 ๒๙๗. พญาอช๒๒แม่ทองแม่คักกเรดกัษทอช๒เควอช๒๒แม่ทองคังราช
 ๒๙๘. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๒๙๙. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๐. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช

๓๐๑. กต๒ พญาอช๒๒แม่ทองแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๒. ทอญอช๒๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราชแม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๓. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๔. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๕. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช

๓๐๖. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๗. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๘. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๐๙. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช
 ๓๑๐. แม่ทองคังราชแม่คักกเรด๒แม่ทองคังราชแม่ทองคังราช

๓๑๑. ราชสังคมาไนโดยทศบาล แด่ไฉนนครไชย หงคพืดมาด
 ๓๑๒. คัมภีร์ กิ่งทศพรญาเสนาทอ หลายไฉนด้วย เคาทศพร ธรรม
 ๓๑๓. พระราชโองการไปเถิง สิบเดา/เจ้ากรุงพระนครหลวง กไฉนนคร
 ๓๑๔. ไชยทศพรพิศ ภายใต้อุทธยา อ หุนนครไฉนด้วย สิบเดาพระบรม
 ๓๑๕. ราชธรรมาเจ้ากไฉนทศพรมาตย ทอ หลายทศพร ก เป็น ศัสด์ทศ

๓๑๖. กไฉนนครไชยไชย แด่ทศพร สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๑๗. หุนนครไชยไชย แด่ทศพร สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๑๘. พระพรหม (ทศพรทศพร) ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๑๙. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๐. ทศ พร เป็นเจ้าหน้าหน้า เป็นเจ้าหน้าหน้า ไฉนด้วย

๓๒๑. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๒. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๓. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๔. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๕. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย

๓๒๖. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๗. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๘. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๒๙. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย
 ๓๓๐. ๕๔๔ หุนนครไชย ไฉนด้วย สิบทศพร ไฉนด้วย

๓๕๑. พ้อพิณ คณธิดา กว้างบาด ข้อง ข้าง พญาแก้วเสดกดา เจ้าธรรมา
 ๓๕๒. ดอผลเสดกสับสารเทอด พระบาทอดกโนนาเสดกสับสาร
 ๓๕๓. มาดาเสดกสับสาร กดาข้าง พ้อพิณเสดกได้อิสระได้อาณาพนม
 ๓๕๔. พระญาอดกดาเสดกมาเสดกพร๑๑ เผลอห้ข้าง แดเมอทัน
 ๓๕๕. นีเผลอห้กตามใจเทอด พระญา คณิไปเผลอ ๑ อุดมพรพา

๓๕๖. อดกได้อิสระ ไชนาเสดกสับสาร๒ กโนมอกแกพญาแก้วเสดก
 ๓๕๗. กนาลิไชเสดกสับสารไป อุดมพรพา พ้อพิณเสดกได้อิสระ
 ๓๕๘. นาเสดกเสดกสับสารเข้าไยมอกแกพญาแก้วเสดก กนาลิไชเสดก
 ๓๕๙. สับสารนิพ้อง กณาลิไชเสดก คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ กโนม
 ๓๖๐. เสดกเสดกสับสารเสดกคณาลิไชเสดก คณเสดก ๕๐๐ นีสไชเสดก

๓๖๑. ไสกลังไย แดเสดกพรพา๒อดกเสดกไยไยเสดกเสดกได้อิสระได้อิสระ
 ๓๖๒. คณไยเสดกคณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๖๓. กณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๖๔. ไยไยคณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๖๕. เทพราช คณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒

๓๖๖. ไยไยคณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๖๗. แดเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๖๘. ไยไยคณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๖๙. ไยไยคณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒
 ๓๗๐. ไยไยคณาลิไชเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒ คณเสดก ๕๐๐ นีสพรพา๒

๓๗๑. คอระลอบเอวมดงูก สอนทูลประจักษ์หม่อมไฮทนต์ในระบือชักรเนน
 ๓๗๒. พญกธราภตบ เทน ๑ ศักราช ๘๕๖ มีพ่อคหักคัธร์เดอห์ญี สมเ็จ
 ๓๗๓. พระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๗๔. งามราชทูตมาแลสนสอยดา ๑ ขนมหัทยาสุรเสนาบดีไฉนเอื้อยคิอรรคคิอรรค
 ๓๗๕. ราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย

๓๗๖. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๗๗. สอยดาไฉนเอื้อยคิอรรคคิอรรค
 ๓๗๘. กอระลอบเอวมดงูก สอนทูลประจักษ์หม่อมไฮทนต์ในระบือชักรเนน
 ๓๗๙. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๐. พระราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย

๓๘๑. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๒. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๓. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๔. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๕. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย

๓๘๖. พระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๗. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๘. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๘๙. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย
 ๓๙๐. งามราชโองการให้เจ้าพระยาสุรเสนาบดีแลกรมการมหาดไทย

๓๙๑. ได้กษัตริย์มาทำเรื่องได้กษัตริย์ ๑๐๐๐ แด่กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๒. ได้ไปหาเมืองทมิฬ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๓. แด่กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๔. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๕. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐

๓๙๖. ได้กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๗. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๘. แด่กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๓๙๙. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐

๔๐๐. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๔๐๑. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๔๐๒. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๔๐๓. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐
 ๔๐๔. กษัตริย์ ๑๐๐๐ กษัตริย์ ๑๐๐๐

(๓๐๗ D).

๔๐๕. ภูมิดี ๆ ก็นอนอกแกทพญาแสน ๆ กทุกุคแต่ส้มเดี๋ยพร (เจ้ารด)
 ๔๐๖. เจ้าราชเจ้าภูมิดีพรบรรทุก ฉายด้วยหันฉาพรญาแสน (เจ้ารด)
 ๔๐๗. คังนัยพหิณเทอด พรญาแสนกวดาวยมั่งคณคพรมท (เจ้ารด)
 ๔๐๘. ยั้งเมืองกำแพงเพชรบุรี ๑ เดือนเจ้าศรีวิธภักดีได้กระดาตยเจ้าฟ้า
 ๔๐๙. ฟองนนิกรกำแพง พรญารามราช มหารมมราช เจ้าคไปตั้ง

๔๑๐. ไตรตวันมเอง แดเจ้าศรีวิธภักดีกแต่งเจ้าฟ้าฟองแดเจ้าโกรกำ
 ๔๑๑. ถัดพล ๕๐๐๐ แดช้าง ม้าทั้ง ๒๐๐๐ ไปยังไตรตวันม คัม (เจ้ารด)
 ๔๑๒. แสงวันไปถึงเมืองกำแพงเพชรบุรี กแต่งช้างม้ารถ (เจ้ารด)
 ๔๑๓. ทับเรือ ครันครันกไปศรีวิธภักดีเป็นทัพยกออกไป (เจ้ารด)
 ๔๑๔. ฟาฟงแดโกรกำแพง ครันถึง ยกเข้าปล้นชาวเมือง (เจ้ารด)

๔๑๕. มอญรบพองกัเป็นสามารถ แดโยธาทหารพญาแสน (เจ้ารด)
 ๔๑๖. สำราญครันตยมาด เกบมากกลาทัณฑ์ลงมา ๑ ครั้ง (เจ้ารด)
 ๔๑๗. แสงวันไปถึงเมืองกำแพงเพชรบุรี กแต่งช้างม้ารถ (เจ้ารด)
 ๔๑๘. เหนือครันอันใดกระดาตยกันแตกอนหน แดวันพันธุ
 ๔๑๙. พันนนิกรมาถึงกกลาแกทพญาแสนโดยตั้งพรญาแสนส่ง

๕๒๐. มานี้ทุกประการ ๑ จึงพระยาเศวตฉัตรไชย ทั้งสองไปบอกแก่พี่
 ๕๒๑. พระยา จาเรจไปเจอเมืองห้วยในแก่งพระยาเอง จึงหนีหนีแค้น(ทิ้ง)
 ๕๒๒. ไกร กัดหนีไปบอกแก่พระยาแสน อุดดำพระยาเศวตฉัตรไชยทุกประการ
 ๕๒๓. จึง พระยาเศวตฉัตรไชย กบกำทั้งมาวิ่งหนีไปเมืองพระยาแสน ๗ กในเจา (ทิ้ง)
 ๕๒๔. ฟองเตเตไกรกำแพง ยกลงไปเล่นที่พนมพร ครั้นถึง เรียง ทอบ

๕๒๕. ชำคอบกบอวดา เขากล่าวว่า มหาราชสวรรคตแล้ว (ทิ้ง)
 ๕๒๖. ทั้งปองทั้งไปเมืองเรียงไม มีดน้ำจ้าวามหาราชมีดสวรรค์
 ๕๒๗. ชำคอบทั้งปองกอดนี้มาอยู่ที่เมืองตามภูมิคำหาแล้ว (ทิ้ง)
 ๕๒๘. จึงเจ้าฟ้าฟองเตเตไกรกำแพง ก็นำมาบอกแก่เจ้าศรีวิภักดี (ทิ้ง)
 ๕๒๙. กบอวดาพระยาแสน ๗ กไปบอกแก่พระยาเศวตฉัตรไชย กัดใจแรงยกช้างมา

๕๓๐. รีพลทั้งปองหนีไป ครั้นถึง เจาทั้งฟองเตเตไกรกำแพง ก็นำมาบอก
 ๕๓๑. ทศกัณฐ์ทั้งปองหนี แก่พระยาแสนเจ้าศรีวิภักดี กวามเมืองเทว (ทิ้ง)
 ๕๓๒. จอจะมีได แหวนดาจ่อเสวตฉัตรไชยไปทอด ๑ จึงเจ้าฟ้าฟอง เตไกร (ทิ้ง)
 ๕๓๓. แสงกบกำทั้งไปตบในถ้ำบดเมตตากไปไกลเมือง(พอบรรพ)
 ๕๓๔. เสก อยู่สอแหงนตากมองโดยธำมหารเจ้าปดอมปดเมือง (ทิ้ง)

๕๓๕. ปองกบทั้งปองหนีไปเสก ราชบุตร แด่พระยาแสน แด่พระยาเศวตฉัตรไชย (ทิ้ง)
 ๕๓๖. ทศกัณฐ์รับแล้วในดวงทมิฬ โยนนามแด่กบกำ (ทิ้ง)
 ๕๓๗. เจ้าปดอมเมืองกโนทั้งเสก ของเรา ดาญใจลเมต มีทั้ง(บั้งบั้ง)
 ๕๓๘. เจ้าเสกไว้คงโทษคงหนัก ครั้นเพลาตกในตาแดงกษัตริย์ (ทิ้ง)
 ๕๓๙. แลบรรพการเดกนอหคพิ พญาดเคย้ง กบกำโดยธำมหารทั้งช้างม้า

๔๔๐. เมื่อน้ำขึ้น น้ำลงของคลองสระ (เอาพระยาจักรีวังตามน้ำลงออกมา
 ๔๔๑. กตบไชยราชบุตรท้าวหลานพระยา กรมเอาน้ำขึ้นของคลองสระ (เจ้ารูป)
 ๔๔๒. ยี่สิบมา สอนพระยาเจ้าคองท้าวเจ้าไกรคำแพงใต้ช้างแดง (เจ้ารูป)
 ๔๔๓. เมื่อน้ำขึ้นของคลองสระ เครื่องพริกมากคำรับกับเอาน้ำขึ้นเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๔๔. กนกพรพยานน้ำขึ้นท้าวทองโค เมื่อน้ำขึ้นคองท้าว เจ้าไกรคำแพงเอาน้ำ

๔๔๕. พลายพริกน้ำขึ้นเจ้าคองท้าว เจ้าคองท้าว -- กนกพรพยาน (เจ้ารูป)
 ๔๔๖. เมื่อน้ำขึ้น เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๔๗. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๔๘. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๔๙. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๕๐. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)

๔๕๑. เมื่อน้ำขึ้น เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๕๒. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๕๓. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๕๔. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)
 ๔๕๕. เจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าวเจ้าคองท้าว (เจ้ารูป)

เอกสารลำดับที่ ๖๔
เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออกพระนิพนธ์ใน
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

เพชรบุรี เทียนปิวโรจน์

๑. ความสำคัญของเอกสาร

เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ เป็นหนังสือที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ทรงรวบรวมหนังสือเรื่องไปเที่ยวที่ต่างๆ ตามหัวเมืองในสยามและเที่ยวตามเมืองต่างประเทศที่สมาชิกหอพระสมุดได้แต่งส่งมาให้พิมพ์ในหนังสือวชิรญาณโดยนำประสบการณ์ที่พบเห็น มาถ่ายทอดให้สาระความรู้และความบันเทิง มีทั้งพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนิพนธ์ของพระบรมวงศานุวงศ์ เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จอมพลสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ มีด้วยกันทั้งหมด ๕ ภาค ภาคที่ ๑ และ ๒ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๑ ภาคที่ ๓ – ๕ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๓ กรมศิลปากรได้นำมาจัดพิมพ์ใหม่ โดยรวมเรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ – ๕ พิมพ์รวมในเล่มเดียวกันเผยแพร่ เมื่อ พ.ศ.๒๕๕๐

หนึ่งในเรื่องที่น่าสนใจและเกี่ยวข้องกับหัวเมืองทางภูมิภาคตะวันออกในหนังสือ เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ คือ เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์เมื่อปีมะแม พุทธศักราช ๒๔๓๘ เมื่อครั้งดำรงพระอิสริยยศพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ลักษณะการเขียนทรงพระนิพนธ์เป็นการแนะนำเส้นทาง สถานที่ท่องเที่ยว และถ่ายทอดประสบการณ์จากการท่องเที่ยวในหัวเมืองชายทะเลตะวันออก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงพระนิพนธ์ชี้แจงไว้ว่า “การจะพรรณนาในการเที่ยวทะเลตะวันออกนี้ จะขอแต่งเป็นจดหมาย

เหตุระยะทางใดๆ ขึ้น พอให้ติดต่อเป็นเรื่องกันไป ต่างว่าจะไปทะเลตะวันออก ไปเรือกลไฟ แล้วจะได้พรรณนาการในทะเลตามสมควรที่จะประสบ แลปรากฏขึ้นในระยะทางนั้นๆ ”^๑

เรื่องเทียบทะเลตะวันออกเป็นเอกสารสำคัญเป็นเหมือนคู่มือแนะนำการท่องเที่ยวในหัวเมืองชายทะเลตะวันออกในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการเขียนเล่าประสบการณ์ตรงเพื่อให้ผู้อ่านทั้งที่เคยไปและไม่เคยไปทะเลได้อ่านซึมซับประสบการณ์ ทำให้เกิดจินตภาพจากการอ่าน โดยมีการสอดแทรกบทประพันธ์ที่สอดคล้องกับบรรยากาศของการเดินทาง ทั้งนิราศลอนดอน นิราศกลาง พระอภัยมณี มหาชาติกัณฑ์มหาพล เป็นต้น ลงในเนื้อเรื่องทำให้เห็นภาพเกิดจินตนาการมากยิ่งขึ้น เรื่องเทียบทะเลตะวันออกมิใช่แค่ให้ความเพลิดเพลินจากการอ่าน แต่ยังให้ความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติวิทยาทางทะเล การเดินทางและสถานที่ท่องเที่ยวในหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษา เรื่องเทียบทะเลตะวันออก หลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ในการให้ภาพหัวเมืองชายทะเลตะวันออกของสยาม ที่ให้ความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ธรรมชาติวิทยาทางทะเล วิธีการเดินทาง สถานที่ท่องเที่ยวที่สำคัญ และภาพชีวิตความเป็นอยู่ผู้คนในหัวเมืองชายทะเลตะวันออกในสมัยรัชกาลที่ ๕

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียบทะเลตะวันออก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๕๐), ๓๓.



สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

๒. สารัตถวิพากษ์

เรื่องเทียวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ มีเรื่องราวที่น่าสนใจและมีสาระสำคัญอยู่หลายประการด้วยกัน ก่อนจะกล่าวถึงสาระสำคัญจะขอกล่าวถึงพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ก่อน

๒.๑ พระประวัติของผู้นิพนธ์เอกสาร

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ พระราชโอรสลำดับที่ ๔๙ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่ เจ้าจอมมารดาหุ่น (ท้าวทรงกันดาล) ประสูติเมื่อวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๓

พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ ทรงรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงดำรงตำแหน่งไปรเวตลิเกตรารี (ราชเลขาธิการ) กำกับดูแลกรมพระอาลักษณ์ จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๕ กรมพระอาลักษณ์ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นกระทรวง เรียกว่า กระทรวงมรุชาคร และทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระคลังข้างที่ ซึ่งเดิมอยู่ในสังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมาขึ้นกับกระทรวงมรุชาคร

ช่วงปลาย พ.ศ. ๒๔๓๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรุชาคร และกรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมพระคลังข้างที่อีกตำแหน่งหนึ่ง

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ กรมหมื่นสรววลลิต ประสงค์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เสด็จไปตรวจราชการที่หัวเมือง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ไปทรงบังคับบัญชาราชการในหน้าที่เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ และให้กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ทรงบังคับบัญชาราชการแทนในหน้าที่เสนาบดีกระทรวงมรุชาครเป็นการชั่วคราว

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประพาสยุโรป พร้อมด้วย กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงสรรพาสารต-ศุภกิจ และกรมพระนครสวรรค์วรพินิต

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เป็นกรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงดำรงตำแหน่งสมุหมนตรี และเป็นเสนาบดีที่ปรึกษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิประวัติ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ พระชนมายุได้ ๕๕ ชันษา ทรงเป็นต้นราชสกุล สวัสดิกุล

๒.๒ จุดมุ่งหมายในการเขียนเอกสาร

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์เรื่อง เทียวทะเลตะวันออกเพื่อพิมพ์เผยแพร่ในหนังสือวชิรญาณวิเศษ ทรงอธิบายถึงการเขียนเรื่องนี้ไว้ว่า ถึงแม้ทะเลจะอยู่ไม่ไกลจากกรุงเทพ แต่ผู้คนที่ไม่เคยไปทะเลก็มีอยู่มาก คนนิยมไปทะเลกันมากขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประทับแรมที่เกาะสีชังทุกปี ถึงแม้ว่าจะไปทะเลก็เป็นทะเลที่อยู่ใกล้ๆ และไปกันเพียงไม่กี่ครั้ง พระองค์จึงทรงพระนิพนธ์เรื่อง เทียวทะเลตะวันออกเพื่อเล่าประสบการณ์จากการเดินทาง

“ ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงหนังสือนี้ถืออยู่ว่าตัวเป็นผู้ได้เคยไปทะเลมาก ครั้ง แลได้ไปไกลมากด้วย ตลอดพระราชอาณาเขตทั้งฝ่ายตะวันออกแลปักขได้ฝ่ายตะวันตก จึงจะขอนำสิ่งที่ได้พบได้เห็นมาเล่าให้ผู้ที่ไม่เคยไปทะเล ถ้าเคยไปแต่น้อยครั้ง ถ้าไม่ได้ไปไกลนั้น ฟังพอเป็นการสนุก แลแก้กมลแก่ความรู้ เหมือนหนึ่งคนไปเที่ยวป่าเที่ยวดง กลับมาแล้วเล่าสู่กันฟังนั้นท่านผู้ที่เคยไปเที่ยวทะเลมาก แลไกล

กว่าข้าพเจ้าอย่าติเตียนว่าเป็นการจิตเลย คนที่ไม่เคยเห็นเคยฟัง
จะได้ทราบบ้าง”^๒

๒.๓ วิธีการและเส้นทางเดินทาง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเขียนเล่า
ประสบการณ์การเดินทางโดยนั่งเรือกลไฟ ออกเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปยังปาก
แม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านพระสมุทรเจดีย์ ป้อมผีเสื้อสมุทร เมืองสมุทรปราการ
ประภาคารปากน้ำ ออกทะเลมุ่งไปยังเกาะลิซัง แสมสาร ระยอง อ่าวแกลง แหลม
สิงห์ ปากน้ำเมืองจันทบุรี อ่าวขลุ่ย อ่าวแหลมสิงห์ เกาะช้าง น้ำพุคลองมะยม
เกาะหมาก เกาะกูด เกาะกง เกาะเสม็ด เกาะกระดาด เกาะช้าง ช่องสลักเพชร
ปากน้ำเมืองจัน เกาะเสม็ด ลัดทียบ บางพระ อ่างหิน บางปลาสร้อย รวมเวลาใน
การเดินทางที่ทรงพระนิพนธ์ทั้งหมด ๑๗ วัน

๒.๔ อุปสรรคในการเดินทาง

การเดินทางไปยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออก อุปสรรคสำคัญที่สมเด็จพระ
กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเขียนไว้ คือ

คลื่นในทะเล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรง
บรรยายไว้ว่า คลื่นเกิดจากมีลมพัดมา คลื่นมาตามลม คลื่นมีอยู่ ๒ อย่าง คือ
คลื่นกชหัวแตก และลูกกลิ้ง คลื่นที่ซัดมาถี่ๆ ปลายคลื่นแตกเป็นฟอง เรียกกันว่า
คลื่นหัวแตก ถ้าลมสงบคลื่นราบๆ ซัดมาห่างๆ ไม่มีฟองคลื่น เรียกว่า ลูกกลิ้ง
หรือสางคลื่น ปัญหาที่เกิดจากการมีคลื่นในทะเลทำให้เรือกระโดดตามขนาดของ
คลื่นทำให้เรือพลิกแควลงไปมา ถ้าไม่ยึดจับกาบเรือหรือจับอะไรไว้ให้แน่นก็อาจจะ
หกล้มตามแรงคลื่นได้ และยังทำให้เกิดอาการเมาคลื่น

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก พระ
นิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕,
๓๒ - ๓/๓.

การเมาคลิ่น อาการเมาคลิ่น จะวิ่งเวียน คลื่นเหียน ถ้าเมามากอาจถึงขั้น อาเจียน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงอธิบายถึงคนที่ เมาคลิ่นและไม่เมาคลิ่นนั้นมี ๓ ประเภท

“คนที่เมาคลิ่น แลไม่เมานั้นมีประเภทเป็น ๓ อย่าง ที่เป็นธรรมดา นั้นคือคนที่ไม่เคยไปทะเลเลยแรกไปก็เมา แล้วเคยหลายหนเข้าก็ไม่ เมา อีกพวกหนึ่งตั้งแต่แรกไปทะเลก็เผลอไม่รู้จักเมาคลิ่นเลย อีกพวกหนึ่ง เป็นผู้แพ้คลิ่นเมาอยู่เสมอ ถึงจะไปสักสิบครั้งก็ไม่หายเมา ถ้ามี คลื่นมาเมา เมาจนสังเกตเป็นปรอทวัดคลื่นได้ ถ้าเห็นคนที่ขี่เมา คลื่นนั้นนอนลงแล้ว ให้ฟังว่ามีคลื่นมาแล้ว ถ้าเห็นคนผู้นั้นเป็น ปรกติก็ฟังรู้ว่าไม่มีคลื่น ที่เมาอย่างเอกแล้วนอนซมไปสามสี่วัน เข้าสักเม็ดหนึ่งก็ไม่พานตอ แต่ก็ไม่เห็นเป็นอะไร คลื่นสงบแล้วก็กิน อาหารได้เป็นปรกติ”^๓

ลมดูดในทะเล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรง เห็นลมดูดในทะเลที่แหลมสิงห์ปากน้ำเมืองจันทบุรี ทรงบรรยายไว้ว่า

“ได้เห็นลมดูดน้ำในทะเล ฝรั่งเรียกว่า ออเตออสเปาต์ ข้างจีนเชื่อว่า มังกรพ่นน้ำ ลมดูดน้ำนี้คนเดินเรือในทะเลได้เห็นเนืองๆ แลแต่ไกล เป็นลำโตประมาณเท่าลำตาลฤๅโตกว่าบ้างเล็กกว่าบ้าง สีดำ เหมือนเมฆเวลามีฝน ลำนี้ตั้งขึ้นจากน้ำไปจดเมฆ ข้างล่างที่จด น้ำเรียบน้อยหนึ่ง ข้างบนอยู่ข้างโต แล้วบานแผ่ออกไปจดเมฆ เมื่อแรกเป็นนั้นดำมืดมาก นานเข้าก็จางออกไปทุกที จนปลาย ข้างจดน้ำนั้นขาด ส่วนบนก็หดสั้นหายเข้าไปในเมฆ เขาว่าเป็น ด้วยลมบ้าหมูอย่างแรง ชักดูดเอาน้ำในทะเลขึ้นไปบนอากาศ ถ้า เรือแล่นเข้าไปใกล้ก็อาจจะเป็นอันตรายถึงกับล่มจมอับปางได้ เมื่อเวลาที่เป่นขึ้นใกล้เรือแล้ว ถ้ามีปืนใหญ่ต้องยิงปืนใหญ่ไปที่ตรง

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลวันออก พระ นิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕, ๓๕.

นั่น เมื่อยิงปืนแล้วลำที่ตั้งขึ้นนั้นก็ขาด เรือก็รอดพ้นอันตรายไปได้”^๔

ศิลาใต้น้ำ เรียกกันตามภาษาชาวทะเลว่า หินโสโครก เป็นอุปสรรคและเป็นอันตรายต่อการเดินเรือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพบหินโสโครกที่เกาะเสม็ด และทรงเขียนเล่าถึงหินโสโครกว่า หินโสโครกอยู่ทั้งในน้ำลึกและน้ำตื้น ถ้าอยู่ที่น้ำตื้นเมื่อน้ำลดก็จะมองเห็นได้ ถ้าหินเสมอกับน้ำทะเลก็สังเกตจากคลื่นที่ตีกระทบหิน จะเป็นฟองสีขาว เรียกว่า เล่นน้ำ ในทะเลจะมีหุ่นบอกบริเวณที่มีหินโสโครก ชาวเรือชาวทะเลมีความชำนาญสังเกตได้ว่า บริเวณไหนมีหินโสโครก ชาวประมงมักไปหาปลาที่แนวหินโสโครก ปลามักเข้าไปอยู่ชุกชุม^๕

๒.๕ เรือเดินทะเล

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงอธิบายถึงเรือที่ใช้ในการเดินทางทางทะเลมีทั้งเรือกำปั่นและเรือกลไฟ เรือพื้นบ้านที่ใช้กันแพร่หลายเป็นเรือขนาดเล็ก ๒ ประเภท คือ เรือฉลอมและเรือเปิดทะเล เรือฉลอมเป็นเรือที่มีลักษณะหัวเรือและท้ายเรือเป็นทรงแหลม ส่วนเรือเปิดทะเลเป็นเรือที่มีลักษณะหัวตัดท้ายตัด^๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงอธิบายการใช้งานเรือทั้งสองประเภทไว้ว่า “เรือทั้งสองอย่างนี้ต่อรูปโป่ง ๆ โดดคลื่นดี ใช้เล่นใบ ถ้าเวลาเดินใกล้ๆ ก็ใช้แจวเวลาเล่นใบนั้นลมกินใบเรือเอียงไปข้างหนึ่ง ถ้าคลื่นใหญ่ก็ชดน้ำเข้าเรือเปียกปอนไปทั้งนั้น”^๗

^๔ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียบทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕*, ๕๑ - ๕๒.

^๕ *เรื่องเดียวกัน*, ๕๓.

^๖ *เรื่องเดียวกัน*, ๔๐ - ๔๑.

^๗ *เรื่องเดียวกัน*, ๔๑.

๒.๖ ประสบการณ์ที่ทรงพบเห็นจากการเดินทาง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเล่าประสบการณ์จากการเดินทางและสิ่งต่างๆ ที่ทรงพบเห็นจากการท่องเที่ยวในทะเลตะวันออก ทรงเขียนบรรยายอย่างละเอียดเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจ

๒.๖.๑ สัตว์ทะเล

เต่าทะเล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงขึ้นเที่ยวที่เกาะเสม็ด ทรงพบที่ตามหาดทรายมีฟองเต่าหรือไข่เต่าทะเล ทรงอธิบายว่า เต่าที่มาตกฟองมี ๓ ชนิด คือ จะละเมียด กระ และตุน หลูมที่เต่ามาตกฟอง หลูมหนึ่งอาจมีฟองตั้งแต่ ๔๐ ฟอง จนถึง ๘๐ – ๑๐๐ ฟอง ทรงเล่าถึงการออกฟองของจะละเมียดไว้ว่า

“ผู้ที่เล่นนั้นเขาว่าเขาได้ไปพยายามคอยดูอยู่ที่หาดทรายที่ตัวจะละเมียดนั้นจะขึ้นออกฟอง จนเกือบคืนยังรุ่ง จึงได้เห็นตลอดสำเร็จความประสงค์แรกขึ้นมาก็มาขุดหลุมด้วยมือข้างหน้า ขุดแล้วหยุดพักเหนื่อยเสียนที แล้วก็ขุดต่อไปอีก เหนื่อยเข้าก็พักไป ขุดอยู่ดังนี้ จนหลุมถูกได้ที่แล้วก็ออกฟอง คนเข้าไปเอามือคอยรองรับฟองอยู่มันก็เฉย ออกฟองเรื่อยไป จนหมด เสร็จแล้วก็เขี่ยทรายกลบหลุมสองสามแห่ง แล้วก็คลานลงน้ำ... ครั้นมันออกฟองฝั่งไว้แล้วก็ไม่ต้องมีความเชื่อเพื่ออีกต่อไปจนฟองนั้นเปนตัวแล้วก็ระเบิดหลุม ปลิวขึ้นในอากาศพร้อมกันแล้วลงน้ำไปหมด”^{๑๖}

การหาฟองเต่าจะตามรอยเท้าและรอยกลบหลุม ทรงบรรยายถึงการหาฟองเต่าไว้ว่า

“การที่จะหาฟองนั้น เมื่อรู้ว่าที่ใดมีฟองตามความสังเกตของเขา แล้วก็เอาแซ่ปิ่นแทงลงไปแล้วชักขึ้นมา ถ้ามีฟองแล้วแซ่นั้นถูกฟองแตกฟองติดแซ่ชักขึ้นมาทรายก็ติดขึ้นมา ถ้าไม่ถูกฟองแล้ว

^{๑๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ – ๕, ๓๙.

ทรายก็ไม่ติดแซ่เหล็ก เมื่อพบหลุมที่มีฟองแล้วขุดลงไปก็ได้พบฟอง”^๙

การเก็บฟองเต่านั้น มีการเรียกเก็บภาษีที่เรียกว่า อากรรักษาเกาะ คือรักษาไม่ให้ผู้ใดมาเก็บฟองเต่าไปขาย เก็บได้ก็เฉพาะแต่เจ้าภาษี นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ยังเล่าต่อไปอีกว่าที่เกาะครามเป็นแหล่งที่มีฟองเต่าชุมชุมมากกว่าที่อื่น เต่าทะเลตัวหนึ่งมีขนาดตัวใหญ่มากเท่ากับกระดิ่งใบใหญ่ๆ^{๑๐}

หอยเม่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเขียนถึงอันตรายจากการเทียบทะเลว่ามีอยู่ ๒ อย่าง คือ หอยเม่น และเห็บ ทรงบรรยายถึง หอยเม่นไว้ว่า

“ หอยเม่นนั้นเปนหอยอยู่ในทะเล แต่รูปร่างแปลกประหลาดมาก มีเปนตัวอยู่สักเท่าลูกจันทน์ รูปร่างก็แบนๆ รีๆ คลายลูกจันทน์ มีหนามรอบตัวสีดำๆ ยาวประมาณ ๘ นิ้ว ๙ นิ้ว ฤๅคืบหนึ่ง แต่หนามนั้นไม่แข็งไม่เหนียว อ่อนแลเปราะยุ่นๆ แลกลวงในแต่ปลายแหลม มักจะแทงฝ่ามือฝ่าเท้า ถ้าแทงแล้วบ่งก็ไม่ออก ยิ่งบ่งยิ่งยุ่นแลฝังเข้าไปในเนื้อบวมปวด ต้องขี้แลทาปูน เมื่อถึงกำหนดที่จะหายก็หาย ในเวลาเมื่อหอยเม่นนั้นอยู่ในน้ำมักอยู่เปนขยุ้มๆ แลดูดำเปนหมู่ๆ ครี๊ดไปทั้งนั้น ถ้าพิจารณามองดูใกล้ๆ เห็นที่ปากนั้นเปนสีเขียวงามมาก ตัวหอยนั้นถ้าตายแล้วเราจะหนามออกเสียเอาแต่เปลือกมาร้อยเปน พวงสำหรับเด็กๆ เล่น”^{๑๑}

^๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียบทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕*, ๔๐.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, ๔๐.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๔๖.

เห็บ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเขียนอธิบายถึงอันตรายเห็บไว้ว่า

“เห็บนั้นเปนแมงอย่างหนึ่งคล้ายๆกับเหือด แต่ร้ายยิ่งกว่าเหือด เมื่อเวลากัดนั้นไม่รู้สึกรู้สีก กัดจนตัวฝังเข้าไปในเนื้อ นานเข้าจึงรู้สึก ออกเจ็บๆ พอถูกเข้าแล้วออกเจ็บแคะก็ไม่ออก ต้องแข็งใจจับให้มันแล้วกระชากออกมาเต็มแรงจึงออก เนื้อติดออกมาเปนแวนทีเดียว แผลที่เห็บกัดนั้นไม่ใคร่จะหายเลย แห้งเปนสะเก็ดแล้วสะเก็ดล่อนออกมา แล้วเปนสะเก็ดอีก กล่าวกันว่าถึงสามสิบสามสะเก็ดจึงหาย แต่ก็ไม่ต้องรักษาอะไรมาก ทิ้งๆไว้นานเข้าก็หายเอง”^{๑๒}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงกล่าวว่า “อันตรายสองอย่างนี้เป็นอันตรายอย่างเดียวกัน แต่มักมีคนถูกกันขุม ถ้าถูกแล้วอยู่ข้างเดียวหรือ”^{๑๓}

ปลิงทะเล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเขียนถึงปลิงทะเลไว้ว่า “ของน่าเกลียดอีกอย่างหนึ่งที่กลับมาเป็นอาหารอย่างดีได้”^{๑๔} ทรงบรรยายลักษณะของปลิงทะเลไว้ว่า

“ปลิงทะเลตัวกลมๆ ยาวๆขนาดเท่าข้อมือได้ๆ บ้าง เล็กกว่าบ้าง โตกว่าบ้างยาวอยู่ในหกนิ้วเจ็ดนิ้ว มีสองอย่าง อย่างหนึ่งเกลี้ยงๆ นอนกลิ้งอืดทืดเป็นพรมลวกฟอกอยู่ในท้องทะเล ตามริมหาดคนเขาเที่ยวเก็บเอามาต้มให้สุกแล้วย่างให้แห้ง เอามาขายเป็นสินค้าอย่างดี จีนใช้ทำของกินเจือในเกาเหลาบ้าง เจือน้ำตาลกินเป็น ของ

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕, ๔๖.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, ๔๖.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, ๔๖.

หวานเหมือนวุ้นบ้างรสชาติอร่อยดี ถ้าไม่เห็นตัวแล้วกินได้สบาย
ถ้านึกถึงตัวпенๆ ขึ้นมาแล้วกินไม่สนิท”^{๑๕}

แมงดาทะเล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรง
บรรยายลักษณะของแมงดาทะเลว่ามีความแตกต่างจากแมงดาบก “มีกระดอง
กลมๆ มีปากอยู่ใต้ท้องตีนยุ่มยาวอยู่ริมปาก และมีหางแหลม ประโยชน์ที่ใช้เห็นใช้
แต่ใช้กินเป็นอาหาร ผัดบ้าง ยำบ้าง แกงบ้าง เนื้อหนังที่จะพึงเป็นอาหารก็ไม่มีเห็นมี
เห็นแต่กระดองแข็งๆ สีสรรวรรณะอย่างปูทะเล”^{๑๖}

แมงกะพรุน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรง
บรรยายลักษณะของแมงกะพรุนว่า

“สีขาวๆ เหมือนวุ้น คีตะกลมๆ มีหางเป็นสายๆ รุ่งรัง อย่างใหญ่
ประมาณเท่าลูกมะพร้าวแก่ อย่างย่อมก็เท่ามะพร้าวอ่อนแลที่
เล็กจนเท่าผลส้มก็มี มักจะพบชุมเป็นแห่งๆ ตามที่ปากอ่าวมักจะ
มีมาก ถ้าปะหมู่ใหญ่แล้วดูออกเต็มไปทั้งนั้น เนื้อมันออกยุ่นๆ
คล้ายวุ้น แต่อ่อนกว่าวุ้น แลดูอยู่ข้างจะเปื่อย กระทบแจวๆ
กระเซียงๆ เอาไม้เขี่ยเข้า ก็ฉีกขาดออกโดยง่าย มันวายน้ำได้ด้วย
เครื่องรุ่งรังที่หางนั่นเอง เขาว่าพวกจีนทำแท่ หรือ แซ่ ที่เราเอามา
ยำแลมาจิ้มน้ำพริกเผากินกันอยู่นี้ ว่าทำด้วยแมงกะพรุนนี้เอง”^{๑๗}

ปลาทะเล ในการเดินทางทางทะเลจะได้เห็นปลาบินหรือปลานกกระจอก
ปลาตัวเล็กๆ ขนาดเท่านิ้วหัวแม่มือกระโดดขึ้นจากน้ำสูงประมาณ ๒ – ๔ ศอก
เป็นฝูงเป็นพันเป็นหมื่นตัว และยังพบปลาโลมาที่ชอบว่ายน้ำแข่งกับเรือ

“ปลาโลมาอีกอย่างหนึ่ง โตประมาณเท่าหมูอย่างกลางๆ ขึ้น
เป็นหมู่ๆ มีกระโดงที่หลัง มักชอบว่ายน้ำแข่งเรือ ว่ายเร็วมาก เรือ
ไฟแล่นตามไม่ทัน ว่ายจมๆ ไปพอแลเห็นหลังดำๆ แล้วโผล่ที่หนึ่ง

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียวทะเลตะวันออก พระ
นิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเทียวที่ต่างๆ ภาค ๑ – ๕,
๔๖.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, ๓๑.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๕๓ – ๕๔.

โผล่ตามกันเป็นฝูงๆ มีมาก ฝูงหนึ่งหลายๆ ลีบตัว น่าชมน่าพิศวง
มาก”^{๑๘}

นอกจากนี้ยังมีปลาที่พ่นน้ำได้สูงมาก ซึ่งอาจจะเป็นปลาวาฬ ซึ่งพ่นน้ำพุ่งตรงขึ้น
จากท้องทะเลสูง ๓ – ๔ ศอก และปลาอื่นๆ ทั้งปลาฉลาม ปลาหู ปลากระเบน ปลา
ปักเป้า ปลาจะละเม็ด ปลากระพง ปลากระบอก ปลาอินทรี ปลานกแก้ว ปลาปักเป้า
ปลาชิว ปลาหัวตะกั่ว มีปลาอยู่ชนิดหนึ่งซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ
สมมตอมรพันธุ์ทรงเคยเห็นแต่ในรูป แต่ไม่น่าเชื่อว่ามีจริง หรือว่ามีก็ไม่น่าจะ
มีในอ่าวไทย ปลาที่วาก็คือ ปลาดาว ทรงเขียนไว้ว่า

“อีกอย่างหนึ่งจะว่าหอยก็ใช่ จะว่าปลาก็ใช่ รูปร่างแฉก ๆ เปน ๕
แฉกสี่เทา ๆ เรียกแปลจากภาษาฝรั่งตามที่เขาเรียกกันนั้นว่า
ปลาดาว ไทยเรียกอะไรไม่ทราบ สมควรจะเรียกปลาดาวตามฝรั่ง
เขาเรียก ปลานี้เห็นในรูปเขียนบ่อย ๆ แต่ไม่มีใครจะน่าเชื่อ ถ้าเชื่อแต่
นึกว่าไม่มีในอ่าวของเรา ต่อได้เห็นด้วยตาเองจึงรู้แน่ว่ามีจริง”^{๑๙}

ปูเสฉวน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเรียก
ปูเสฉวนว่า ตัวสามฉวนหรือเสฉวน ทรงเปรียบปูเสฉวนว่าเป็นใจของหอย

“มีก้ามสองก้าม แลมีหนวดเครายุ่มย่ามแลกันแหลม มีลักษณะ
คล้ายกุ้งมาก มักเข้าอยู่ในหอย เดินไปไหนก็ลากเอาหอยไปด้วย
แต่แรกเห็นหมายว่าหอยทะเล เนื้อมันเป้นเช่นนั้น แลมันเดินเร็ว
ดังนั้น ต่อเขาบอกจึงได้รู้ความว่ามันจับหอยกินเนื้อเสียแล้วแย่ง
เอาเปลือกเป็นที่อาศัยรอย พวกเราที่ไปเที่ยวเห็นเข้าอยากจะได้ตัว
มันเป็นอย่างไร คิดอ่านฉลาดากมันออกมาก็ไม่ออก อยู่ข้างหวง
เปลือกหอยมาก ต้องเอาไฟลนกันหอย มันร้อนเหลือทนเข้าจึง

^{๑๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลวันออก พระ
นิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ – ๕,
๔๘.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, ๖๔.

ออกมาหมด กันแหลมเปนยางเหนอะหนะสกปรกรอยมันเดินตาม
หาดทรายเปนทางไปเหมือนตีนตะขาบ”^{๒๐}

ปะการังและกัลปังหา ปะการังและกัลปังหาจัดเป็นสัตว์ทะเลประเภทไม่มีกระดูกสันหลัง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงพบปะการังและกัลปังหาที่เกาะหมาก ซึ่งมีปะการังที่สวยงามอยู่มาก ดังที่ทรงนิพนธ์ไว้ว่า

“ปะการังนั้นอยู่ใต้น้ำ เปนหิน ๆ เหมือนกับเปลือกหอย มีรูปร่างต่าง ๆ เปนลวดลายวิจิตรงดงามมาก สีขาวสะอาดงาม บางอย่างเปนกึ่งก้านสาขา แลมีรูปรูๆ บางอย่างเปนกัลปังหา ๆ เหมือนดอกไม้ บางอย่างเปนก้อนกลมแลมีลวดลาย ยากที่จะพูดให้เข้าใจตามของที่เปนจริง เหมือนตาเห็นได้ ปะการังนี้มีเต็มเกลื่อนไปเปนแห่ง ๆ”^{๒๑}

ส่วนกัลปังหา นั้น พระองค์ทรงอธิบายว่าจะเปนต้นไม้ก็ไม่ใช่จะเป็นหินก็ไม่ใช่

“ยังมีของในน้ำอีกอย่างหนึ่งจะเปนต้นไม้ก็ไม่ใช่ จะเปนหินก็ไม่ใช่ คือกัลปังหา เปนเหมือนกิ่งไม้ อยู่ใต้ท้องทะเล เมื่ออ่อนนั้นเปนสีขาว เปนหินหักเปราะ แก่เข้าเปนสีแดง แก่มากเข้าเปนสีดำเหนียว หักไม่ออก เนื้อเหมือนเขาสัตว์มีโตบ้างเล็กบ้าง ที่โตๆใช้ทำด้ามมีด แลทำอะไรก็ได้หลายอย่าง ข้างฝรั่งเขาว่าเปนตัวสัตว์ เพราะเอาขึ้นมาใหม่ๆ แล้วเหม็นเน่าเหมือนหอย เปนการสมจริงอยู่”^{๒๒}

หอยชนิดต่างๆ ในเรื่องเทียวทะเลตะวันออกมีการกล่าวถึงหอยหลากหลายชนิด ดังนี้

หอยเบี้ย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเสด็จเทียวที่เกาะเสม็ด ทรงพบหอยเบี้ยขนาดใหญ่ ทรงบรรยายไว้ว่า “เนื้อนั้นสีดำๆขาวๆ ออกสกปรกเหมือนทาโกไฟล่อออกมาจากเปลือกนั้นคลานไปได้ ที่อาไศรยนั้น

^{๒๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน **เรื่องเทียวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕** ๕๕.

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๔๕.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, ๔๕.

อยู่ในท้องทะเลตามซอกปะการัง คนลงมจึงจับได้ แลในท้องทะเลที่ปนอยู่กับปะการังนี้”^{๒๓}

หอยมือเสือ “มีหอยอีกอย่างหนึ่งเรียกว่าหอยมือเสือ เป็นหอยอยู่กับที่ เดินไปไหนไม่ได้ มีรากฝังอยู่ในทรายโตขนาดเท่าลูกมะพร้าว กาบข้างหนึ่งก็เท่ามะพร้าวผ่าซีก เปลือกเป็นริ้วๆ ใหญ่ๆ มีเนื้อกินได้ในเวลาเมื่อมันอยู่ในทะเลนั้น มันอ้ากาบออกเป็นทีนากลั่นๆ ถ้าคนลงเดินลุยทะเลไม่ทันสังเกต เอาเท้าเหยียบลงไปใ้ในกาบที่มันอ้าอยู่แล้ว มันจะจับเอาเท้าขาดทีเดียวด้วยกาบมันคมนัก”^{๒๔}

หอยอีรม หรือหอยนางรม หรือนางลมหอย เป็นหอยที่คนชอบกิน การหาหอยนางรมจะต้องใช้ค้อนหรือท่อนเหล็ก และไม้เล็กๆ แคะออกจากหินและแคะเนื้อออกมา หอยอีรมประกอบอาหารได้หลายอย่าง “ตองน้ำเกลือแล้วเอามาปรุงเครื่องจิ้มผักเหมือนดังไตปลาก็ได้ ฤกกินสด ๆ ต้มกับเข้าต้มก็ได้ ฤกเอามาดิบ ๆ ปรุงกับบีบน้ำมะนาวเจือน้ำปลา ปรุงพริกขิงหอมกระเทียม กินกับเข้าก็อร่อยเหมือนกัน ฤกกินดิบอย่างฝรั่งเอามาเคล้าน้ำส้มเจือพริกไทยกินเปล่า ๆ ฤกกินกับขนมปังก็ได้”^{๒๕}

นอกจากนี้ก็ยังมีการกล่าวถึงหอยชนิดอื่นๆ อีก เช่น หอยสิงโต หอยเสียบ เบี้ยจังกะจัน หอยกาบ หอยนมสาว หอยจู้บแจ่ง หอยพลูจิบหรือหอยพระเจดีย์ หอยตาวิ้ว หอย หอยแครง และหอยแมลงภู่ และยังมีสัตว์ทะเลชนิดอื่น เช่น ปูลม ปูทะเล งูทะเล เป็นต้น

^{๒๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน *เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕* ๔๙.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, ๔๙.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, ๖๒.

๒.๖.๒ พืชทะเล

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงพบพืชที่อยู่ทั้งในทะเลและริมทะเล

สาหร่าย ทรงบรรยายถึงสาหร่ายไว้ว่า “ในท้องทะเลนั้นมีผักอย่างหนึ่งที่เรียกว่าสาหร่าย แต่สีไม่สู้เขียวสดนัก ใช้ทำอะไรได้บ้างไม่ทราบ เห็นมีลอยเกลื่อนๆ อยู่ในทะเลปนแห่งๆ”

มะพร้าวสีดำ “มะพร้าวสีดำ มีผลขนาดมหากเหลาหลกใหญ่ๆ รูปร่างก็คล้ายเหลาหลก มีแก่นข้างในปนกระลา แต่มีเนื้อในเหมือนลูกกระทิง ใช้ทำกระบายได้ ใหญ่กว่ากระบายลูกกระทิง แลที่อื่นๆ ก็มีบ้าง แต่ไม่สู้เหมือนที่เกาะหมากนี้”^{๒๖}

ลูกกลม ลูกกลมเป็นหญ้าชนิดหนึ่ง พบที่หาดแหลมสาร สัตหีบ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงบรรยายลักษณะไว้ว่า “ลูกกลมเป็นหนามแหลมรอบตัว อย่างใหญ่เท่าลูกมะพร้าว อย่างเล็กเท่าส้ม เรียกว่าลูกกลม ถ้าเวลาลมพัดแล้วกลิ้งไปตามหาดทรายได้ไกลๆ มาก เป็นเครื่องเล่นของพวกเรา อย่างหนึ่ง ที่เอาไปวางให้มันกลิ้งแข่งกันเป็นการสนุก”^{๒๗}

ไม้อื่นๆ เช่นไม้แสม ไม้ลำพูรากใช้ทำของใช้เบ็ดเตล็ด เช่น จุกขวด ไม้ตะบูน ประโยชน์ที่ใช้นั้นใช้ตัดลำต้นเป็นฟืนบ้าง เผาเป็นถ่านบ้าง ไม้โกงกางใช้ได้ทั้งถ่านทั้งฟืน ไม้โกงกอน เหมือนกับไม้โกงกาง

๒.๖.๒ มูลปลาวาฬ

ในระหว่างการเดินทางเรือออกจากสัตหีบมาบางพระ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเห็นมูลปลาวาฬลอยอยู่ในน้ำ “ได้แลเห็นมูลปลาวานลอยอยู่ในน้ำปนเทือกยาวสุดสายตาสีเหลืองๆ มัวๆ ปนฟองๆ เมื่อเรือแล่นผ่านไปใกล้ ได้กลิ่นเหม็นคาวๆ ขึ้นๆ มูลปลาวานนี้เป็นนามศัพท์ที่ชาวทะเลกำหนด

^{๒๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเทียวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕, ๔๕.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, ๕๖.

เรียกขึ้นโดยเดาว่าปลาวานจะถ่ามมูลไว้ แต่ข้างนักปราชญ์ฝรั่งเขากล่าวว่าเปนสัตว์อย่างหนึ่ง ถ่าโนยหนึ่งว่าเปนฟองของปลาทะเล ”^{๒๔} มูลปลาวาฟจะลอยเป็นเทือกใหญ่และมีเป็นครั้งคราว ถ่าซัดมาขึ้นที่ชายหาดจะส่งกลิ่นเหม็นหลายวัน เมื่อฝนตกกลิ่นจึงจะหายไป บางคนก็ว่ามูลปลาวาฟเมื่อแห้งแล้วจะกลายเป็นอำพัน ที่เรียกกันว่าอำพันขี้ปลา* ^{๒๕}

๒.๗ การประกอบอาชีพในเมืองชายทะเลตะวันออก

อาชีพที่สำคัญของผู้คนที่อยู่ในเมืองชายทะเลตะวันออกที่ปรากฏในเรื่องทะเลตะวันออก

การประมง ชายทะเลตะวันออกเป็นแหล่งการประมงที่สำคัญ มีทั้งการหาปลา หาหอย จับปู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงอธิบายถึงเครื่องมือในการจับปลาของชาวบ้าน คือ ร้ว โป๊ะ และละมู

ร้วดักปลา ใช้สำหรับดักปลาทุ และปลาอื่นๆ เป็นไม้ขนาดประมาณข้อมือ ปักสูงพ้นน้ำ เวล่าน้ำลงเห็นยาวประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก ปักไม้เป็นปีกกาสองข้างแล้วทำเป็นช่องให้แคบลง มีเสาใหญ่สองเสาปักสกัด และมีวนดักปลา

โป๊ะหรือละมู ใช้ไม้ไผ่หลาวเป็นไม้เรียวผูกเป็นเผือกติดกับเสากระทุ่ หยั่งถึงดินสูงขนาดร้วปลา กั้นคอกเป็นวงกลมกว้างขนาดเรือฉลอมหรือเรือเบ็ดทะเลเข้าไปในนั้นได้สองลำสามลำ ใหญ่ที่ปากคอกที่วงนั้นมีช่องขนาดพอเรือเข้าไปได้ต่อปากช่องออกมาก็มีร้วเป็นปีกกาเหมือนร้วดักปลา เวลาที่ปลาจะเข้าไปก็คล้ายกับ

^{๒๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕, ๕๓.

* อำพัน พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 ให้ความหมายว่า วัตถุสีเทาและสีเหลือง มีกลิ่นหอม ลอยอยู่ในทะเลหรือริมฝั่งทะเลของประเทศเขตร้อน เข้าใจว่าเป็นขี้ปลาชนิดหนึ่ง ใช้เป็นเครื่องยาไทย

^{๒๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕, ๕๓.

ร้ว ต่างกันที่ไม่มีอวน ปลาว่ายเข้าไปตามร้วก็เข้าไปอยู่ในคอกนั้นหมดครั้นถึงเวลาที่จะจับปลา คือในเวลาน้ำลง ไม่ว่ากลางวันกลางคืนเขาเอาเรือไปสองลำ มีเครื่องมือไปพร้อม เข้าไปในวงโป๊ะนั้นทั้ง ๒ ลำ ๓ ลำ แล้วเอาอวนลงในโป๊ะนั้นอีกทีหนึ่ง กู้วนขึ้นมา เอาปูนก็ตัดได้ปลามาก ๆ แล้วลงอวนอีก^{๓๐}

กระดานถีบ หรือ การถีบกระดาน ใช้สำหรับการหาหอยที่อยู่ตามโคลนเลน หรือใช้ไปมาเมื่อเรือไม่สามารถเทียบฝั่งได้ ลักษณะเป็นไม้กระดานแผ่นหนึ่งกว้างประมาณ ๑ ศอก หัวไม้งอนขึ้นนิดหน่อยเพื่อไม่ให้ทิ่มลงในเลน วิธีใช้คือคนนั่งคุกเข่าบนกระดาน แล้วใช้เท้าข้างหนึ่งถีบไปบนเลน ถ้าใช้หาหอยจะมีตะกร้าใบหนึ่งวางอยู่บนกระดานเอาไว้ใส่หอยด้วย

การทำนาเกลือ เส้นทางจากลัดทึบมาบางพระ ผ่านบ้านนาเกลือ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงสันนิษฐานว่าชื่อบ้านนาเกลือ น่าจะเป็นที่ทำเกลือมาแต่ครั้งโบราณ ปัจจุบันไม่ได้ทำนาเกลือ เกลือที่ใช้เป็นเกลือที่มาจากนาเกลือเมืองสมุทรสาคร สมุทรสงครามและเพชรบุรี และทรงอธิบายถึงการทำเกลือไว้ว่า

“เกลือนี้ก็ทำด้วยน้ำเค็มในทะเลนั่นเอง ข้าพเจ้าได้เห็นตามแห่งศิลาที่ชายทะเล ซึ่งคลื่นซัดน้ำเค็มขึ้นไปค้างอยู่ แล้วแลถูกแสงแดดแผดเผาแห้งไปนั้น เปนแผ่นขาวๆ บริสุทธิงามดี แต่มาชิมดูรสเค็มขมเปนดีเกลือทีเดียว ข้าพเจ้าได้ลองเอาน้ำเค็มมาเคี่ยวลองดูว่าจะเปนอย่างไรบ้าง ครั้นงวดเข้าก็เปนดีเกลือเหมือนกัน แต่ไม่รู้ชาวบริสุทธิเหมือนดีเกลือที่ค้างอยู่ตามแอ่งศิลา แต่ที่จะทำไห้เปนเกลืออย่างที่เราบริโภคกันนี้มีวิธีพิศดาร ต้องไขน้ำฝนกันไปหลายชั้น เขาว่าเมื่อเกลือแห้งได้ที่แล้ว ที่ตรงกลางเปนดีเกลือรอบนอกเปนเกลือ แลเกลือที่ทำด้วยน้ำเค็มนี้เรียกว่าเกลือสมุทร เบนเกลือที่ชาวเราบริโภคอยู่เกลือที่บังเกิดแต่สิ่งอื่นก็มี เช่นเกลือสินเธาว์เปนต้น ชาวเมืองที่อยู่ห่างทะเลไม่สามารถจะหาเกลือสมุทร

^{๓๐} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียวทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน **เรื่องเทียวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕**, ๖๓.

บริโภคได้ ก็ต้องบริโภคเกลือสินเธาว์ ชาวยุโรปเขาบริโภคเกลือ
แร่ สีขาวบริสุทธิ์มากกว่าเกลือสมุทรที่เราบริโภคกันอยู่นี้”^{๓๑}

๒.๘ สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์

น้ำพุคลองมะยม น้ำพุคลองมะยมเป็นน้ำตกที่มีความสวยงาม ไหลมาจากเขาที่มีความสูงชัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรง
แวะขึ้นเที่ยวที่น้ำพุคลองมะยมและทรงเขียนถึงการเสด็จประพาสน้ำพุคลองมะยม
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ซึ่งเคยเสด็จพระราชดำเนินมาชมน้ำพุ
คลองมะยมหลายครั้ง และทรงโปรดให้สลักอักษรย่อพระนาม จ,ป,ร,ไว้บนแท่น
หินและลงปีที่เสด็จพระราชดำเนิน ทรงให้เรียกว่า จ,ป,ร,ที่ ๑ ถ้าเดินต่อไปจะเจอ
ลำธาร ที่มีก้อนหิน ก้อนกรวดเป็นเกาะแก่งในลำธาร พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าอยู่หัวทรงเสด็จลุยน้ำที่แก่งนี้ จึงพระราชทานชื่อแก่งว่า แก่งทรง
ลุย และโปรดให้จารึกอักษรย่อพระนาม จ,ป,ร, ที่ก้อนหินริมลำธาร และให้
เรียกว่า จ,ป,ร, ที่ ๒ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวเสด็จมายังน้ำพุ
คลองมะยมอีกครั้ง ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตัดทางขึ้นไปยังน้ำพุเพื่อความสะดวก ไม่
ต้องปีนป่ายเขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวทรงเสด็จถึงภูเขาคีรีที่มีความ
สูงชัน น้ำตกสูงถึง ๒๓ วา ทรงโปรดให้จารึกอักษรย่อพระนาม จ,ป,ร, ให้เรียกว่า
จ,ป,ร,ที่ ๓ เสด็จพระราชดำเนินต่อไปอีกข้ามเขาสูงจากระดับน้ำทะเล ๓๐๐ ฟุต
และเสด็จไปตามลำธาร โปรดให้จารึกอักษรย่อพระนาม จ,ป,ร, ไว้ที่ก้อนหินใหญ่
ที่เป็นเทือกเขา ให้เรียกว่า จ,ป,ร,ที่ ๔^{๓๒}

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงบรรยายความ
งดงามของธรรมชาติที่น้ำพุคลองมะยมไว้ว่า

“ตามระยะทางในตอนบนๆ นี้ ยิ่งงามวิจิตรพิศดารด้วยก้อนศิลา
มากขึ้นทุกทีเหลือที่จะพรรณนาให้ปรากฏแก่ผู้ฟังเหมือนตาเห็นได้

^{๓๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเที่ยวทเลตวันออก พระ
นิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕,
๕๖ - ๕๗.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๔๒ - ๔๓.

แลมีเขาสูงสองข้างลำธารนี้ไปในระหว่างเขา น้ำพุที่นี่ใสบริสุทธิ์ไม่มีหินปูนจับตามศิลาที่ตกปนรอยอยู่ ในที่นี้ไม่มีรอยจับเลย มีแต่ตะไคร่น้ำเท่านั้น ในที่ จ, ป, ร, ที่ ๔ นี้สูงแลไกลมาก ผู้ใดได้ไปถึงที่นั่นแล้วนับว่าเป็นผู้เลิศในการขึ้นเขาได้”^{๓๓}

สรุป

เรื่องเทียบทะเลตะวันออก พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ในการให้ภาพหัวเมืองชายทะเลตะวันออกของสยามในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งสะท้อนให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติทางทะเล ความงดงามของธรรมชาติชายทะเลฝั่งตะวันออก การทำมาหากินของผู้คนริมทะเลที่ทุกวันนี้มีความเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมาก

^{๓๓} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, “เรื่องเทียบทะเลตะวันออก พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์,” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ ภาค ๑ - ๕ ๔๓.

๓. สารวิพากษ์

เรื่องเที่ยวทเลตวันออก

พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์

ทเลนี้ถึงอยู่ใกล้ ๆ ไปจากกรุงเทพ ฯ ไม่กี่ชั่วโมงก็จริงแต่ผู้ที่ไม่ได้เคยไปเห็นทเลเลยนั้นมีอยู่มากนัก คนแต่ก่อนๆมา ถ้าไม่มีกิจที่จะต้องไปทางทเลแล้วก็หาได้ไปไม่ อยู่จนอายุห้าสิบหกสิบฤดูตายไปเสียไม่ได้เห็นทเลเลยก็มีมาก คนในปัจจุบันนี้อยู่ข้างจะได้ไปทเลมากกว่าคนผู้ใหญ่ว่าแต่ก่อนมา ตั้งแต่ศก ๑๑๐ มา มีการเสด็จพระราชดำเนิน ไปประทับแรมที่เกาะสีชังทุกๆปี ก็ยังมีผู้คนได้เคยไปทเลมากขึ้น ผู้ที่ไปทเลทั้งปวงที่ไปแต่ใกล้ๆเพียงเกาะสีชังเป็นต้น ถ้าผู้ที่ได้ไปแต่น้อยครั้ง ก็ไม่มีใครจะได้เห็นอะไรประหลาดๆในทเลนัก ต่อผู้ที่ได้ไปไกลๆ แลได้ไปมากครั้งจึงจะเห็นของต่างๆในทเลได้มากๆ ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงหนังสือนี้ถืออยู่ว่าตัวเป็นผู้ได้เคยไปทเลมากครั้ง แลได้ไปไกลมากด้วย ตลอดพระราชอาณาเขตทั้งฝ่ายตวันออกแลปักขได้ฝ่ายตะวันตก จึงจะขอนำสิ่งที่ได้พบได้เห็นมาเล่าให้ผู้ที่ไม่เคยไปทเล ถ้าเคยไปแต่น้อยครั้ง ถ้าไม่ได้ไปไกลนั้น พังพอบเป็นการสนุก แลเกื้อกูลแก่ความรู้ เหมือนหนึ่งคนไปเที่ยวป่าเที่ยวดงกลับมาแล้วเล่าสู่กันฟังนั้นท่านผู้ไม่เคยไปเที่ยวทเลมาก แลไกลกว่าข้าพเจ้าอย่าติเตียนว่าเป็นการจืดเลย คนที่ไม่เคยเห็นเคยฟังจะได้ทราบบ้าง จะพรรณาแต่ส่วนฝั่งทเลตวันออกอย่างเดียว เพราะถ้าจะพรรณาให้ทั่วทั้งปักขได้ฝ่ายตะวันตกด้วยพร้อม ก็จะมียาวเหลือเกินนัก แลไม่มีเวลาพอที่จะเรียบเรียงด้วย พรรณาดูแต่ฝั่งตวันออกอย่างเดียวก็น่าจะยาวเหลือเกินอยู่แล้ว ในปักขได้ฝ่ายตะวันตกนั้น เมื่อท่านผู้อื่นที่ชำนาญในการไปเที่ยวทางนั้นอุสาหะที่จะพรรณาได้ ก็จงพรรณาอีกพแนกหนึ่ง เพื่อให้เป็นการรุ่งเรืองในความรู้เทอญ

การที่จะพรรณาในการเที่ยวทเลตวันออกนี้ จะขอแต่งเป็นจดหมายระยะทางต่างๆขึ้น พอให้ติดต่อเป็นเรื่องกันไป ต่างว่าจะไปทเลตวันออก ไปเรือ

กลไป แล้วจะพรรณนาการในทะเลตามสมควรที่จะประสบ แลปรารภขึ้นใน
ระยะทางนั้น ๆ

วันที่ ๑ ออกเรือจากกรุงเทพฯ เรือใหญ่เข้าลัดไม่ได้ ต้องอ้อมไป
พอพันลัดล่างน้อยหนึ่ง ก็แลเห็นยอดพระสมุทรเจดีย์ยังแหลมอยู่ ไปอีกน้อย
หนึ่งจึงถึง ถัดพระสมุทรเจดีย์ออกไปถึงป้อมผีเสื้อสมุทร ที่บนฝั่งข้างซ้ายมือเป็น
ตัวเมืองสมุทรปราการมีบ้านเรือนมาก เรือแล่นออกไปพ้นป้อมอีกแหลมหนึ่งจึง
เห็นทะเลเป็นน้ำ แลลิวไปสุดสายตาดจขอบฟ้าไม่เห็นฝั่ง แล้วออกไปถึงเรือทุ่น
แดงพันเรือทุ่นไปแลเห็นทิวไม้สองฝั่งสุดสายตา ยิ่งแล่นออกไปทิวไม้ก็หมดเล็ก
เข้าไปทุกทีจนแลเห็นไม้ถนัด แล้วถึงประภาคาร คือเรือนตะเกียงบนกระโจม
ตั้งอยู่กลางทะเล ใกล้ร่องน้ำทางที่เรือจะไปเรือนตะเกียงบนกระโจมตั้งอยู่กลางท
เล ใกล้ร่องน้ำทางที่เรือจะไปเรือนตะเกียงนี้ ดูไกลๆก็เล็กนิดเดียวเท่านั้น แต่
ถ้าได้ขึ้นไปบนนั้นแล้วไม่เล็กเลย ใหญ่โตกว้างขวางมาก มีพื้นสามชั้น ชั้นล่าง
เป็นที่ไว้ของต่างๆ ไม่มีฝา ชั้นกลางเป็นห้องคนอยู่มีฝากัน ชั้นบนเป็นที่จุด
ตะเกียง ตะเกียงนั้นก็ดวงเดียวเท่านั้น แต่แก้วรอบนอกเป็นกลีบๆ ซ้อนเรียงกัน
ฉายให้สว่างไกลไปได้มาก พ้นเรือนตะเกียงออกไปเป็นสันดอนถาหลังเต่า เรือ
ข้ามได้ตลอดเวลาน้ำขึ้น ถ้าเวลาน้ำลงแล้วตื่นทีเดียว คนลงลุยได้ พ้นสันดอน
ออกไปถึงน้ำเขียว มีรอยน้ำโคลนกับน้ำเขียวไปชนกันอยู่ ไม่ปนกัน ข้างในเข้า
มาเป็นน้ำโคลนขุ่นสีแดง นอกออกไปเป็นสีเขียว แต่การที่จะเห็นน้ำต่อกันเช่นนี้
มักเป็นคราวๆ คือในฤดูน้ำเหนือไหลลง จึงจะมีน้ำต่อ ถ้าเป็นเวลาแล้งน้ำเต็มขึ้น
ถึงกรุงเทพฯ แล้วไม่มีใครจะเห็นน้ำต่อชัด เห็นสีจางเลือนค่อยเขียวออกไปทีละ
น้อย ๆ จนเขียวจัด ที่น้ำเขียวนั้นมีเรือค้าขายใหญ่ๆมาทอดหลายลำ คอยเวลาน้ำ
ขึ้นจะได้ข้ามสันดอนเข้าปากน้ำ เรือที่ไปเล่นข้ามสันดอน แล้วตัดไปเกาะสีชัง
สีชังนี้พอโผล่พ้นน้ำออกไปก็แลเห็น ถ้าอากาศแจ่มใสดีก็เห็นชัด ถ้าอากาศไม่
โปร่งใสก็เห็นเป็นหมอก รัวๆอยู่ มีคำกลอนเขาว่าไว้ในนิราศฉลวงกลางกลาง เมื่อ
เวลาออกน้ำเขียว ดูตรงกันกับที่กล่าวนี้ ถอนคำไพเราะควรฟัง จึงขอคัด มาลงไว้
ด้วย

“ ออกน้ำเขียวเกลียวคลื่นดูริ้นครึก ทะเลฤกกว้างใหญ่ไกลหนักหนา ดู
เบื้องซ้ายสายสมุทรสุดลูกตา ดูเบื้องขวาทิวไม้ รำไรราย เห็นเมฆไกลเมฆกลุ่ม

กระป๋มกระป๋ม ติดกับริมฟ้าเกลื่อนแล้วเลือนหาย ชมทเลเมษาจนตาลาย ตวัน
 สายคลิ่นลม ระดมดั่ง ” คลื่นในทะเลนั้นเปนฤดูมากบ้างน้อยบ้าง ต้นเหตุที่จะมี
 คลื่นนั้นก็ต้องมีลมพัดมาก่อนแล้ว คลื่นก็มีมาตามลมเปนคลื่นซัดถี่ๆ ปลายคลื่น
 แตกเปนฟอง เรียกกันว่าคลื่นหัวแตก เปนตัวคลื่นแท้ ครั้นลมสงบคลื่น คลื่นก็
 ค่อยซาไป กลายเป็นคลื่นราย ๆ ซัดมาห่าง ๆ ไม่มีฟอง เรียกกันว่าลูกกลิ้งบ้าง
 สางคลื่นบ้าง บางทีเรียกกันว่าคลื่นไต้หน้า ที่เรียกคลื่นไต้หน้านี้ไม่ถูกเลย คลื่นมี
 แต่บนน้ำเท่านั้น เรียกว่าลูกกลิ้งฤาสาคลื่นแลเปนการถูก เวลาที่คลื่นมีมาแล้ว
 เรือก็กระโดดไปตามคลื่น ทั้งคลื่นหัวแตกฤาลูกกลิ้ง ถ้าลูกใหญ่ก็โดดแรง ถ้าลูก
 เล็กโดดน้อย ถ้าคลื่นมาตรงทางหัวเรือ ฤาท้ายเรือ เรือกระโดดยกหัวยกท้าย
 ถ้าคลื่นมาข้างเรือซ้ายขวา เรือก็พลิกแกลงไปแกลงมา เวลาเรือกระโดดโลดเต้น
 ฤาแกลงแล้วคนในเรือก็เมาคลื่น ถ้าเรือแกลงทำให้เมามากกว่ายกหัวยกท้าย
 เวลาเมื่อคลื่นแล้วเย็น ก็ไม่มีใครตรงตัว ต้องเกาะยึดกราบเรือฤาอะไรเอาไว้ หาไม่ก็
 มักหกล้มบางที่ซัดเข้าไปในเรือจนดาตฟ้าเปียกนองทั้งนั้น อาการที่เมาคลื่นนั้นให้
 วิงเวียนแลคลื่นเหียน ถ้ามากก็ถึงอาเจียน แต่ไม่มีอันตรายอันใดพอคลื่นสงบก็
 หาย คนที่เมาคลื่น แลไม่เมานั้นมีประเภทเปน ๓ อย่าง ที่เปนธรรมดาอันนั้นคือคน
 ที่ไม่เคยไปทะเลเลยแรกไปก็เมา แล้วเคยหลายหนเข้าก็ไม่เมา อีกพวกหนึ่งตั้งแต่
 แรกไปทะเลก็ไม่รู้จักเมาคลื่นเลย อีกพวกหนึ่งเป็นผู้แพ้คลื่นเมาอยู่เสมอ ถึงจะไป
 ลักลิบครั้งก็ไม่หายเมา ถ้ามีคลื่นมาเปนเมา จนสังเกตเปนปรอหวัดคลื่นได้ ถ้า
 เห็นคนที่ขี่เมาคลื่นนั้นนอนลงแล้ว ให้ฟังว่ามีคลื่นมาแล้ว ถ้าเห็นคนผู้นั้นเปน
 ปรกติก็ฟังรู้ว่าไม่มีคลื่น ที่เมาอย่างเอกแล้วนอนชมไปสามสี่วัน เข้าลักเม็ดหนึ่งก็
 ไม่พานคอ แต่ก็ไม่เห็นเปนอะไร คลื่นสงบแล้วก็กินอาหารได้เปนปรกติ สมกับคำ
 กลอนที่หม่อมราชูชไทย (กระต่าย) ได้กล่าวไว้ในนิราศลอนดอน ขอชักมากล่าว
 ไว้ฟังเล่นเพราะ ๆ ในที่นี้ “ แสนสงสารคุณพิจารณาสรพกิจ เมื่อจากมิตรมาชบ
 สยบ สยอน พลอยเมาคลื่นเกลือกกลิ้งลงนิงนอน เรือขย่อนไปมาเฝ้าอาเจียน
 ใครจะว่าเสียให้ยากไม่ยากลูก ระทมทุกข์ถอน สิ้นทั้งคลื่นเหียน หมอบ
 กระแตแน่มึงเฝ้าวิงเวียน สอดสเอียนอาหารไม่พานคอ ”

เมื่อมาถึงเกาะสีชังแล้ว แลเห็นศิลาเปนเกาะน้อยอยู่ข้างเหนือเรียกว่าส้มปะ
 ย้อย มีประการการชื่ออัษฎางค์ประการ รูปไม่เหมือนประการที่ปากน้ำ ที่นี้

เปนประกาศการก่ออิฐถือปูนเป็นรูปกลมสูงขึ้นไป มีเรือนกลมอยู่บนยอด จุดโคมใน นั้นใช้โคมสีแดง ที่ศิลาสัมปะยี่อนี้ แต่เดิมเมื่อยังไม่ได้สร้างประกาศการนั้น มีนกนางนวลไปทำรังตกลูกอยู่ที่นั่นมาก นกนางนวลนี้เป็นนกหากินอยู่ในทะเลกินปลาเป็นอาหาร บินไปได้ไกลๆมาก จนไกลฝั่งลิบๆ เมื่อเหนื่อยก็พักลงอยู่ในทะเล ร่ายน้ำก็ทน นกกระทิงแลนกอื่น ๆ ก็มีบ้าง แต่ไม่ชุมเหมือนนกนางนวล นกนางนวลนี้เป็นชุมมาก ใครไปก็คงจะได้เห็น ถึงเกาะสีชังแล้วทอดในระหว่างเกาะสีชังกับเกาะขาม แลเห็นเขาข้างฝั่งถนัด เวลากลางคืนอาบน้ำเต็ม น้ำนั้นดกขึ้นมาแล้ว เปนแสงสว่างเปนเม็ดพราวๆ เหมือนหิ่งห้อยๆแฉ่งคาเรือ น้ำที่ไหลถูกหัวเรือถาทางเลี้ยวเกาะเชียงก็เปนแสงสว่าง พราวเหมือนกัน น้ำเต็มที่พราวๆนี้เป็นด้วยจัวลัตว มีอธิบายอยู่ในหนังสือวิชาธรณีวิทยาพิเศษเล่ม ๓/ แผ่นที่ ๔๑ ออกวันที่ ๒๘ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ หน้า ๔๘๑ แล ๔๘๓ นั้นแล้ว จะอธิบายอีกก็เข้าไป น้ำเต็มนั้นรดเต็มออกชมๆด้วย อาบเข้าแล้วมักจะเหนียวตัวเหนอะหนะ ถ้าอาบแล้วเช็ดตัวเสียให้แห้งแล้วสวมเสื้อในทันทีจึงจะไม่เหนียวตัว ฯ

วันที่ ๒ เวลาเช้าขึ้นเที่ยวเกาะสีชัง เกาะสีชังนั้นแต่ก่อนไม่สู้มีอะไรนัก มีแต่วัดอยู่ปลายแหลมวัดหนึ่ง กับบ้าน หมู่หนึ่ง แลมีบ้านทางไร่บนอีกหมู่หนึ่งเท่านั้น นอกนั้นก็เปนป่าเปนไร่ เดียวนี้ครึกครื้นเปนบ้านเปนเมืองสนุกสนานกว่าแต่ก่อน จะขอจดการที่จะพรรณนาถึงเกาะสีชังไว้ เพราะเปนเรื่องที่จะต้องแยกพรรณนาต่างหากอีกเรื่องหนึ่งได้ ขอกล่าวถึงการ เทียวทะเลต่อไป สายหน้อยออกเรือไปช่างแสมสาร เวลาเย็นขึ้นเที่ยวเดินตามหาดทราย หาดทรายนี้มีทั่วทุกแห่งไป ไม่ว่าที่ไหน กว้างบ้างแคบบ้าง ลาดบ้างชันบ้าง ทรายหยาบบ้างทรายละเอียดบ้าง ทรายสีขาวสะอาดงาม ไม่เปนสีม่วง เหมือนทรายบางพุด ทรายทะเลนี้น้ำไรยถนนถาจะทำเปนสวนมีทางเล็กทางน้อย เอามาไรยก็ดี ถ้ามีเรือแล้วบรรทุกมาสักเท่าใดก็ได้ แต่ต้องลงทุนมาก จึงไม่มีใครเอามาขาย ถ้ามีอยู่ใกล้ ๆ เสมอเพียงปากน้ำแล้ว ทรายบางพุดสู้ไม่ได้เลย ตามชายหาดที่จดทะเลนั้นมีคลื่นซัดอยู่เสมอ ถ้าคลื่นใหญ่ก็มีเสียงดังกึกก้อง ถ้าคลื่นน้อยก็เบา แต่มีคลื่นซัดอยู่เสมอ เบนิจ ไม่นิ่งเหมือนน้ำใส่อ่างไว้เลย ในพื้นที่องทะเลนั้นก็ต่างกันเปนแห่ง ๆ ที่เปนทรายล้วนนั้นมาก แต่ไม่เรียบเปนน้ำกลอง เปนนูน ๆ เปนร่อง ๆ ไปเหมือนคลื่นถาเหมือนท้องร่อง ที่เปนลูกเล็ก ๆ ก็มีบ้าง บางแห่งก็มี ปะการังชุม บางแห่ง

ก็เปนนินโลโครก ที่ใกล้ปากน้ำก็มักเป็นโคลนมาก พักนอนช่องแสมสารคืนหนึ่ง
 ๗

วันที่ ๓ เข้าออกเรือจากช่องแสมสารข้ามอ่าวระยองไปพักที่ช่องเสม็ด
 ในเวลาเดินเรื่อนั้นถ้าออกถูกแล้วแลไม่เห็นอะไร เห็นแต่ฟ้ากับน้ำเท่านั้นเรียกว่าฟ้า
 ครอบน้ำได้ สมกับคำกลอนที่สุนทรภู่ผู้เลิศในทางกลอน ได้กล่าวไว้ในอโศกนิ
 ปกรณ์ว่า “จะเหลียวซ้ายสายสมุทรสุดสายตา จะแลขวาควันคลุ้มคลุ้มโพยม
 จะเหลียวดูสุริยแสงเข้าแฝงเมฆ ให้วิเวก หวาดองค์พระทรงโฉม ฟังล่ำเนียงเสียง
 คลื่นดังครืนโครม ยิ่งทุกขโหม่นในฤไทยทวี ” แลน้ำที่สี่เขยวนั้นถ้าตักถูกออก
 ไป มากก็กลายเป็นสินน้ำเงิน คนที่เขาได้ไปไกลเขาเล่าว่าเป็นมหาสมุทรอินเดีย
 นฤมิตสมุทรแอตแลนติก ถ้าเปศิฟิกแล้ว เขาว่าสี่ออกดำทีเดียว การที่เห็นน้ำ
 เป็นสีต่าง ๆ นั้น ด้วยอำนาจถูกมากถูกน้อย แต่ที่จริงนั้นดักขึ้นมาแล้วใสเป็น
 น้ำฝน ทั้งนี้ เดินใกล้เกาะใกล้ฝั่งแล้วก็แลเห็นเขาเป็นหมอกขาว ๆ ที่หัวเขาท้าย
 เขาถ้าหัวเกาะท้ายเกาะนั้น แลเห็นยกขึ้นพ่นน้ำ ด้วยอำนาจอยู่ไกล อากาศฉาย
 น้ำขึ้นจึงเป็นไปดังนั้น ถ้าใกล้แล้วหัวท้ายไม่ยก แลค่อยเห็นชัดเข้าทุกที จนแล
 เห็นต้นไม้ ใบไม้เป็นที่สุด บ่ายขึ้นเที่ยวเกาะเสม็ด ที่ตามหาดทรายมีฟองเต่าชุม
 เต่าที่มาตักฟองนั้นมีสองสามอย่าง คือจะละเม็ด อย่าง ๑ กระอย่าง ๑ กับอะไร
 อีกก็ไม้ออก จะเป็นตฤฎาอะไรแหละ วิธีที่หานั้นคนเคยเขารู้ว่ารอยอยู่ที่ไหนแล้ว
 ไปหาที่นั่น แลรอยนั้นมีหลายรอย สามรอยบ้างสี่รอยบ้าง มีฟองอยู่รอยเดียว
 เท่านั้น นอกนั้นเป็นหลุมพรางการที่มีหลุมพรางดังนี้ ว่ากันเป็นสองเสียงอยู่
 เสียงหนึ่งนั้นว่าตัวเต่านั้นมีสติปัญญาที่จะป้องกันรักษาฟองของตนมิให้เป็น
 อันตราย จึงทำที่ลวงไว้ ให้ศัตรูหลงงมงาย เสียงหนึ่งว่าเป็นธรรมดาของมันอย่าง
 นั้นเอง ที่ว่าเป็นธรรมดานั้นแลเป็นการถูก เพราะได้ทราบจากผู้ที่ได้เคยเห็น
 เล่าบอกในเรื่องนี้ แต่เป็นข้างหัวเมืองตะวันตก หาใช้ทางตะวันออกนี้ไม่ ถึงดังนั้นก็
 คงเป็น ลักษณะเดียวกัน ผู้ที่เล่านั้นเขาว่าเขาได้ไปพยายามคอยดูอยู่ที่หาดทราย
 ที่ตัวจะละเมื่อนั้นจะขึ้นออกฟอง จนเกือบคืนยังรุ่ง จึงได้เห็นตลอดสำเร็จความ
 ประสงค์แรกขึ้นมาก็มาขุดหลุมด้วยมือข้างขวา ขุดแล้วหยุดพักเหนื่อยเสียที แล้ว
 ก็ขุดต่อไปอีก เหนื่อยเข้าก็พักไป ขุดอยู่ดังนี้ จนหลุมถูกได้ที่แล้วก็ออกฟอง คน
 เข้าไปเอามือคอยรองรับฟองอยู่มันก็เฉย ออกฟองเรื่อยไป จนหมด เสร็จแล้วก็

เขียนทรายกลบกลุ่มสองสามแห่ง แล้วก็คลานลงน้ำ เวลาที่คลานลงน้ำเอาโคลมไปวางขวางไว้ก็ไม่หลีก โคนเอาโคลมล้ม นี่แลพียงเห็นได้ว่าการที่ทำหลุมพรานนั้น ไม่ใช่เป็นอุปายที่จะป้องกันอันใด เป็นธรรมชาติของมันเช่นนั้นเอง ยังมีการเล่าบอกอีกอย่างหนึ่ง เป็นเรื่องต่อไปนี้ไปว่าครั้นมันออกฟองผั่งไว้แล้วก็ไม่ต้องมีความเอื้อเพื่ออีกต่อไปจนฟองนั้นเป็นตัวแล้วก็ระเบิดหลุม ปลิวขึ้นในอากาศพร้อมกัน แล้วลงน้ำไปหมด การที่กล่าวภายหลังนี้จริงเท็จฉันใดไม่ทราบ การที่จะหาฟองนั้น เมื่อรู้ว่าที่ใดมีฟองตามความสังเกตของเขาแล้วก็เอแซ่ป็นแทงลงไปแล้วชักขึ้นมา ถ้ามีฟองแล้วแซ่นั้นถูกฟองแตกฟองติดแซ่ชักขึ้นมาทรายก็ติดขึ้นมา ถ้าไม่ถูกฟองแล้วทรายก็ไม่ติดแซ่เหล็ก เมื่อพบหลุมที่มีฟองแล้วขุดลงไปก็ได้พบฟอง หลุมหนึ่งได้อยู่ในตั้งแต่ ๔๐ ขึ้นไป จนถึง ๘๐ ฟอง ฤาบางทีก็ถึง ๑๐๐ แลฟองเต้านี้มี๓ซี่เรียกว่าการรักษากะทะ คือรักษาไม่ให้ผู้ใดเก็บฟอง เก็บขายได้แต่เจ้าภาษีคนเดียว ฟองเต้านี้มีที่เกาะครามชุมมากกว่าที่อื่น เจ้าภาษีก็ตั้งรักษาอยู่ที่เกาะคราม อนึ่งตัวเต้านั้นเจ้าภาษีเค้าก็ห้ามไม่ให้ใครจับใครฆ่า ตัวอยู่ข้างโตมาก เท่ากะดังใหญ่ๆ ก็มี พักนอนเกาะเสม็ดคืนหนึ่ง

วันที่ ๔ เช้าออกเรือจากเกาะเสม็ด ข้ามอ่าวแกลงไปพักแหลมสิงห์ปากน้ำเมืองจันทบุรี การเดินเรือในทะเลนี้ ถ้าคลื่นใหญ่แล้วลำบากน่ากลัวที่สุดเรือที่ใช้เดินกันในทะเลนั้น เรือกำปั่นแลกลไฟที่ใหญ่ๆ มีหลายอย่าง จะพรรณนาไปก็จะไม่ทั่วถึงได้ จะขอกล่าวแต่เรือเล็กสองอย่างที่ใช้ในทะเลชุมชุมเป็นพื้นมากกว่าอย่างอื่นๆ คือเรือฉลอมอย่างหนึ่ง เรือเบ็ดทะเลอย่างหนึ่ง เรือฉลอมหัวแหลมท้ายแหลม เรือเบ็ดทะเลหัวตัดท้ายตัด เรือทั้งสองอย่างนี้ต่อรูปโป้ง ๆ โดดคลื่นดี ใช้แล่นใบ ถ้าเวลาเดินใกล้ๆ ก็ใช้แจวเวลาแล่นใบนั้นลมกินใบเรือเอียงไปข้างหนึ่ง ถ้าคลื่นใหญ่ก็ชักน้ำเข้าเรือเปียกปอนไปทั้งนั้น ได้ยินพวกญวนหาปลาที่เมืองจันทบุรีเล่าว่า เวลานั้นเข้าพรรษาเดือนเจ็ดเดือนแปดแล้วเป็นฤดูคลื่นใหญ่ทางเมืองจันทบุรี แลเป็นฤดูที่จะหาปลาด้วย เพราะปลาชุมในฤดูนี้ แต่ต้องไปหาไกลถึงเกาะกง ที่ใกล้ๆ ก็ไม่มีใครชุมด้วยพวกหาปลาที่เคยไปเสมอทุกปีนั้นเองก็ยังออกขยาด เมื่อเวลาโผล่ปากน้ำออกไปเห็นคลื่นแล้วก็ท้อใจ แต่ด้วยอำนาจอยากได้ทรัพย์ก็ขึ้นแข่งไปดังนั้น นี่และคลื่นในทะเลนี้เป็นที่น่ากลัวนัก แต่คนหาปลาที่เคยเดินเรืออยู่เสมอยังออกขยาด จะป่วยกล่าวไปไยถึงคนที่ไม่เคยนั้นเล่า

เรื่องนี้ก็สมกับถ้อยคำของหม่อมราชไพไทย (กระต่าย) ที่กล่าวไว้ในนิราศลอนดอน เมื่อข้ามอ่าวบิสเกนนั้น แสดงความที่คลื่อนเบนโยยใหญ่น่ากลัวว่า

“จะข้ามอ่าวบิสเกตเลร้าย ยิ่งหมองม่ายหม่นจิตระคิดกระสันด้วยแจ้งข่าว อ่าวนี้ทุกวี่วัน พายุนั้นสามารถทายาทพอ แต่อังกฤษตัวกล้าเหมือนปลาใหญ่ ยังตกใจขวัญหนีแทบตีฟ่อ ถ้าพวกเราไม่พับบอคงคงกลอกตอ คลื่นมันยอคงจะโยกลงโงกงอม”

วันที่ ๕ เข้าออกจากปากน้ำเมืองจันทบุรี ข้ามอ่าวขลุ่ยเข้าช่องแหลมสิงห์ ไปทอดที่เกาะช้างนำตัววันออกตรงคลองมะยม ขึ้นเที่ยวน้ำพุที่คลองมะยม น้ำพุ ที่นี้งามนัก ถ้าใครไปทางนั้นแล้วควรแวะชมสักเวลาหนึ่ง เข้าในคลองมะยม นิดหนึ่งแล้วก็โดนบกไปอีกหน่อยหนึ่งถึงน้ำพุ ตกลงจากเขาสูง ถ้าอุสาหะอยู่แล้ว ปืนเขาอ้อมขึ้นไปนิดหนึ่ง ถึงชั้นสองมีลำธารแลเป็นห่วงๆเหมือนอ่าง แลมีที่ น้ำตกอีก ถ้ายังไม่สิ้นอุสาหะก็ให้ปืนต่อไปแลลงเดินตามลำธารบ้างอยู่ข้างไกล หน่อย จะไปถึงที่น้ำตกสูงงามมากนัก ที่นี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จ พระราชดำเนินขึ้นไปหลายครั้ง ได้โปรดให้สลักอักษรเป็นพระนามย่อ จ , ป , ร , ไว้ในแท่งศิลาอันหนึ่ง แลลงศักราชปีที่เสด็จพระราชดำเนินไว้ด้วยในที่นั้น กำหนดเรียกว่า จ , ป , ร , ที่ ๑ ถ้าอุสาหะจะปืนต่อไปอีกก็ยังสนุกอีก ต้องปืน อ้อมเขาขึ้นไปอีกหน่อยหนึ่ง แต่ปืนยากด้วยเขาอยู่ข้างชันมาก ต้องเหนียวต้นไม้ แลเถาวัลย์ขึ้นไป ไปถึงชั้นบนแล้วเป็นที่ราบ ที่นี้ดูเหมือนจะเป็นป่าเขา ดูพื้นที่ เป็นแผ่นดินที่เดียว มีลำธารเป็นคลองเหมือนคลองสวน แต่ก่อนต้องเดินในลำ ธาร เพราะบนบกรกมาก ในท้องธารเป็นกรวดก้อนโตๆ มีศิลาเป็นแก่งบางแห่ง ในที่นี้ก็เสด็จพระราชดำเนินถึง เสด็จลุยน้ำที่แก่งนั้น จึงพระราชทานชื่อแก่งนั้น ว่าแก่งทรงลุย แล้วเสด็จพระราชดำเนินต่อไปตามลำธารนั้นอีกมากยังไม่สุดลำ ธาร หมดเวลาต้องเสด็จกลับ แลในที่สุดทางที่เสด็จถึงนั้น โปรดให้จารึกอักษร พระนาม จ , ป , ร , ที่ ๒ ครั้นเสด็จพระราชดำเนินในคราวหลังอีกโปรดเกล้าฯ ให้ ตัดทางขึ้นได้สะดวก ไม่ต้องปืนปายมาก แลเสด็จพระราชดำเนินผ่าน จ , ป , ร , ที่ ๒ ไปอีกมาก ถึงที่เขาชันมีน้ำตกสูงถึง ๒๓ วา โปรดให้จารึกอักษรพระนาม จ , ป , ร , ไว้กำหนดเรียกว่า จ , ป , ร , ที่ ๓ แล้วเสด็จพระราชดำเนินต่อไปอีก ต้อง ข้ามเขาสูงหนึ่งสูงจากพื้นทะเลถึง ๗๐๐ ฟิต แล้วที่ได้ไปตามข้ามลำธารอีกไกล

มากจนหมดเวลา โปรดให้จารึกอักษรพระนาม จ, ป, ร, ที่ ๔ ตามระยะทางในตอนบนๆนี้ ยิ่งงามวิจิตรพิศดารด้วยก้อนศิลามากขึ้นทุกทีเหลือที่จะพรรณาให้ปรากฏแก่ผู้ฟังเหมือนตาเห็นได้ และมีเขาสูงสองข้างลำธารนี้ไปในระหว่างเขาน้ำพุที่นี้ใสบริสุทธิ์ไม่มีหินปูนจับตามศิลาที่ตกปนร่อยอยู่ ในที่นี้ไม่มีรอยจับเลย มีแต่ตระไคร่น้ำเท่านั้น ในที่ จ, ป, ร, ที่ ๔ นี้สูงแลไกลมาก ผู้ใดได้ไปถึงที่นั่นแล้วนับว่าเป็นผู้เลิศในการขึ้นเขาได้

อนึ่งที่เกาะช้างนี้ มีสัตว์สี่เท้าสองเท้าอยู่มาก มีคำกล่าวเล่ากันว่าแต่ก่อนเสือชุม แต่บัดนี้ไม่ปรากฏชัดเลยว่าใครได้ปะเสื่อเป็นแต่เล่าถากันมา แลเกาะกลางทะเลที่มีสัตว์นั้นมีหลายแห่งมีกวางแลแหลมป่าชุมมาก คิดๆดูก็เปนน่าประหลาด ด้วยว่าเกาะอยู่กลางทะเล ทำไมจึงมีสัตว์ไปอยู่ได้ ถ้าเปนนกก็ตามที่เกิดเพราะมีปีก สัตว์สี่เท้านี้ดูน่าประหลาดมากนัก เล่ากันมาอย่างเหลวๆ ว่าปลาทะเลแก่เข้ากลายเป็นสัตว์สี่เท้าได้ เรื่องนี้เป็นทฤษฎีของคนที่ไม่เห็นสัตว์กลายเป็นปลาไหลกลายเป็นพังพอน ไส้เดือนกลายเป็นตะพาน้ำเป็นต้น ไม่มีพยานที่จะเห็นจริงได้เลย สัตว์ที่มีในเกาะได้นั้น คงจะไปจากฝั่งเปนแน่ ที่เกาะช้างนั้นตรงแหลมลิงเป็นช่องแคบมาก สัตว์คงจะข้ามที่ตรงนั้น ด้วยเห็นอย่างเนื้อที่เกาะหมากเกาะกระดาบ ลงว่ายน้ำทะเลข้ามไปข้ามมาได้ แต่เกาะที่ห่างฝั่งมากนั้นชรอยจะมีผู้เอาเรือพายไปปล่อยไว้สักสองสามตัว ในกาลครั้งใดครั้งหนึ่ง สัตว์นั้นก็มีอาหารกินบริบูรณ์ ก็สืบพันธุ์ต่อไปมากขึ้นทุกที จึงมีสัตว์ในเกาะสืบมาที่ปลาจะกลับกลายเป็นสัตว์สี่ตีนนั้นเลิ่ววิสัย แต่คนที่เขื่อยังมีมากนัก เชื้อเอาง่ายๆ ไม่สอบสวนให้เห็นจริงก่อนเลย ยังสัตว์เล็กสัตว์น้อย เช่นเหี้ย, ตะกวด, ก็มี สัตว์เหล่านี้หาใครกินฟองจะละเมียด แลสัตว์เล็กน้อยต่อไปอีก แลที่ภูเขาตุงต่างๆ ก็มี สัตว์อย่างเล็กคือ จิ้งเหลน, กิ้งก่า, ไส้เดือน, กิ้งกือ, ก็มี ตัวแมงต่างๆ ก็มี เช่นแมงอะไรตัวแดงๆ ติดกันอยู่เป็นหมู่ๆ แต่สัตว์เล็กๆ นี้เคยเห็นแต่เกาะสีชังที่อื่นจะมีถ้าไม่มีไม่ทราบ จักรจันถาแม่มา่ยลองในอีกอย่างหนึ่งมีขุมนัก แทบทุกเกาะได้ยินเสียงร้องออกแลไป สมกับในหนังสือต่างๆ กล่าวไว้หลายแห่ง ดังในมหาชาติกัณฐกมหาพนกล่าววว่า “หญิง ๆ เรไร้องทูกกรารุกระระมป้า แจ้ว ๆ จักรจันจำประจำดง ” ถาในนครกัณฐกกล่าววว่า “เสียงจักรจันพรรณเรไระรี

เรื่อย ฟังนี้ก็ฉ่ำเฉื่อยชื่นอารมณ์ ” แลในหนังสือกลอนอื่น ๆ ก็มีอีกมาก จะคัดมาไว้ก็จะพันเผื่อยืดยาวเกินไป

วันที่ ๖ ออกเรือจากเกาะช้างไปทอดที่เกาะหมาก ที่เกาะนี้มีปะการังมาก ปะการังนั้นอยู่ใต้น้ำ เปนหิน ๆ เหมือนกับเปลือกหอย มีรูปร่างต่าง ๆ เปนลวดลายวิจิตรงดงามมาก สีขาวสะอาดงาม บางอย่างเปนกิ่งก้านสาขา แลมีรูปรู ๆ บางอย่างเปนกลีบ ๆ เหมือนดอกไม้ บางอย่างเปนก้อนกลม แลมีลวดลาย ยากที่จะพูดให้เข้าใจตามของที่เป็นจริง เหมือนตาเห็นได้ ปะการังนี้มีเต็มเกลื่อนไปเปนนแห่ง ๆ ถ้าเรือโดนเข้าก็แตกได้ เปนที่น่ากลัวเหมือนหินโสโครก ซึ่งจะกล่าวในภายหลังเหมือนกัน ยังมีของในน้ำอีกอย่างหนึ่งจะเปนต้นไม้ก็ไม่ใช่ จะเปนหินก็ไม่ใช่ คือกัลปังหา เปนเหมือนกิ่งไม้ อยู่ใต้ท้องทะเล เมื่ออ่อนนั้นเปนสีขาวเปนหินหักเปราะ แก่เข้าเปนสีแดง แก่มากเข้าเปนสีดำเหนียวหักไม่ออก เนื้อเหมือนเขาสัตว์มีโตบ้างเล็กบ้าง ที่โตๆใช้ทำด้ามมีด แลทำอะไรก็ได้หลายอย่าง ช่างฝรั่งเขาว่าเปนตัวสัตว์ เพราะเอาขึ้นมาใหม่ๆ แล้วเหม็นเน่าเหมือนหอย เปนการสมจริงอยู่ อนึ่งในท้องทะเลนั้นมีผักอย่างหนึ่งที่เรียกว่าสาหร่าย แต่สีไม่สู้เขียวสดนัก ใช้ทำอะไรได้บ้างไม่ทราบ เห็นมีลอยเกลื่อน ๆ อยู่ในทะเลเปนนแห่ง ๆ อนึ่งที่เกาะหมากนี้มีต้นไม้ อย่างหนึ่งที่เรียกว่ามะพร้าวสีดำ มีผลขนาดมหึมาเหลาหลกใหญ่ ๆ รูปร่างก็คล้ายเหลาหลก มีแก่นข้างในเปนคราะลา แต่มีเนื้อในเหมือนลูกกระทิง ใช้ทำกระบวยได้ ใหญ่กว่ากระบวยลูกกระทิง แลที่อื่นๆ ก็มีบ้าง แต่ไม่สู้เหมือนที่เกาะหมากนี้

วันที่ ๗ เข้าออกเรือจากเกาะหมากไปทอดที่เกาะงู การเที่ยวทะเลนี้มีอันตรายสองอย่างซึ่งถูกกันโดยชุกชุม คือหอยเม่นอย่าง ๑ เห็นอย่าง ๑ หอยเม่นนั้นเปन्हอยอยู่ในทะเล แต่รูปร่างแปลกประหลาดมาก มีเปนตัวอยู่ลึกเท่าลูกจันทร์ รูปร่างก็แบนๆ รีๆคล้ายลูกจันทร์ มีหนามรอบตัวสีดำๆ ยาวประมาณ ๘ นิ้ว ๙ นิ้ว ถ้าตีบหนึ่ง แต่หนามนั้นไม่แข็งไม่เหนียว อ่อนแลเปราะยุ่นๆ แลกลวงในแต่ปลายแหลม มักจะแทงฝ่ามือฝ่าเท้า ถ้าแทงแล้วบ่งก็ไม่ออก ยิ่งบ่งยิ่งยุ่นแลฝังเข้าไปในเนื้อบวมปวด ต้องขยี้แลทาปูน เมื่อถึงกำหนดที่จะหายก็หาย ในเวลาเมื่อหอยเม่นนั้นอยู่ในน้ำมักอยู่เปนข่มๆ แลดูดำเปนหมู่ๆ ครี๊ดไปทั้งนั้น ถ้าพิจารณามองดูใกล้ๆ เห็นที่ปากนั้นเปนสีเขียวงามมาก ตัวหอยนั้นถ้าตายแล้วเราจะ

หนามออกเสีย เอาแต่เปลือกมาร้อยเปน พวงสำหรับเด็กๆ เล่น เห็นนั้นเปนแมง
อย่างหนึ่งคล้ายๆ กับเรือ แต่ร้ายยิ่งกว่าเรือ เมื่อเวลากัดนั้นไม่รู้สึกรู้สีก กัดจนตัว
ฝังเข้าไปในเนื้อ นานเข้าจึงรู้สึกออกเจ็บๆ พอถูกเข้าแล้วออกเจ็บแคะก็ไม่ออก
ต้องแข็งใจจับให้มันแล้วกระชากออกมาเต็มแรงจึงออก เนื้อติดออกมาเปนแวน
ทีเดียว แผลที่เห็นกับนั้นไม่มีใครจะหายเลย แห้งเปนสะเก็ดแล้วสะเก็ดล่อนออกมา
แล้วเปนสะเก็ดอีก กล่าวกันว่าถึงสามสิบสามสัปดาห์ก็หาย แต่ก็ไม่ต้องรักษาอะไร
มาก ทั่วๆ ไปนานเข้าก็หายเอง อันตรายสองอย่างนี้เป็นอันตรายอย่างเดียวกัน แต่
มักมีคนถูกกันชุม ถ้าถูกแล้วอยู่ข้างเดียวหรือ

วันที่ ๘ เข้าออกเรือจากเกาะกูดไปทอดที่เกาะกง ที่ตามฝั่งหลังเกาะกง
เข้าไป เปนศิลาแน่นนอนสนุกมาก คนมาเที่ยวทะเลนั้น ถึงทะเลจะให้กว้างเปน
ที่อยู่ของฝูงปลาเปนอันมากก็จริง แต่ไม่มีใครจะมีใครได้เห็นปลาเลย ที่มีใน
หนังสือแต่งชมปลากะโหล่มาราหูเปนต้น นั้นเปนของเขาแต่งให้ไพเราะ ปลาที่
จะเห็นได้ตามที่เคยเห็นนั้น คือ ปลาบินอย่างหนึ่งตัวเล็กๆ ขนาดสองนิ้วมือขึ้น
เปนฝูงใหญ่ตั้งหมื่นตั้งพัน โคขึ้นจากน้ำสูงประมาณสองสามศอก ตามกันเปนฝูง
ใหญ่ๆ ฝูงมากเขาเรียกว่าปลานกกระจอกปลาโลมาอีกอย่างหนึ่ง โตประมาณ
เท่าหมูอย่างกลางๆ ขึ้นเปนหมู่ๆ มีกระโดงที่หลัง มักชอบว่ายน้ำแข่งเรือ ว่ายน้ำเร็ว
มาก เรือไฟแล่นตามไม่ทัน ว่ายน้ำจมๆ ไปพอแลเห็นหลังดำๆ แล้วโผล่ที่หนึ่งโผล่
ตามกันเปนฝูงๆ มีมาก ฝูงหนึ่งหลายๆ ลีบตัว น่าชมน่าพิศวงมาก บางอย่างสี
ขาวก็มี ปลาอีกอย่างหนึ่งจะเปนปลาวานตาปลาอะไรไม่ทราบ แลไม่เห็นตัว ฟัน
น้ำอย่างสูงที่สุด เห็นแต่น้ำพุ่งตรงขึ้นจากท้องทะเลสูงถึงสามศอกสี่ศอก แลดูงาม
เหมือนน้ำพุ นานนานเห็นครั้งหนึ่ง ปลาฉลามอีกอย่างหนึ่ง ไม่ใคร่เห็นตัวในน้ำ
เห็นแต่เขาลงอวนได้ตัวเล็กๆ เปนปลาฉลามหนู ปลาฉลามใหญ่นั้นไม่เคยเห็นตัว
คนที่เขาเคยเห็นเขาว่าตัวใหญ่มาก แลว่าเปนปลาดุร้ายอย่างเอก ในท้องทะเลเปน
ที่เกรงขามกันนัก เหมือนหนึ่งเสือในทะเล มีชุมเปนแห่งๆ ถ้าคนตกในทะเลที่มีปลา
ฉลามแล้วก็ต้องเปนเหยื่อของปลาฉลาม แลเขาเล่าว่าที่ สัตตหีบแต่ก่อนนี้เป็น
ที่สลัดปล้นเรือชุมถ้ามีเรือลูกค้ามาที่นั่นแล้วพวกสลัดเข้าล้อมยิงฆ่าเจ้าของเรือ
ตายแล้วปล้นเอาของ ปลาฉลามเคยได้กินซากศพ จนถึงว่าถ้าใครไปยิงปืนขึ้นที่
นั่นแล้ว ปลาฉลามขึ้น เพราะเคยได้กิน แต่เปนการเก่าแก่มานานแล้ว เดียวนี้ถ้า

เอาปืนไปยิงที่สัตว์ตึกบิปลาฉลามก็คงไม่ขึ้น เพราะสลัดในแถบนั้นเดี๋ยวนี้ไม่มีเรือค้าขายไปมาได้สบาย ถึงการที่ยิงปืนปลาฉลามขึ้นนี้ก็หนักใจอยู่ จะเอาปืนจริงแท่นักไม่ได้ พักนอนที่เกาะกงคืนหนึ่ง เวลากลางคืนหอมดอกไม้รื่นมาจากเกาะ ชาวบ้านแถบนั้นเชื่อว่าดอกสเดาป่า ดุหอมพุ่งมาได้ไกลมาก สมกับคำกลอนที่มีในเรื่องหนังสืออิเหนา เมื่ออุณาภรณ์เดินดงว่า “ลมหวานวนกลิ่นบุหงา หอมตลบอบมาแต่ป่าใหญ่ เหมือนเมื่ออยู่ในถ้ำอำไพ รวยรื่นชื่นใจด้วยมาลา” แลในเรื่องอื่นๆ ที่ชมดมมีอีกหลายแห่ง ยกมาพอเป็นตัวอย่าง แต่แรกหมายความว่าเป็นการไม่จริง เป็นแต่แกล้งแต่งให้เพราะ เมื่อมาพบเข้าดังนี้แล้วต้องยอมเห็นว่าหนังสือที่แต่งชมดมนั้นว่าตามการที่เป็นจริง ไม่ลักแต่จะให้เพราะเท่านั้น ๕

วันที่ ๙ ออกเรือจากเกาะกงไปเกาะเสม็ด ที่เกาะนี้เกือบจะสุดแดนไทยอยู่แล้ว ไปอีกนิดหนึ่งก็ถึงอ่าวกะพงโสมแดนเขมรขึ้นที่เขวบนเกาะ ที่เกาะนี้มีกล้วยไม้มาก ต้นไม้ต่างๆ ก็มีมากเครื่องยา มีสารพัด เนื้อแหลมบูปาก็มี แลในแถบนี้มีเบี้ยใหญ่ๆ ที่ใช้ขัดผ้าชุมมาก เบี้ยนี้ถ้าพิจารณาดูแต่เปลือกแล้วก็จะเห็นว่าข้างป้านเปนหัว ข้างแหลมเปนก้น ต่อมาเห็นตัวเปนๆ จึงรู้ว่าข้างแหลมนั้นเปนข้างหัว เนื้อนั้นสีด่างๆ ขาวๆ ออกสกปรกเหมือนทากโผล่ออกมาจากเปลือกนั้นคลานไปได้ ที่อาไศรยนั้นอยู่ในท้องทะเลตามซอกปะการัง คนลงมจึงจับได้ แลในท้องทะเลที่ปนอยู่กับปะการังนี้ มีหอยอีกอย่างหนึ่งเรียกว่าหอยมือเสือ เปนหอยอยู่กับที่เดินไปไหนไม่ได้ มีรากฝังอยู่ในทรายโคขนาดเท่าลูกมะพร้าว กาบข้างหนึ่งก็เท่ามะพร้าวผ่าซีก เปลือกเปนริ้วๆ ใหญ่ๆ มีเนื้อกินได้ในเวลาเมื่อมันอยู่ใน ทะเลนั้น มันอ้ากาบออกเป็นที่น่ากลัวนัก ถ้าคนลงเดินลุยทะเลไม่ทันสังเกต เอาเท้าเหยียบลงไปในกาบที่มันอ้าอยู่แล้ว มันจะจับเอาเท้าขาดทีเดียว ด้วยกาบมันคมนัก ยังมีของน่าเกลียดอีกอย่างหนึ่งที่กลับมาเปนอาหารอย่างดีได้ คือปลิงทะเลตัวกลมๆ ยาวๆ ขนาดเท่าข้อมือเตี๊ยกๆ บ้าง เล็กกว่าบ้าง โตกว่าบ้าง ยาวอยู่ในหนิวเจ็ดนิ้ว มีสองอย่าง อย่างหนึ่งเกลี้ยงๆ หนอนกลิ้งอืดทืดเปนพรมลูกฟักอยู่ในท้องทะเล ตามริมหาดคนเขาเที่ยวเก็บเอามาต้มให้สุกแล้วย่างให้แห้ง เอามาขายเปนสินค้าอย่างดี จีนใช้ทำของกินเจือในกาเหลาบ้าง เจือน้ำตาลกิน

เบนของหวานเหมือนวุ้นบ้างรสชาติอร่อยดี ถ้าไม่เห็นตัวแล้วกินได้สบาย ถ้านึกถึงตัวเบนๆ ขึ้นมาแล้วกินไม่สนิท ออกสิดิสเอียนค้างที่เกาะเสม็ดคืนหนึ่ง ๗

วันที่ ๑๐ ออกเรือจากเกาะเสม็ดแต่เช้ามีด ตัดตรงขึ้นมาเกาะกระดาด ถึงป้ายหน่วย ขึ้นเที่ยวบนเกาะ เกาะในทะเลนี้มีสองอย่าง คือเกาะมีเขาอย่างหนึ่ง เกาะไม่มีเขาอย่างหนึ่ง เกาะที่มีเขานั้นแลเห็นได้แต่ไกล เกาะที่ไม่มีเขาเห็นได้ต่อเมื่อเข้าใกล้หนึ่งแผ่นดินที่จดกับน้ำในทะเลนั้นมีประเภทเบน ๓ อย่าง คือเบนเขาจดถึงน้ำอย่าง ๑ เบนหาดทรายอย่าง ๑ เบนป่าถึงริมน้ำอย่าง ๑ ที่เกาะกระดาดนี้เป็นเกาะไม่มีเขา มีเปี้ยวเล็กๆ ชุ่ม เร็ยรายไปตามหาดทั่วไป เดินไปตามหาดประเดี้ยวหนึ่งก็เก็บได้ปนกอง เกาะที่มีเปี้ยวชุ่มนี้มีปนแห่งๆ ไม่มีทั่วไปทุกเกาะ แต่เปี้ยวนั้นไม่เหมือนเปี้ยวจกกระจันถาเปี้ยวไทยที่มีมงคลข้างบนแลเปี้ยวอีแก่ ปนเปี้ยวรูปยาวๆ คล้ายเปี้ยวหมู แต่ปนสีม่วงๆ เหมือนเมล็ดมะปรางถาเหมือนหัวหอมที่เป็นลายอย่างเปี้ยวหมูก็มีบ้าง ยังมีหอยอีกอย่างหนึ่ง ถึงคนที่ไม่เคยไปทะเลก็คงเคยได้กิน คือหอยเสียบ มีรศร่อยนัก กินกับเข้าต้มก็ได้เข้าสวดยก็ได้ แต่อยู่ข้างเค็มหน่อยเพราะเขาตองน้ำเกลือต้องปบน้ำมะนาวจึงจะดี หอยเสียบนั้นหมกอยู่ในทราย มีชุมปนแห่งๆ ที่เกาะกระดาดนี้ก็มีชุม แต่ยังไม่สู้ที่เกาะเสม็ดนอก ที่นั่นชุมมากกว่านี้ เอามือคุ้ยๆ ลงที่หาดทรายตื้นๆ ก็ปะถมไปคนเขาเที่ยวหานั่นมีถึงไป ๑ กับไม้แบนอัน ๑ สำหรับขุด ประเดี้ยวเดียวก็ได้เกือบครึ่งถัง พวกเราที่ไปไม่ต้องการจะเอามากิน ปนแต่ขุดเล่น แล้วเอาวางลงที่หาดที่คลื่นซัดถึง พอคคลื่นซัดมาถูกตัวหอยเข้าก็แลบเนื้อออกมาจากกาย เสียบลงในทรายตั้งตัวขึ้น พอคคลื่นซัดมาอีกก็จมลงไปอีกทีละน้อย คลื่นซัดมาสองสามทีก็จมมิดตัว เขาพอใจขุดขึ้นแล้วเอามาวางให้มันลงหมกทรายแข่งกันว่าของใครจะมิดตัวก่อน ด้วยกิริยาที่เสียบลงในทรายเป็นดังนี้แลจึงเรียกชื่อว่าหอยเสียบ เทียวเกาะกระดาดแล้วพักนอนที่หน้าเกาะกระดาดคืนหนึ่ง ๗

วันที่ ๑๑ แต่เช้ามีดออกเรือจากเกาะกระดาดมาเกาะช้างเข้าที่ช่องสลักเพชร ขึ้นเที่ยวบ้านสลักเพชร ทางที่ขึ้นไปนั้นปนลำคลอง สองข้างคลองมีไม้โกงกางมาก ตามธรรมชาติของลำคลองแลแม่น้ำที่อยู่ชายทะเล ไม้ที่มีในที่ใกล้ทะเลเหล่านี้มีอยู่สองสามอย่างคือไม้แสมอย่างหนึ่งเห็นแต่ไกลๆ พรรณนาลักษณะไม่มีใครได้นักประโยชน์ที่ใช้นั้นตัดลำต้นปนฟืน ใช้การทั่วไปมาก ไม้ลำพูอย่างหนึ่ง

มักขึ้นตามเลน มีรากแทงขึ้นมาแหลมๆ ตามใต้ต้น มีกิ่งห้อยจับเวลากลางคืน แล้วเห็นพราวไปทั้งนั้น ดูงามดีมาก ประโยชน์ที่ใช้ไม่มีใครปรากฏนัก เพนแต่ราก ใช้ทำของใช้เบ็ดเตล็ดเช่นจุกขวดเพนต้นแลทำจระเข้ของเล่นเด็กๆ ก็ได้บ้าง ไม้ตะบูนอย่างหนึ่ง เพนไม้ใหญ่ต้นแจ้ๆ มีผลโตขนาดเท่าผลมะขวิด ห้อยอยู่ตามต้น ประโยชน์ที่ใช้นั้นใช้ตัดลำต้นเพนพื้นบ้าง เพาเพนถ่านบ้าง ใช้การได้มาก ไม้โก่งก่างอย่างหนึ่ง เพนไม้ใหญ่ใบหนาแลทึบ รากขึ้นมาแก่งก่างอยู่ตามโคนต้น ประโยชน์ที่ใช้เหมือนไม้ตะบูน ใช้ได้ทั้งถ่านทั้งพื้น อีกอย่างหนึ่งเรียกไม้โก่งกอน เหมือนกับไม้โก่งก่างทุกอย่างทั้งรูปพรรณสัณฐาน แลประโยชน์ที่ใช้แปลกกันอยู่ แต่ต้นสูงกว่าต้นโก่งก่างแลตรงมาก ต้นโก่งก่างนั้นกิ่งก้านสาขาชักเรื้อนต้นแบนไป เทียวสลักเพ็ชรแล้วพักทอดนอนที่นั่นคืนหนึ่ง ฯ

วันที่ ๑๒ เทียงแล้วออกเรือจากเกาะช้างมาเข้าปากน้ำเมืองจันทบุรี ทอดนอนที่แหลมสิงห์ เมื่อมาตามทางพายนี้ ได้เห็นลมดูดน้ำในทะเล ฝรั่งเศสเรียกว่า ออเตอสเปาต์ ช้างจีนเชื่อว่ามังกรพ่นน้ำ ลมดูดน้ำนี้คนเดินเรือในทะเลได้เห็นเรื่อยๆ แลแต่ไกลเพนลำโตประมาณเท่าลำตาลฤาโตกว่าบ้างเล็กกว่าบ้าง สีดำเหมือนเมฆเวลามืดฝน ลำนี้ตั้งขึ้นจากน้ำไปจดเมฆ ช้างล่างที่จดน้ำเรียวน้อยหนึ่ง ช้างบนอยู่ข้างโต แล้วบานแผ่ออกไปจดเมฆ เมื่อแรกเพนนันด้ามืดมาก นานเข้าก็จางออกไปทุกที จนปลายข้างจดน้ำนั้นขาด ส่วนบนก็หดสั้นหายเข้าไปในเมฆ เขาว่าเพนด้วยลมบ้าหมูอย่างแรง ชักดูดเอาน้ำในทะเลขึ้นไปบนอากาศ ถ้าเรือแล่นเข้าไปใกล้ก็อาจจะเป็นอันตรายถึงกับลมจ่มอัปปางได้ เมื่อเวลาที่เพนขึ้นใกล้เรือแล้ว ถ้ามีปืนใหญ่ต้องยิงปืนใหญ่ไปที่ตรงนั้น เมื่อยิงปืนแล้วลำที่ตั้งขึ้นนั้นก็ขาด เรือก็รอดพ้นอันตรายไปได้ ฯ

วันที่ ๑๓ เข้าออกเรือจากแหลมสิงห์ปากน้ำจันทบุรี มาทอดที่เกาะเสม็ด ในระยะทางนี้มีศิลาใต้น้ำ เรียกกันตามภาษาชาวทะเลว่าโสโครก หินโสโครกนี้มีมากหลายแห่ง เพนที่น้ำกลวอันตรายแก่เรือมาก ถ้าแล่นไปโดนเข้าแล้วเพนออกจบบได้ โสโครกนี้บางแห่งมีมากบางแห่งมีน้อย ที่มีทุ่นทอดบอกไว้ก็มี เช่นที่เกาะเสม็ดนี้ก็มีโสโครก มีทุ่นทอดอยู่เหมือนกัน ศิรานี้อยู่ทุกก็มีตื้นก็มี อย่างทุกเวลาน้ำลงอย่างต่ำพอแลเห็นอยู่ใต้น้ำ อย่างตื้นถึงเวลาน้ำขึ้นก็เห็นได้ อย่างที่ไม่ขึ้นพื้นน้ำ ถาบางอย่างขึ้นมาโผล่เสมอน้ำ คลื่นตีกระทบเพนฟองขาวจึงสังเกตเห็นได้

อาการที่คลื่นกระทบเช่นนั้นเรียกกันว่าเล่นน้ำ แต่ถึงจะเป็นที่น่ากลัวก็ดี ชาวเรือเขาชำนาญสังเกตได้ว่า ที่ตรงนั้นตรงนี้มีโสโครก พวกเรือปลามักจะไปหาปลาในที่โสโครกนั้น เพราะปลามักจะไปอาไศรยอยู่ในที่เช่นนั้นซุกซุ่ม ที่เกาะเสม็ดนี้เป็นแขวงเมืองระยอง เมืองระยองนี้ขึ้นชื่อญานามในการทำเยื่อเคยดี จนเรียกชื่อว่ากะปิระยองเยื่อเคยแล่น้ำปลาดีไปจากเมืองระยองโดยมาก เขาทำด้วยกุ้งตัวเล็กๆ มีวิธีทำพิสดาร แต่ไม่ควรกล่าวในที่นี้ เพราะเป็นวิธีที่จะแต่งได้อีกเรื่องหนึ่งต่างหาก พักนอนเกาะเสม็ดคืนหนึ่ง ๕

วันที่ ๑๔ ออกเรือเช้า ข้ามผ่านอ่าวระยองมาเข้าช่องแสมสาร ทอดที่ลัดตหีบ เวลาเย็นขึ้นเที่ยวเล่นเก็บหอยเก็บปูที่หาดทราย มีหอยแลกรวดงามๆ มากที่ลัดตหีบนี้ไม่สู้ซุ่มนักทั้งหอยแลกรวด หอยมีซุ่มที่นอกๆ ออกไปเช่นเกาะกระดาษเป็นต้น กรวดมีซุ่มที่เกาะคราม กรวดนี้ก็เป็นธาตุอันเดียวกับศิลาแต่ศิลาเป็นของใหญ่ กรวดเป็นของเล็ก กรวดก็คือชิ้นศิลาเล็กๆ นั่นเอง กรวดนี้มีสีต่างๆ ดำก็มี เหลืองก็มี ขาวก็มี เขียวก็มี สมกับคำที่ท่านชมสีศิลาไว้ในมหาชาติกัณฐกมหาพนว่า “มีพรรณเขียวขาวแดงดูดีเรก ดังรายรัตนพนมฉนิแนมน่าใคร่ชม” หอยต่างๆ ที่งามๆ สีๆ มีมาก หอยเล็กชนิดหนึ่ง ชาวทะเลเขาเรียกหอยอะไรไม่ทราบ พวกชาวเราที่ไปเที่ยวสมมุติเรียกกันว่าหอยสิงโต ตัวเล็กๆ ขนาดเม็ดมะกล่ำตาช้าง รูปแบนๆ แลแบนรอยเวียนตามลักษณะที่มาบัญญัติเรียกลายมือลายเท้า ที่วงเวียนเป็นขีดเข้าไปว่าลายกันหอย เพราะกันหอยมันเวียนๆ ดังว่ามานี้ ใช้แต่หอยสิงโตอย่างเดียว หอยอื่นก็มีกันเวียนเช่นนั้นโดยมาก แต่เวียนซ้ายเป็นอุตราวัฏทั้งนั้น ที่เวียนขวาเป็นทักษิณาวรรตหายาก ถ้าใครพบมักจะเปนของวิเศษถึงทูลเกล้าฯ ถวายได้ เช่นสังข์ทักษิณาวรรต หอยสิงโตนี้มีสีงามๆ ต่างๆ กัน ที่สีแดงก็แดงสุกสดเปนสีทับทิม, สีลันจี, สีบานเย็น, ที่เป็นสีเมล็ดมะปรางก็มี ม่วงก็มี เหลืองก็มี แลมีลายสลับต่างๆ หอยอีกอย่างหนึ่งรูปเหมือนหอยสังข์ แต่เล็กกว่า ขนาดเท่าลูกหมากดิบเท่านั้น ชาวทะเลเขาเรียกหอย อโรมิฐู จู ! อโรหนอนิกไม่ออกเสียแล้ว ดูเหมือนที่เกาะสีชังเขาเรียกหอยแหวนฤาเกาะไรแหละ แต่พวกเราบัญญัติเรียกกันว่าหอยสังข์ เพราะมันเหมือนสังข์ หอยเช่นนี้ก็อยู่ข้างมีซุ่ม หอยอีกอย่างหนึ่งที่เขาเอามาเป็นเบี้ยหมากรุกรูปกลมๆ แบนๆ หนุน่าหนึ่ง รายน่าหนึ่งเขาเรียกว่าหอยตาวัว เขาว่าเอาน้ำมะนาว

บิ๊บเข้าแล้วเดินไป ช่างเถอะ ! เขาหลอกให้นะ ! เป็นการไม่จริงเลย แต่แรก
 หมายถึงอ้ายกลมๆ นั้นและเปนตัวหอย ที่แท้ก็เปนฝาสำหรับอุดปากเท่านั้น ตัว
 มันมีต่างหาก รูปคล้ายหอยขม แต่เชื่องกว่า ที่ตามแถบทะเลตะวันออกนี้ตัวไม่สู้
 ใหญ่ ช่างแถบตะวันตกใหญ่มากๆ จนอ้ายกลมๆ ที่อุดปากนั้นโตเท่าบบน้ำอ้อยก็
 มี หอยกาบอีกชนิดหนึ่งอยู่ ช่างมีขุม รูปร่างเหมือนหอยเสียบไม่ผิดอะไรเลย แต่
 โตกว่าหอยเสียบมาก มีสีแลลายต่างๆ สีม่วง, สีเหลือง, เปนพื้น หอยนอกจากนี้
 ยังมีอีกหลายอย่างแต่ไม่สู้ขุม แลที่รู้จักชื่อก็มี ไม่รู้จักก็มี ชื่อนั้นก็มักเปนชื่อที่เรา
 บัญญัติเรียกขึ้นเองโดยมาก จะว่าถึงแต่ที่ตัวใหญ่ๆ แลที่รู้จักชื่อ คือหอยนมสาว
 รูปร่างเหมือนหอยสิงโตแต่เชื่องมากกว่าหอยสิงโตหลายเท่า หอยสังข์หนาม
 รูปร่างคล้ายสังข์ แต่มีหนามแหลมๆ รอบตัว แลมีพวยยาวกว่าหอยสังข์ หอย
 พลุจิบฎาหอยพระเจดีย์ รูปยาวๆ ขดเปนเกลียวกันหอยปลายแหลมเรียว ยัง
 หอยเล็กหอยน้อยอีกเป็นอันมากเหลือจะพรรณากล่าวแต่ที่เห็นแลรู้จักกัน
 โดยมาก

ยังมีสัตว์อีกอย่างหนึ่งที่เป็นใจของหอย เรียกว่าตัวสามสวนตาเสฉวน มี
 ก้ามสองก้าม แลมีหนวดเครายุ่มย៉ามแลกันแหลม มีลักษณะคล้ายกุ้งมาก มัก
 เข้าอยู่ในหอย เดินไปไหนก็ลากเอาหอยไปด้วย แต่แรกเห็นหมายถึงหอยทะเล
 เนื้อมันเปนเช่นนั้น แลมันเดินเร็วดังนั้น ต่อเขาบอกจึงได้รู้ความว่ามันจับหอยกิน
 เนื้อเสียแล้วแย่งเอาเปลือกเปนที่อาศัย พวกเราที่ไปเที่ยวเห็นเข้าอยากจะรู้ว่า
 ตัวมันเปนอย่างไร คิดอ่านจุดลากมันออกมาก็ไม่ออก อยู่ข้างหวงเปลือกหอย
 มาก ต้องเอาไฟลนกันหอย มันร้อนเหลือทนเข้าจึงออกมาหมด กันแหลม
 เปนยางเหนอะหนะสกปรกรอยมันเดินตามหาดทรายเปนทางไปเหมือนดินตะขาบ

ยังมีสัตว์อีกอย่างหนึ่งที่มีขุมตามหาดทราย คือปูลม มันอยู่รูตามหาด
 ทรายนั่นเอง วิ่งเร็วเปนที่สุด ที่ได้ชื่อว่าปูลม ก็เพราะอาศัยความที่วิ่งรวดเร็ว
 เสมอด้วยลมพัดนี้แลมาบัญญัติเป็นชื่อ เราไล่จับมันไม่ใคร่ทันเลย มันวิ่งปราด
 เดียวลงรูหายไปเจียบ เราอยากได้ตัวมันทันทูตามเข้าไป รูนั่นอยู่ข้างรกซึ่ง
 มาก ไม่ใคร่จะได้ตัวมันเลย ลางที่ทรายก็พังทับอุดรูเสียเลยไม่เห็น บางทีก็พบ
 จับตัวได้บ้าง

ที่หาดแขวงลัดตหีบแสมสารนี้มีหญ้าอย่างหนึ่ง มีลูกกลมเป้นหนามแหลมรอบตัว อย่างใหญ่เท่าลูกมะพร้าว อย่างเล็กเท่าส้มเรียกว่าลูกกลม ถ้าเวลาลมพัดแล้วกลิ้งไปตามหาดทรายได้ไกลๆ มาก เป้นเครื่องเล่นของพวกเราอย่างหนึ่งที่เอาไปวางให้มันกลิ้งแข่งกันเป้นการสนุก พักนอนลัดตหีบ ฯ

วันที่ ๑๕ ออกเรือจากลัดตหีบมาพักนอนที่บางพระ ระยะทางวันนี้ผ่านบ้านนาเกลือมา ที่มีนามหมู่บ้านว่าบ้านนาเกลือนี้ น่าจะเข้าใจว่าที่นี่เขาทำนาเกลือ ครั้นสืบสวนเข้าก็ได้ความว่าหาได้ทำนาเกลือไม่ ชะรอยจะเป้นที่เขากำนาเกลือมาแต่โบราณ นามอันนั้นจึงติดมา การทำนาเกลือในบัดนี้ ทำกันอยู่ทางแขวงเมืองสมุทรสาคร สมุทรสงคราม เพ็ชรบุรี เกลือนี้ก็ทำด้วยน้ำเค็มในทะเลนั่นเอง ข้าพเจ้าได้เห็นตามแห่งคิลาที่ชายทะเล ซึ่งคลื่นซัดน้ำเค็มขึ้นไปค้างอยู่แล้วแลถูกแสงแดดแผดเผาแห้งไปนั้น เป้นแผ่นขาวๆ บริสุทธิงามดี แต่มาชิมดูรสเค็มขมเป้นดีเกลือทีเดียว ข้าพเจ้าได้ลองเอาน้ำเค็มมาเคี้ยวลองดูว่าจะเป้นอย่างไรบ้าง ครั้นงวดเข้าก็เป้นดีเกลือเหมือนกัน แต่ไม่สู้ขาวบริสุทธิเหมือนดีเกลือที่ค้างอยู่ตามแอ่งคิลา แต่ที่จะทำให้เป้นเกลืออย่างที่เราบริโภคกันนี้มีวิธีพิศดารต้องใช้น้ำฝนกันไปหลายชั้น เขาว่าเมื่อเกลือแห้งได้ที่แล้ว ที่ตรงกลางเป้นดีเกลือ รอบนอกเป้นเกลือ แลเกลือที่ทำด้วยน้ำเค็มนี้เรียกว่าเกลือสมุทร เป้นเกลือที่ชาวเราบริโภคอยู่เกลือที่บังเกิดแต่สิ่งอื่นก็มี เช่นเกลือสินเธาว์เป้นต้น ชาวเมืองที่อยู่ห่างทะเลไม่สามารถจะหาเกลือสมุทรบริโภคได้ ก็ต้องบริโภคเกลือสินเธาว์ ชาวยุโรปเขาบริโภคเกลือแร่ สีขาวบริสุทธิมากกว่าเกลือสมุทรที่เราบริโภคกันอยู่ที่นี่ ที่พรรณนามานี้อยู่ข้างยี่ดียวเพลิดเพลินเกินไปเสียแล้ว เรื่องที่กล่าวนี้ตั้งใจจะกล่าวด้วยการในทะเล ไม่เกี่ยวกับเกลือแร่เกลือสินเธาว์ ขอยุติกลับพรรณนาถึง การทะเลต่อไป

เมื่อแล่นเรือมาวันนี้ ได้แลเห็นมูลปลาวานลอยอยู่ในน้ำเป้นเทือกยาวสุดสายตาสีเหลืองๆ มัวๆ เป้นฟองๆ เมื่อเรือแล่นผ่านไปใกล้ ได้กลิ่นเหม็นคาวๆ ขึ้นๆ มูลปลาวานนี้เป้นนามศัพท์ที่ชาวทะเลกำหนดเรียกขึ้นโดยเดาว่าปลาวานจะถ่ายมูลไว้ แต่ข้างนักปราชญ์ฝรั่งเขากล่าวว่าเป้นสัตว์อย่างหนึ่ง ฉาโนยหนึ่งว่าเป้นฟองของปลาทะเล จะเป้นอะไรแน่ยังไม่มีสิ่งที่จะสอบให้เห็นเป้นพยานได้มูลปลาวานนี้ลอยมาเป้นเทือกใหญ่ มีเป้นคราวๆ ชาวบ้านชาวเกาะเขาเล่าว่า ถ้า

ชัดมากขึ้นที่หาดแล้วเหม็นอยู่หลาย ๆ วัน ต่อฝนตกจึงจะหายไป บางคนเชื่อว่ามูลปลาวานนี้แลแห้งเข้าเป็นอำพัน ที่เรียกว่าอำพันคือปลา

ของที่ลอยในน้ำ ที่ได้เห็นซุกซุมมีอีกอย่างหนึ่ง คือแมงกะพรุน สีขาว ๆ เหมือนวุ้น สีตะกอม ๆ มีหางเป็นสาย ๆ รุ่งรัง อย่างใหญ่ประมาณเท่าลูกมะพร้าวแก่ อย่างย่อมก็เท่ามะพร้าวอ่อนแลที่เล็กจนเท่าผลส้มก็มี มักจะพบซุมเป็นแห่ง ๆ ตามที่ปากอ่าวมักจะมีมาก ถ้าปะหมูใหญ่แล้วดูออกเต็มไปทั้งนั้น เนื้อมันออกยุ่น ๆ คล้ายวุ้น แต่อ่อนกว่าวุ้น แลดูอยู่ข้างจะเปื่อย กระทบแจวถู กระเชียงถูเอาไม้เขี่ยเข้า ก็ฉีกขาดออกโดยง่าย มันว่ายน้ำได้ด้วยเครื่องรุ่งรังที่หางนั่นเอง เขาว่าพวกจีนทำแทะ หรือ แซ่ ที่เราเอามายำแลมาจิ้มน้ำพริกเผากินกัน อยู่นี้ ว่าทำด้วยแมงกะพรุนนี้เอง

อนึ่งผู้ที่เดินเรือในทะเลมักจะได้เห็นพระอาทิตย์พระจันทร์ เวลาอุไทย แลอัษฎงค์เนื่อง ๆ เวลาอุไทยนั้นเห็นแสงสว่างใส ๆ ก่อน แลแสงนั้นก็สว่างขึ้น ทกที จึงเห็นดวงพระอาทิตย์โผล่ขึ้นจากขอบน้ำที่จดกับขอบฟ้า มีสีอันแดงแลดวงโตมาก แลไม่มีแสงสู้สำที่ จะบาดตาให้แลไม่ได้นั้นด้วย ต่อโผล่ขึ้นพ้นน้ำแล้วแลค่อยสูงขึ้นดวงก็ย่อมเข้า มีแสงอันแปรดแปรแรงกล้าขึ้นจนไม่อาจจะแลด้วยตาเปล่าได้ เวลาอัษฎงค์ก็มีลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน พอเย็นเข้าพระอาทิตย์ค่อยตกต่ำลง ดวงค่อยโตขึ้น แสงอันส่องจ้าคลายไปออกเป็นสีแดงจืดกว่าเวลาอุไทย แลดูท้องฟ้าในที่ใกล้ก็แดง ต่ำลงต่ำลงจดขอบน้ำ แลก็จมลง ๆ เสือก ๆ ลงไป เป็นที่น่าดูมากกว่าเวลาอุไทย จมไปจมไปประเดี๋ยวก็พลูหาย ในระหว่างตั้งแต่ขอบพระอาทิตย์จดถึงน้ำจนจมนิดดวงไปนั้น อยู่ใน ๓ นิमितเศษ ๆ เท่านั้น ได้เอานาฬิกาตั้งลองดูหลายหนแล้วไม่เกินไปกว่านี้ แต่เศษสกันด้นั้นผิด ๆ กันไป เพราะตามตำราโลกัณฐานฝ่ายยุโรป (ซึ่งมิได้กล่าวถึงเขาพระสุเมรุแลเขาสัตตบริภัณฑ์นั้น) เขากล่าวด้วยโลกัณฐานเดินรอยพระอาทิตย์แลหมุนเวียนนอไรต่าง ๆ นั้น แต่ในที่นี้ไม่ประสงค์จะกล่าวให้พิสดารทั่วไปถึงโลกัณฐานทั้งปวง จะกล่าวแต่เฉพาะเรื่องพระอาทิตย์เท่านั้น การที่พระอาทิตย์จมลงช้าบ้างเร็วบ้างนั้นเป็นที่พิภพเดินเวียนรอยพระอาทิตย์นั้น มิได้เวียนไปโดยกลมตามรูปวงเวียน ย่อมเดินซัดรีไปเวลาที่พิภพเดินห่างพระอาทิตย์ออกมาก็แลเห็นดวงพระอาทิตย์เล็กลง คือในฤดูเวลาที่พิภพเดินใกล้พระอาทิตย์เข้าไปแลเห็นดวงโตขึ้น คือเป็นในฤดูหนาว เพราะ

ดังนี้ เมื่อเวลาพระอาทิตย์ดวงเล็กจึงจมมืดดวงเร็วเข้า เมื่อเวลาพระอาทิตย์ดวงโตขึ้นจึงจมมืดดวงช้าลง ถ้าจะอธิบายตามตำราไตรภูมิโลกัณฐานข้างฝ่ายเราก็คงจะอธิบายได้ คือ พระอาทิตย์อันเดินส่องสกลโลกธาตุรอบเขาพระสิเนรุราช นั้น ย่อมมีวิถีที่จะเดินสามทาง คือ นาควิถี โคณวิถี อัชวิถี นาควิถีเป็นทางสูง โคณวิถีเป็นทางกลาง อัชวิถีเป็นทางต่ำ เมื่อพระอาทิตย์เดินในวิถีที่สูงไกลแผ่นดินมณฑลรัศมีจึงเล็ก เมื่อเดินในวิถีที่ต่ำใกล้แผ่นดินมณฑลรัศมีจึงใหญ่ โหรเขาเรียกว่ารวิพิมพ์ มีเวลาใหญ่เล็กเหมือนกัน มีวิธีคำนวณอยู่ในคัมภีร์สารัมภที่สำหรับทายสุริยุปราคาจันทรุปราคา เพราะเหตุที่รวิพิมพ์มีเวลาที่ใหญ่แลเล็กไม่เท่ากัน จึงเห็นพระอาทิตย์เวลาตกน้ำช้าบ้างเร็วบ้าง การที่อธิบายมาตามคัมภีร์ทั้งสองอย่างนี้ เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจโดยอย่างใดอย่างหนึ่งตามควรแก่อัธยาไศรย เพราะผลของความอธิบายจะให้เข้าใจได้อย่างเดียวกัน แลพระจันทร์นั้นเวลาขึ้นแลเวลาตก ก็มีลักษณะเหมือนกับพระอาทิตย์ทุกอย่าง มีดวงอันโตแลสีอันแดง เมื่อเวลาขึ้นแลลงที่ขอบฟ้าเหมือนกัน แต่ไม่แดงแจ่มเหมือนพระอาทิตย์เป็นแดงเจือเหลือง การที่เห็นพระอาทิตย์แลพระจันทร์ขึ้นแลตกนี้ ไม่ใคร่จะเห็นทุกวัน เพราะบางวันก็มีเมฆก้อนใหญ่ ๆ ยังเสีย ดวงพระอาทิตย์แลพระจันทร์เข้าไปหายในเมฆ ต่อวันใดท้องฟ้าผ่องใสปราศจากเมฆจึงจะแลเห็นถนัด

อนึ่งถ้าเป็นฤดูฝนมักจะเห็นรุ้งกินน้ำในทะเลเนื่อง ๆ ในเวลาบ่าย ๆ ฤๅเช้า ๆ รุ้งในทะเลนี้แลเห็นยาวกว่าที่เห็นบนบก แลเห็นได้ตลอดปลายทั้งสองข้างที่จดถึงน้ำ ยางที่ก็เห็นแต่ข้างเดียวที่จดน้ำอีกข้างหนึ่งหายไปอยู่บนฟ้า รุ้งนี้เป็นด้วยแสงพระอาทิตย์ฉาบกับน้ำฝนที่อยู่บนอากาศนั่นเอง เหมือนหนึ่งเราจะเอาถ้วยแก้วอันมีน้ำอยู่ในนั้นส่องเข้ากับแสงแดด ก็อาจจะฉายออกมาเป็นสีต่าง ๆ เหมือนสีรุ้งได้เหมือนกัน ที่กล่าวกันว่ารุ้งเป็นคันธนูของพระอินทร์ ฤๅอะไร ๆ นั้นเป็นของสมมุติกันมาข้างเพศไสยสาตราฤๅที่กล่าวกันว่าเป็นสัตว์กายสิทธิ์ใครซี้ตรง ๆ แล้วนี้ว่าวนต้องมีวิธีแก้ไขที่จะมิให้นี้ว่าวน แลกล่าวกันว่าปลายที่สุดของรุ้งเป็นหมูนั่น เป็นของหลอกเด็กทั้งนั้น ถ้าเป็นหมูแล้วรุ้งที่เห็นในทะเลเห็นจะต้องเป็นหมูน้ำเพราะปลายลงจดน้ำ หาได้ลงในแผ่นดินไม่ อีกประการหนึ่งที่กล่าวกันว่ารุ้งกินน้ำแล้วทำให้ฝนแล้ง เพราะตัวหมู๔ฤๅอะไรนั้นมากินน้ำฝนเสียหมด ข้อนี้เป็นเพราะรุ้งนั้นมักจะมีในปลายฤดูโดย ชุกชุม ฤๅจะมีกลางฤดูก็มีในฤดูที่ฝนน้อย ถ้าเวลาฝนมาก

แล้วนั้นฝนในอากาศนั้นหนาที่เบบเมฆใหญ่ ๆ ไม่อาจจะฉายให้เปนสีรุหร่าได้ ผู้ที่กล่าวว่ารุ่งกินแล้วฝนน้อย ถือเอาเหตุอันนี้ที่จริงฝนน้อยก่อนจึงมีรุ่งกินน้ำขึ้นภายหลัง จะเป็นเช่นว่าคือรุ่งกินน้ำฝนเสียหมดฝนจึงแล้งก็หาได้ การที่พรรณนามานี้ท่านทั้งหลายย่อมทราบอยู่มากแล้ว บางทีจะเห็นว่าข้าพเจ้านำเอาข้อความซึ่งท่านทั้งหลายทราบอยู่แล้วมาเล่าซ้ำให้ฟังเป็นการที่เรียกว่าชดดิศ ถ้าจะว่าเช่นนั้นก็ต้องยอมรับ เพราะกล่าวความเพลิดเพลนเลื้อยเจื้อยไปถึงในข้ออื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้วฤจะกล่าวต่อไปนี้ก็คงเปนชดดิศโดยมาก แต่มีความประสงค์ที่จะรวบรวมข้อความอันได้เห็นได้ทราบแล้วมารวบรวมไว้เพื่อประโยชน์แก่ผู้ที่ไม่เคยเห็นเคยทราบ จะได้ทราบความอันนี้ แลรุ่งกินน้ำนี้ใช้จะเห็นแต่เวลากลางวันก็หาได้ ในเวลากลางคืนก็ย่อมจะเห็นบ้าง แต่มีในเวลาเดือนหงายเท่านั้น เขาเรียกว่ารุ่งพระจันทร์ เพราะเปนด้วยแสงฉายอย่างเช่นแสงพระอาทิตย์ที่แล้ว แต่รุ่งพระจันทร์นี้น้อยเวลาที่จะได้เห็น ตั้งแต่ข้าพเจ้าเกิดมาก็พึ่งเคยเห็นหนเดียวเท่านั้น เห็นในเวลาไปทะเลตีกัลลสามยามเศษ กับได้ยินลงพิมพ์ในหนังสือบางกอกไทม์อีกครั้งหนึ่งว่ามีผู้เห็น รุ่งกลางคืนแลรุ่งกลางวันก็มีสีล้นวรรณะอย่างเดียวกัน ไม่แปลกประหลาดอะไรกว่ากัน ๆ

วันที่ ๑๖ ออกจากบางพระมาทอดที่อ่างหิน ที่เรียกอ่างหินนี้ตามชาวบ้านเรียก คนผู้ดีเขาใช้คำสูงเรียกว่าอ่างศิลาก็มีโดยมากตามศิลาชายเขาแหลมหาดทรายในที่นี้ฤที่อื่น มีหอยอย่างหนึ่งซึ่งมีรสอร่อยคนชอบกินมาก คือหอยอีรมฤหอยนางรม ฤนางลมหอยอย่างนี้ไม่ได้เปนตัวเที่ยวเดินไปเดินมาได้เหมือนหอยสามัญ มันเกาะเปนพืดอยู่ตามศิลาเปนหมู่ใหญ่ ๆ คนที่เที่ยวหาไม้ค้อนฤท่อนเหล็กอันหนึ่ง กับไม้เล็ก ๆ อันหนึ่งไปเที่ยวต๋อยแล้วแคะเอาเนื้อมา หอยอีรมนี้ประกอบเปนอาหารได้หลายอย่าง คือดองน้ำเกลือแล้วเอามาปรุงเครื่องจิ้มผักเหมือนดังโตปลาก็ได้ ฤกินสด ๆ ต้มกับข้าวต้มก็ได้ ฤเอามาดิบ ๆ ปรุงบิบน้ำมะนาวเจือน้ำปลา ปรุงพริกขิงหอมกระเทียม กินกับข้าวก็อร่อยเหมือนกัน ฤกินดิบอย่างฝรั่งเอามาเคล้าน้ำส้มเจือพริกไทยกินเปล่า ๆ ฤกินกับขนมปังก็ได้ หอยอีรมข้างตะวันออกนี้ตัวเล็ก ๆ ขนาดนิ้วแม่มือเท่านั้น ข้างทะเลตะวันตกมีตัวใหญ่ ๆ มาก ขนาด ๒ นิ้ว ๓ นิ้วก็มี สัตว์ทะเลอันบังเกิดเช่นหอยอีรมนี้มีอีกหลาย

อย่าง ถ้ามีโอกาสจะได้กล่าวถึงต่อไปในภายหน้าบางอย่าง ถ้าไม่มีโอกาสนี้ก็ต้อง
ของดเสีย

ในตำบลอ่างศิลา มีเครื่องดักปลาในทะเลอย่างหนึ่งที่เรียกว่าละมูญไปะ ที่
อื่นก็มีเหมือนกัน ยังเครื่องดักปลาอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีที่ปากน้ำเรียกว่าร้ว ซึ่งลืมไป
เสียไม่ได้กล่าวไว้ข้างต้นเมื่อออกจากปากน้ำ จะขอกล่าวถึงร้วเสียก่อน ร้วนี้สำหรับดักปลา
ทุบพื้น แลปลาอื่นบ้าง มักปักไว้ในที่ซึ่งมีกระแสน้ำไหลมีปากอ่าวเป็นต้น ที่
ปากน้ำเจ้าพระยามีอยู่ที่ข้างเรือนตะเกียง ร้วนั้น เป็นไม้ขนาดข้อมือบ้าง เล็ก
กว่าบ้าง ปักสูงพ้นน้ำ เวล่าน้ำลงเห็นยาวประมาณ ๓ ศอก ๔ ศอก เวล่าน้ำขึ้น
เกือบ ๆ มิดน้ำเพราะน้ำทะเลขึ้นมากลงมากตั้ง ๔ ศอก ๕ ศอก หาเหมือนกับน้ำใน
แม่น้ำไม่ ร้วนั้นปักเป็นปีกกาถ่างออกไปสองข้างแล้วเป็นช่องแคบเข้ามาทุกที่
ระยะร้วห่างกันประมาณศอกหย่อน ๆ จนแคบเข้ามาที่สุดมีเสาใหญ่สองเสาปัก
สกัดในที่สุดนั้น แลเขาว่ามีอวนดักปลา แต่ข้าพเจ้าไม่เคยเห็นเวลาเขาทุบ เป็นแต่
ถามเขา ๆ เสาให้ฟังว่า ถ้าปลาพลัดเข้าไปทางปากช่องปีกกาแล้วไม่ออกตามข้าง
ๆ ระหว่างร้วร่นมาออกที่ปลายปีกกาจึงเข้าไปติดในอวนที่เขาสกัดไว้ ถึงเวลาแล้ว
เจ้าของก็เอาเรือลอมมาทุบอวนเอาปลาขึ้นเรือ เขาว่าได้มาก ๆ แทบเต็มลำ แล
กล่าวกันว่าในเวลานั้นถ้ามีเรือแวะเข้าไปขอปลาแล้วเจ้าของก็โยให้ตั้งปูนก่อกี้เดียว
ไม่มีความหวงแหนเลย จริงเท็จไม่ทราบ ถ้าจริงก็เห็นจะเป็นด้วยมากล้นเหลือเพื่อ
ขาย จึงทำให้ความหวงแหนเขาเบาบางลง นี่แลวิธีดักจับปลาด้วยร้วซึ่งเห็นที่
ปากน้ำเจ้าพระยา ส่วนทางแถบอ่างหินแลบางปลาสร้อยเหล่านี้ เขาใช้ไปะญใน
หนึ่งเรียกว่าละมู มีวิธีผิดกับร้ว คือต้องใช้ไม้ไผ่หลาวเป็นไม้เรียวผูกเป็นเฟือกติด
กับเสากระทุ้ง หยั่งถึงดินสูงขนาดร้วปลาที่กล่าวมาแล้ว กั้นคอกเป็นวงกลมกว้าง
ขนาดเรือลอมญเรือเปิดทะเลเข้าไปในนั้นได้สองลำสามลำ เขาถักแน่นหนามั่นคง
เรียบร้อยมาก ลงทุนตั้ง ๕๐ ชั่ง ๖๐ ชั่ง ถ้าทำไม่มั่นคงคงถูกพายุดีแตกก็เป็นการ
พินาศอันใหญ่ ที่ปากคอกที่วงนั้นมีช่องขนาดพอเรือเข้าไปได้ต่อปากช่องออกมา
ก็มีร้วเป็นปีกกาเหมือนร้วที่กล่าวมาแล้ว เวลาที่ปลาจะเข้าไปก็มีอาการอย่าง
เดียวกัน ผิดกับร้วแต่ที่ปลายปีกกาที่สุดของร้วไม่มีอวน ปลาว่ายเข้าไปตามร้วก็
เข้าไปอยู่ในคอกนั้นหมดครั้นถึงเวลาที่จะจับปลา คือในเวลาน้ำลง ไม่ว่ากลางวัน

กลางคืนเขาเอาเรือไปสองลำ มีเครื่องมือไปพร้อม เข้าไปในวงโป๊ะนั้นทั้ง ๒ ลำ ฤๅ
ยางที่ก็ ๓ ลำ แล้วเอาอวนลงในโป๊ะนั้นอีกทีหนึ่ง กู้วนขึ้นมา เอาปูนที่ตัดได้ปลา
มาก ๆ แล้วลงอวนอีก อยู่ในสองหนสามหนปนพอ ได้ปลาแทบเต็มลำ วิธีจับปลา
ด้วยโป๊ะฤๅละมุเปนดังนี้

บรรดาปลาที่หาได้โดยชุกชุมนั้น ก็เปนปลาที่เรารู้จักกันชิมซาบอยู่
โดยมาก คือปลาทุ ปลาเกว ปลาแบน ปลาจละเม็ด ปลากะพง ปลากระกอบ
ปลาอินทรี ปลาอื่น ๆ มีอีกหลายอย่างแต่ไม่เปนของชิมซาบแลนึกชื่อไม่ออกหมด
ด้วย ข้อนี้ได้อีกหน่อยควรจะพรรณนาไว้ตามที่ได้เคยเห็นหนหนึ่งฤๅสองหน คือ
ปลาอย่างหนึ่งสีเขียว ๆ ปากงอ ๆ ตัวกลม ๆ โตขนาดผลลับปะรด เขาเรียกว่า
ปลานกแก้ว งามมาก แลว่ากินเปนอาหารได้ อีกอย่างหนึ่งจะว่าหอยก็ใช่ จะว่า
ปลาก็ใช่ รูปร่างแฉก ๆ เปน ๕ แฉกสีเทา ๆ เรียกแปลจากภาษาฝรั่งตามที่เขา
เรียกกันนั้นว่าปลาดาว ไทยเรียกอะไรไม่ทราบ สมควรจะเรียกปลาตามฝรั่งเขา
เรียก ปลานี้เห็นในรูปเขียนบ่อย ๆ แต่ไม่มีใครจะนำชื่อ ฤๅเชื่อแต่นึกว่าไม่มีในอ่าว
ของเรา ต่อได้เห็นด้วยตาเองจึงรู้แน่ว่ามีจริง ยังปลาเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่น ปากเป้า
ปลาชิว ปลาหัวตะกั่ว ก็มีมากหลายอย่าง สีเขียว ๆ แดง ๆ ม่วง ๆ งามดีมาก แต่
ไม่เปนอาหาร เพราะเปนปลาเล็กหนึ่งในทะเลนี้มีอย่างหนึ่งฤๅสองอย่างสามอย่าง
จำชื่อไม่ได้หมด นึกได้ชื่อเดียวแต่สมีลัง ฐเหล่านี้มีอาการเหมือนปลา คือว่ายอยู่ใน
น้ำที่อ่างศิลาเป็นที่ชุมอย่างยิ่ง เวลากลางคืนเรือทอดอยู่มืด ๆ เห็นฐเหล่านี้ว่าย
น้ำเปนประกายเรือง ๆ เต็มไปทั้งนั้น บางทีเอาถังตักน้ำทะเลก็เลยตักเอวฐขึ้นมา
ด้วย ที่ในโป๊ะเวลากู้วนก็มักมีฐติดขึ้นมากับปลาโดยมาก ถ้ามีฐเช่นนั้นแล้ว คน
โกยปลาจับเอาหางฐเหวี่ยงทิ้งน้ำเสีย ฐน้ำกลั้วจะแฉ่งกั๊ด แต่เขาแคล้วคล่องว่องไว
ฐไม่ทันจะแฉ่งกั๊ดเขาได้เลย ๆ

วันที่ ๑๗ ออกเรือจากอ่างศิลามาทอดที่บางปลาสร้อย คือตัวเมืองชลบุรี
ตั้งอยู่ที่นี้ ที่ตำบลบางปลาสร้อยนี้ เปนที่หมู่บ้านอยู่ริมทะเล แลมีอาการแปลกว่า
ฝั่งทะเลตำบลอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้วคือพื้นทะเลเปนเลนตมตื้นลาดไกลออกมามาก
เปนด้วยโคลนในลำแม่น้ำบางปะกงไหลหลังออกมาประทะอยู่ เรือใหญ่เข้าทอด
ใกล้ไม่ได้ต้องทอดอยู่ไกลลิบลิบจนแลเห็นบ้านเรือนที่ฝั่งได้แต่รั้ว ๆ ไม่ชัดเจน จะ
ขึ้นฝั่งต้องลงเรือเล็กเข้าไปชานานตั้งสองสามชั่วโมง แลเข้าได้ถึงสะพานเวลาน้ำ

ขึ้น ถ้าน้ำลงก็ติดเลนลาดพื้นตะพานทำขึ้นออกมามาก ตะพานทำขึ้นนั้นก็ไกลมาก มีหลายตะพาน แต่ที่ยาวที่สุดแลที่มันคงนั้นคือตะพานหลวง ได้ลองเดินนับ ก้าวคนดูสัก ๑๑ เส้นๆกะไรจำไม่ได้ถนัด เมื่อขึ้นไปถึงบนฝั่งก็เพนบ้าน ๆ เรา ธรรมชาตินี้เอง ไม่แปลกประหลาดที่จะต้องพรรณนาอันใด ขอกลับวกลับมาพรรณนา ถึงเรื่องเลนที่ลาดออกมาตามชายฝั่งนั้น เวลานั้นน้ำแห้งเห็นมีปลาอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าปลาฤปลาตีน เต็มโลดกระเดือกอยู่ตามเลนซุกซุ่ม มียานเครื่องไปในเลน อย่างหนึ่ง เรียกว่ากระดานถีบอาการที่ไปด้วยกระดานถีบนั้น เรียกว่าถีบกระดาน คือมีกระดานแผ่นหนึ่งกว้างศอกหนึ่งๆไม่ถึงศอก คนขึ้นคุกเข่าบนกระดานนั้น ข้างหนึ่ง เท้าอีกข้างหนึ่งถีบไปในเลน กระดานนั้นก็แล่นไปตามความประสงค์ที่จะ ไปทางไหน ที่หัวกระดานนั้นงอสูงหน่อยหนึ่งสำหรับไม่ให้ดำเลน เพื่อแล่นไปได้ สะดวก กระดานนี้สำหรับเทียวหาหอยต่าง ๆ อันอยู่ในเลน มีตะกร้าวางไปที่ หัวกระดานด้วยใบหนึ่ง อาการที่เขาถีบเลนนั้นน้ำดูมาก ถีบแล่นเร็วจริงๆทีเดียว เมื่อ ถีบไปนานเมื่อยเข้าก็เปลี่ยนเอาขาโน้นขึ้น เอาขานี้ลง เขาถีบขาพนักกันเหมือนวิ่ง วัวๆแข่งม้าก็ได้ ใช้แต่ใช้หาหอยอย่างเดียว ใช้ไปมาต่างเรือช่วงก็ได้ คือ ถ้าเรือ จลอมแล่นมาถูกเวลาน้ำลงเรือเข้าชิดฝั่งไม่ได้ ถ้ามีธุระร้อนจะคอยน้ำขึ้นกลัว เสียเวลา เข้าก็ลงกระดานถีบเข้าไปขึ้นฝั่งได้ โดยที่ที่สุดกระดานสำหรับถีบอย่าง ที่ว่านี้ไม่มี เอากระดานที่ปูเรือใช้ถีบแทนก็ได้เหมือนกัน แลกกล่าวกันพิสดารต่อไป อีกว่า ถัสเลาละมดี ๆ แล้ว เขาแล่นโยเรือจลอมไปบนเลนก็ได้ ไม่ต้องมีน้ำ ข้อนี้จะ จริงเท็จฉันใดหาได้เห็นเองไม่ เพนแต่คำเขาเล่า

แลหอยที่เขาเก็บในเลนนั้นมีหอยแครงเพนพื้น หอยแครงรูปร่างอย่างไรดู ไม่น่าจะต้องพรรณนา เพราะถึงไม่ได้ไปในที่นั้นเราก็เคยเห็นเขาเอามาขายในบ้าน เราชิมซาบดีทีเดียว ถ้าจะพรรณนาเสียหน่อยพอเพนพิศก็ได้ คือมีฝาสองฝาเพน กายสีขาว แลกายนั้นเพนริ้ว ๆ ร่อง ๆ ปลายจัก ๆ พรรณนาเท่านี้เห็นจะพอแล้ว ยังหอยแมลงภู่อีกอย่างหนึ่งเรารู้จักชิมซาบเหมือนกัน มีกายสองกาย ยาว ๆ รี ๆ เขียว ๆ ดำ ๆ ดังที่เราเคยเห็นกันอยู่แล้ว แต่หอยนี้ไม่ได้อยู่ในชายทะเลดัง หอยแครง มักเกาะตามเสาตามหลัก เขาเอาหลักไปปักไว้กลางทะเลมันก็มาเกาะ เพนกลุ่ม ๆ เพนสัตว์เกิดอยู่กับที่ ไม่ได้เดินไปข้างไหน เกาะอยู่ที่ไหนแล้วก็อยู่ที่นั่น ดูเกาะกันเพนกลุ่มแน่นไปทั้งนั้น ใหญ่บ้างเล็กบ้าง เขาว่าที่หอยแมลงภู่ว่ากันว่ากิน

แล้วต้องรวมนั้นเป็นหอยที่เกาะไม้ตาคุ่ม ด้วยยางตาคุ่มเป็นยาถ่ายอย่างแรง ถ้าเกาะไม้อย่างอื่นแล้วไม่เป่นไร ยังหอยกะพงอีกอย่างหนึ่ง มีลักษณะแลอาการคล้ายหอยแมลงภู่ แต่เล็กกว่า เป็นของรู้จักชิมซาบเหมือนกัน หอยที่กล่าวมาสองสามอย่างนี้ เป็นหอยเกิดในทะเลที่เป็นพื้นโคลนตม ทะเลที่เป็นพื้นทรายไม่ปรากฏว่ามีสัตว์ที่เกาะอยู่กับที่เช่นนี้ยังมีอีกอย่างหนึ่ง แต่ไม่เป็นอาหารดังหอยทั้งหลายที่กล่าวมาแล้ว แลจะว่าเป็นหอยก็ไม่เชิ สำหรับแต่จะทำให้เสียของท่านั้น เขาเรียกว่าเพรียง มักเกาะตามเสาแลท้องเรือๆอะไร ๆ ที่แช่อยู่ในทะเล ก้อนศิลาที่เกาะ มีลักษณะคล้ายหอยอีรมแต่เล็กเล็ดยึดกว่าหอยอีรม แลที่เกาะท้องเรือใหญ่ ๆ อีกอย่างหนึ่งเขาเรียกว่าสนัยทิบ คูมีลักษณะคล้ายกัน จะเป็นเพรียงนี้เองๆต่างกัน หาทราบชัดไม่ เรือกลไฟที่ไปทอดอยู่ทะเลนาน ๆ แล้วสนัยทิบจับท้องเรือหนาจนเล่นเข้าไปได้ แต่เขาว่าถ้าเข้าน้ำจืดแล้วหลุดออกได้ แต่ได้ยินว่าเรือที่ถูกสนัยทิบจับเช่นนี้ต้องชุกก็มี จะเป็นด้วยที่ว่าหลุดนั้นหลุดไม่หมดๆอย่างไรไม่ทราบ

เมื่อได้กล่าวพรรณนาถึงหอยต่าง ๆ มากมาแล้ว ยังขาดหอยที่รู้จักกันชิมซาบอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่ควรจะเว้นเสีย คือ หอยจับแฉง หอยนี้ดูเหมือนจะเป็นหอยบกแกมน้ำ ทางแถบวันออกนี้ก็ไม่เคยปะ เขาว่ามีทางท่าจีนแม่กลอง มีเรื่องราวซึ่งท่านสุนทรภู่จินตกระวีที่มีชื่อเสียงโด่งดังในทางกลอนได้กล่าวไว้ในนิราศเมืองเพชรเห็นได้ความดีแลไพเราะอยู่ จะพรรณนาก็ซ้ำซาก ขอคัดเอาคำกลอนนั้นมาลงทีเดียวกัจะรู้ความได้ตลอด คำของสุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศเมืองเพชรในเรื่องนี้ว่า “โอเณดูหนูนน้อยร้องหอยเหาะ ขึ้นไปเกาะกิ่งตลอดยอด พฤษภา ล้วนจับแฉงแผลงฤทธิ์เขาปลิดมา กวักตรงหน้าเรียกให้มันได้ยิน ‘จับแฉงเอ๋ยเผยฝ่าหาเข้าเปียก แม่ยายเรียกจะได้ไปกะฐิน ทั้งข้างวงข้างงาออกมากิน ช่วยปัดรีนปัดยุงกระทุงราย’ เขาว่าเรียกเพรียกหูได้ดูเล่น มันอยากเป็นลูกเขยทำเงยหงาย เยี่ยมออกฟังทั้งตัวกลัวแม่ยาย โธ่นี้กายโอจับแฉงแกล้งล้าออย เหมือนจะรู้อยู่ในเล่ห์เสนาหา แต่หากว่าพูดยากเป็นปากหอย เปรียบเหมือนคนจนทุนทั้งบุญน้อย จะกล่าวถ้อยออกไม่ได้ตั้งใจนี้” กล่าวแต่เฉพาะเรื่องพระอาทิตย์เท่านั้น การที่พระอาทิตย์จ่มลงช้าบ้างเร็วบ้างนั้นเป็นที่พิภพเดินเวียนรอบพระอาทิตย์นั้น มิได้เวียนไปโดยกลมตามรูปวงเวียน ย่อมเดินซัดรีไป เวลาที่พิภพเดินห่างพระอาทิตย์ออกมาก็แลเห็นดวงพระอาทิตย์เล็กลง คือในฤดูฝนเวลาที่พิภพ

เดินใกล้พระอาทิตย์เข้าไปแลเห็นดวงโตขึ้น คือเป็นในฤดูหนาว เพราะดังนี้ เมื่อเวลาพระอาทิตย์ดวงเล็กจึงจมนิดดวงเร็วเข้า เมื่อเวลาพระอาทิตย์ดวงโตจึงจมนิดดวงช้าลง ถ้าจะอธิบายตามตำราไตรภูมิโลกัณฐานข้างฝ่ายเราก็อาจจะอธิบายได้ คือพระอาทิตย์อันเดินส่องสกลโลกธาตุรอบเขาพระสิเนรุราชันนั้น ย่อมมีวิถีที่จะเดินสามทาง คือ นาควิถี โคณวิถีอัชวิถี นาควิถีเป็นทางสูง โคณวิถีเป็นทางกลาง อัชวิถีเป็นทางต่ำ เมื่อพระอาทิตย์เดินในวิถีที่สูงไกลแผ่นดิน มณฑลรัศมีจึงเล็ก เมื่อเดินในวิถีที่ต่ำใกล้แผ่นดินมณฑลรัศมีจึงใหญ่ โหรเขาเรียกว่ารวิพิมพ์ มีเวลาใหญ่เล็กเหมือนกัน มีวิถีคำนวณอยู่ในคัมภีร์สารัมภ์สำหรับทายสุริยุปราคาจันทรุปราคา เพราะเหตุที่รวิพิมพ์มีเวลาที่ใหญ่แลเล็กไม่เท่ากัน จึงเห็นพระอาทิตย์เวลาคอน้ำช้าบ้างเร็วบ้าง การที่อธิบายมาตามคัมภีร์ทั้งสองอย่างนี้ เพื่อจะให้ผู้อ่านเข้าใจโดยอย่างใดอย่างหนึ่งตามควรแก่อัธยาไตรย เพราะผลของความอธิบายจะให้เข้าใจได้อย่างเดียวกัน แลพระจันทร์นั้นเวลาขึ้นแลเวลาคงก็มีลักษณะเหมือนกับพระอาทิตย์ทุกอย่าง มีดวงอันโตแลสีอันแดง เมื่อเวลาขึ้นแลลงที่ขอบฟ้าเหมือนกัน แต่ไม่แดงแจ่มเหมือนพระอาทิตย์ เปน* อยู่ไปไม่รอดถึงเวลาที่ควรเขาเอาเรือมาที่ไม่ปักชกเชือกเอาแข่งปลาทุขึ้นมาก็ได้ตัวเท่ากันนั่นเอง เอาขึ้นมาแล้วเขาก็จับมัดด้วยเชือกปอจนมันคง อาการมัดที่แคล่วคล่องว่องไว ไม่ต้องวิตกว่ามันจะหนีได้ ส่วนความประพฤติของมันนั้นชอบกลอยู่ มีกล่าวในนิราศเมืองเพชร ขอดัดมาลงไว้ให้ไพเราะแลได้เนื้อความด้วยดังนี้ “ เห็นปูเปี้ยวเทียวไต่กินโคลคัม เพาะระกะก้อมโกงโม่งโค้งชัน ไม่มีเลือดเชือดจะปะแต่มันเปนเพศพรรณไร้ผิวเพราะมัวเมา มันเมียวออกนอกคราบไปคาบเหยื่อ เอาเผื่อภรรยาเมตตาเขา ระวังดูอยู่ประจำทุกค่ำเช้า อุส่าห์เฝ้าพุ่มพักเพราะรักเมีย ถึงที่ผิวตัวลอกพอกนอกคราบ เมียมันคาบคิบเนื้อเปนเหยื่อเสีย จึงเกิดไขไร้ผิวเทียวยั่วเย้ย ยังแต่เมียเคลื่อนคล้อยขึ้นลอยแพ”

เมื่อกล่าวถึงปูทะเลแล้ว บางทีท่านผู้อ่านจักทักท้วงว่าปูแสม ทำไมไม่กล่าวด้วย เพราะเปนของรู้จักกันอย่างดีเหมือนกัน คือที่เขาทำปูเค็ม คู่กับปลาทุทีเดียวปูแสมนี้เปนปูบกในป่าแสม หาใช้ปูน้ำไม่ ข้าพเจ้าก็ไม่แลไม่คุ้นเคยในความประพฤติของมัน รู้จักแต่เมื่อเปนปูเค็มมาแล้ว เพราะฉะนั้นของดที่จะพรรณนา

* ความซ้ำกับส่วนหน้าที่กล่าวไปแล้ว พิมพ์ตามต้นฉบับ

เรื่องปูแสมนี้เสียทีหนึ่ง แลทั้งลิงแสมอีกอย่างหนึ่งก็ของดเสียด้วย อย่าต้อง
พรรณนาเลย หาเรื่องนี้จะลงเอยไม่ได้

แมงดาทเลนั้นรูปร่างผิดกันกับแมงดานามาก มีกระดองกลมๆ มีปากอยู่ใต้
ท้องตีนขุมย่อมอยู่ริมปาก แลมีหางแหลม ประโยชน์ที่ใช้เห็นใช้แต่ไขกินเป็นอาหาร
ผัดบ้าง ยำบ้าง แกงบ้าง เนื้อหนังที่จะพึงเป็นอาหารก็ไม่เห็นมี เห็นแต่กระดอง
แข็งๆ สีสรรวรรณะอย่างปูทะเล กระดองนั้นเขาใช้เผาไฟกันตะพ้านด้วยฤากระไร
ไม่แน่ ค่อนข้างจะฝืนๆ อีกนั้นแหละ ยังเรื่องราวความประพฤติของแมงดาที่น่าจะ
พรรณนายังมีอีก แต่จะต้องเอานิราศเมืองเพชรมาลงอีก ขอตานผู้อ่านอย่าเห็นว่า
คัลงนิราศเมืองเพชรเลย เห็นว่าเขาเพราะแลได้ความดีกว่าจะแต่งว่าขึ้นใหม่ จึงขอ
คัดมาลงต่อไปนี้ “อกเอ๋ยโอ้เอนดูหมู่แมงดา ให้สามชีหลังเที่ยวผิงแผง ตามหล้า
แหล่งเลนเค็มเล็มรักษา เขาจับเป็นเห็นสมเพชเวทนา ทิ้งแมงดาผัวเสียเอาเมียไป
ฝ่ายตัวผู้อยู่เดียวเที่ยวไม่รอด เหมือนตาบอดมิได้แจ้งตำแหน่งไหน ต้องอดอยาก
จากเมียเสียน้ำใจ ก็บรรลือแลกลาดดาชดา

จะหมดเรื่องพรรณนาการเที่ยวทเลอยู่แล้ว ยังสืบไปอีกนิดหนึ่งจะต้อง
กล่าวไว้ ข้อความก็ไม่มีสาระอันใด แต่เป็นของซิมซาบในหมู่พวกที่ไปทเลจะต้องรู้
เพราะเป็นของที่มักเล่ากันในเวลาเมื่อไปทเล คือนิทานเรื่องหนึ่งว่า มีผู้ชายผู้หนึ่ง
ชื่อตาม่องไล่ มีภรรยาชื่อแม่รำพึง มีลูกสาวชื่อนางโดย รูปร่างงดงาม ฝ่ายชาย
หนุ่มชื่อเจ้าลาย จะเป็นเจ้าเป็นนายอย่างไรไม่ชัดในเรื่องนิทาน เจ้าลายนั้นมีความ
รักใคร่มาชอนางโดย ตกลงจะแต่งงานกัน ฝ่ายเจ้ากรุง (ถ้าเรียกเจ้าเมืองกงจัน
ตามสำเนียงที่เขาเรียกในนิทาน) ได้ทราบข่าวก็จะใคร่ได้นางเหมือนกัน จึงแต่ง
สำเภารับร้อยบรรทุกสิ่งของเครื่องขันหมากพร้อมมาชอนางโดย ถ้าไม่ได้จะแย่ง
ชิงเอา ฝ่ายตาม่องไล่ก็มีความอึดอันตันใจมิรู้จะทำอย่างไร ครั้นจะให้แก่เจ้ากรุง
จัน ก็ได้ให้แก่เจ้าลายเสียแล้ว ครั้นจะให้แก่เจ้าลาย ก็กลัวชวอำนาจเจ้ากรุงจัน
ตาม่องไล่จึงจับชานางโดยทั้งสองข้างฉีกออกเป็นสองท่อนโยนไปให้เจ้าลายท่อน
หนึ่ง ให้เจ้ากรุงจันท่อนหนึ่ง ท่อนที่โยนไปให้เจ้าลายนั้นไปตกที่น้ำเขาสามร้อย
ยอดฝั่งทเลตะวันตก กลายเป็นเกาะนมสาวแห่งหนึ่ง ท่อนที่โยนไปให้เจ้ากรุงจันนั้น
ไปตกที่น้ำปากน้ำจันทบุรีฝั่งทเลตะวันออก กลายเป็นเกาะนมสาวแห่งหนึ่ง แล้ว
ตาม่องไล่ก็ไปยืนอยู่ที่ใกล้เกาะหลักตรงฝั่งทเลตะวันตกแขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์

กลายเป็นศิลาไป ฝ่ายแม่รำพึงนั้น ก็ไปโคกเขράถึงบุตรอยู่ที่อ่าวในฝั่งทะเลตะวันตก แขวงเมืองกำเนตพคุณ อ่าวนั้นจึงปรากฏชื่อว่าอ่าวแม่รำพึงมาจนทุกวันนี้ ฝ่ายเจ้าลายเมื่อไม่ได้นางโดยสมปรารถนาก็มีความโทมนัส มิได้กลับไปบ้านเมืองนอนอยู่ที่แหลมแห่งหนึ่งในฝั่งทะเลตะวันตกแขวงเมืองเพชรบุรี ต่อกับเมืองปราณบุรี ก็กลายเป็นศิลาไป แหลมนั้นจึงปรากฏชื่อว่าแหลมเจ้าลายมาจนบัดนี้ ฝ่ายเจ้ากรุงจีนเมื่อไม่สมประสงค์ก็มีความเสียพระทัย จึงสั่งให้ขุนเอาเครื่องชั้นหมากที่บรรทุกมาในสำเภาร้อยนั้นทิ้งทะเลเสียทั้งสิ้น แล้วก็กลับไปเมืองจีน ของที่ทิ้งไว้จึงกลายเป็นหอยเบี้ยแลปะการังต่างๆ อยู่ในทะเลมาจนบัดนี้ นิทานมีเค้าเรื่องอย่างนี้ แต่จะถูกต้องตามเรื่องที่เขาส่งกัน ถ้าจะคลาดเคลื่อนไปบ้างอย่างไรไม่ทราบ เพราะข้าพเจ้าได้ฟังเขาเล่ามาช้านานจนเคลิบเคลิ้มไปเสียแล้ว

เรื่องราวที่กล่าวมาทั้งปวง เกรงว่าจะยังขาดตกบกพร่องอยู่เป็นอันมาก กล่าวแต่ตามที่นึกได้ ซึ่งจะกล่าวให้หมดจดจนไม่มีข้อความอันใดตกค้างเหลือหลงอยู่นั้น เป็นอันยากยิ่ง จะมั่วรวบตรึงตรึงให้ได้หมด หนังสือเรื่องนี้ก็จะไม่มีเวลาจบลงได้ จึงขอยุติเรื่องการเทียวทะเลตะวันออกเพียงเท่านี้แล ฯ

บรรณานุกรม

สมมตอมรพันธุ์, กรมพระ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ., “เรื่องเที่ยวทเลตวันออก
พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์.” ใน เรื่องเที่ยวที่ต่างๆ
ภาค ๑ – ๕ .กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๕๐.